

Göran Therborn

A marxizmustól a posztmarxizmus felé?

GÖRAN THERBORN

**A marxizmustól
a posztmarxizmus felé?**

Sorozatszerkesztő: Lugosi Győző

A sorozatban eddig megjelent:

Immanuel Wallerstein:

Bevezetés a világrendszer-elméletbe

Lukács György és a szocialista alternatíva.

Tanulmányok és dokumentumok.

(Összeállította és szerkesztette: Krausz Tamás)

A sorozat következő kötetei:

Pankovits József:

Az olasz baloldal.

Antonio Gramscitől a Demokratikus Pártig

Varga Anna:

Az 1910-es évek orosz némafilm-kultúrája.

A forradalom előtti Oroszország túlságosan is emberi tragikomédiája

GÖRAN THERBORN

A marxizmustól a posztmarxizmus felé?

L'Harmattan

Eszmélet Alapítvány
Budapest, 2010

A kötet megjelenését az NKA és a Lukács György Alapítvány támogatta.

Fordította: Bózsó Péter

Kontrollfordító: Lengyel Gyula és Tiszóczy Tamás

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült:

From Marxism to Post-Marxism?

VERSO, London – New York, 2008

© Göran Therborn, 2008

© L'Harmattan Kiadó, 2010

© Hungarian translation: Bózsó Péter, 2010

© Eszmélet Alapítvány, 2010

ISBN 978-963-236-284-7

ISSN 2062-0543

A kiadásért felel Gyenes Ádám és Andor László.

A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt

1053 Budapest, Kossuth L. u. 14-16.

Tel.: 267-5979

harmattan@harmattan.hu

www.harmattan.hu

Olvasószerkesztő: Tiszóczy Tamás.

A borítót Nemes Péter tervezte.

A tördelés Kállai Zsanett munkája.

A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte,

felelős vezető Kecskeméthy Péter.

Tartalom

Bevezetés: Korunk és Marx kora	7
1. fejezet: A 21. századba lépve: a globális politika új paraméterei	13
2. fejezet: A 20. századi marxizmus és a modernitás dialektikája	89
3. fejezet: A dialektika után: radikális társadalomelmélet Északon a 21. század hajnalán	141
Név- és tárgymutató	225

BEVEZETÉS

Korunk és Marx kora

Karl Marx 1818-ban született, Latin-Amerika függetlenné válása idején. Az első függetlenségi felhívások 1810-ben láttak napvilágot, bár Mexikó és Peru gyarmatosítás elleni döntő csatáit az 1820-as években vívta. Latin-Amerikában a bicentenárium 2010-es ünnepségeinek előkészítéséhez nemrég fogtak hozzá. Marx természetesen fiatalabb, mint a latin-amerikai felszabadítási küzdelmek főszereplői – például mint a Felszabadító, a venezuelai forradalom szellemi vezetőjeként ünnepelt Simón Bolívar –, mivel az ellenforradalmi Szent Szövetség, az európai reakció sötét éveiben született. De a modernitás magvai Nyugat-Európa gazdasági és kulturális talajában mély gyökeret eresztettek, és Karl tanúja volt annak, amikor először borultak virágba. A *Kommunista Kiáltvány* – korát messze megelőzve, a globalizált kapitalizmus és a munkásosztály küzdelmeinek látomásával – a „népek tavaszán”, az 1848. február–márciusi forradalmak idején született meg.

Irodalmi megfelelői tekintetében Marx sokkal fiatalabb, mint mondjuk Rómí, Dante, Cervantes vagy Shakespeare, és társadalmi-politikai elméletalkotóként is fiatalabb, mint például Hobbes és Locke – akik az ő korában már a cambridge-i politikatudomány hősei voltak –, nem is beszélve a klasszikus bölcsekről, mint Platón, Arisztotelész, Konfucius és Mencius.

Manapság sokkal nehezebb meghatározni, meddig él egy szellemi nagyság emléke, mint megjósolni egy em-

ber várható életkorát. Mit mondhatunk Marx életművének tartósságáról? Ahogy közeledünk e férfi születésének bicentenáriumaához, vajon a nevét viselő életmű már (régén?) halott, haldoklik, korosodik, vagy tán új virágzását éli? Lehetséges a feltámadása? Bizonyosan nem lehet amellet érvelnünk, hogy a történelmi materializmus alapítója időtlen volna, vagy örökké fiatal.

Minden igényes válasznak számításba kell vennie, hogy Marx nagyszerű szónok és sokrétű személyiség volt. Igazi értelmiségi, a radikális felvilágosodás társadalomfilozófusa, társadalomtudós és történész, valamint az elszórtan tevékenykedő Kommunista Ligának, majd a Nemzetközi Munkásszövetségnek politikai stratégája és vezetője. Az idő múlásával e különféle személyiségjegyek igen eltérő jelentést és jelentőséget kaptak. A politika a marxizmus örökségének mindenképpen központi részét alkotja, de soha senki nem állította, hogy Marx jelentős politikai vezető lett volna. Személye a mai napig politikai sugallatok forrása és a politikai vezetés társadalmi iránytűje, de Marx, a politikus már régén halott. Feltehetőleg egyetlen társadalomtudós és történész sem tagadja, hogy a társadalom- és történettudományok módszertana, megértése és tudása előrehaladt a kicsivel több, mint 125 év alatt, mióta Marx végzetes betegsége véget vetett *A tőke* kéziratán végzett munkájának. A kérdés azonban ennél bonyolultabb, mivel a kortárs és történeti társadalomkutatás továbbra is a „klasszikusokhoz” tér vissza, nemcsak inspirációért, de kutatási témát, szemléletet, érdekességeket és komoly belátásokat keresvén nálunk. Emile Durkheim, Alexis de Tocqueville és Max Weber ebben az értelemben egyidős klasszikusok, akár az egyébként jó néhány évszázaddal korábban élt Ibn Khaldún vagy Machiavelli. Egyébként a nagy filozófusok sohasem halnak meg – vannak hibernációs és virágzó korszakaik, melyek

hosszúsága általában a Kondratyev-ciklus és a klíma-korszak közé tehető.

E könyv inkább a marxizmussal, mint magával Marx-szal foglalkozik. De ami Marx mai jelentőségét illeti, az a benyomásom, hogy érik, majdnem úgy, mint egy jó sajt vagy egy jó évjáratú bor – ami persze nem alkalmas dionüszoszi murikra vagy arra, hogy gyorsan felhörpintsék a frontvonalon. Műve inkább inspiráló társ a modernitás és az emberi emancipáció jelentéseit feltáró mély gondolatokhoz.

Küszöbönálló bicentenáriuma kapcsán három köszöntőt javasolnék. Az elsőt arra a Karl Marxra, aki az emancipáló értelem és a világ pontos, racionális vizsgálatának szószólója és aki elkötelezett a kizsákmányolás és az elnyomás alóli felszabadulás iránt. A másodikat az általa alkalmazott történelmi materialista megközelítésű társadalomelemzésre – más szóval arra, hogy a jelent mint történelmet fogja fel, különös figyelmet fordítva az átlagember élet- és munkakörülményeire, valamint a hatalom gazdasági és politikai materializálódására –, egy olyan megközelítésre, amit nem szabad úgy követnünk, mintha egy kézikönyvben lenne lefektetve, hanem inkább, mint tág iránymutatást, ami együtt jár a továbbfejlesztésére való törekvéssel. Harmadszor, Marxot ünnepelnünk kell dialektikus nyitottságáért – a társadalmi élet ellentétei, ellentmondásai és konfliktusai iránti érzékenységeért és azok átfogó megértéséért.

Ahogy én látom, a marxizmus jövője bizonytalan, melynek okait a továbbiakban mutatom meg. De Marx figurája bizonyosan telek, tavaszok, nyarak és ősök váltakozásán átívelő, hosszú életre ítéltetett, ami Konfucius és Platón óta az emberiség számos jeles gondolkodójának életművével is történt és történik.

A tanulmány jellege

E könyv, szándéka szerint, térkép és iránytű. Próbálkozás a 20. század – egy alapvető szempont szerint a marxizmus százada – és a 21. század közti földrengésszerű társadalmi és szellemi eltolódás megértésére. Utóbbi az 1978 és 1991 közötti időszakban kezdődött, mikor Kína a piac felé fordult, és a szovjet rendszer Európában és magában a Szovjetunióban is összeomlott. E könyv nem kíván szellemtörténet vagy eszmék története lenni, és inkább úti jegyzetnek tekinthető, a 20. századi és 21. század eleji marxizmus kaptatókkal, hágókkal, lejtmenettel és zsákutcákkal tarkított hosszú és fáradságos utazásához fűzött szerény feljegyzésnek.

A könyv két dolgot vesz célba. Először, hogy elhelyezze a 21. század elejének baloldali politikai gyakorlatát és gondolkodását az előző század térképén. Másodsor, hogy rendszeres áttekintést nyújtson az új évszázad északi féltekéjének baloldali gondolkodásáról, és összehasonlítsa azt a megelőző korszak marxizmusával. Miközben tartózkodom attól, hogy bármilyen sajátos utat vagy értelmezést hirdessek, nem kívánom eltitkolni, hogy e művet egy olyan tudós írta, aki nem adta fel baloldali elkötelezettségét. Ellenkezőleg, épp ez az elkötelezettség motivált a könyv megírására.

Három, különböző alapokon álló fejezet törekszik e két cél elérésére. Az első, a baloldali gondolat és gyakorlat színtereivel foglalkozó fejezet, eredetileg egy mexikói konferencián hangzott el 2001 áprilisában, melyet a Demokratikus Forradalom Pártjának (PRD) szenátorai szerveztek, majd szeptember végén, frissítve, a *New Left Review* 10. számában jelent meg. Az itt megjelenő változatot jelentős átszerkesztés és újraírás után közlöm. A második fejezet, mely arra tesz kísérletet, hogy a 20. századi marxizmus örökségét kritikai elméletként fogja

fel, a Blackwell kiadó *Companion to Social Theory* című társadalomelméleti kézikönyvének 1996-os első kiadásához való hozzájárulásomon alapul. (Az első és a 21. században megjelent második kiadást is Bryan Turner szerkesztette.) Ezeken a lapokon kisebb változtatásokkal jelenik meg, főképp arra figyelve, hogy ne tartalmazzon túl sok átfedést az utána következő esszével. A kortárs radikális gondolkodással foglalkozó harmadik fejezet a *Handbook on European Social Theory* című munka (szerk. Gerard Delanty, Routledge, 2006) keretében készült írásomra épül, amit később kibővítettem és euroatlanti szempontok szerint dolgoztam át, hogy megjelenhessen a *New Left Review* 43. számában. Jelen munkában e fejezetet felfrissítettem és kissé kibővítettem. Néhány hibát, melyekről a *New Left Review* olvasói tájékoztattak, kijavítottam, valamint egyes kontextuális érveket más fejezetekbe helyeztem át.

Átfogó érdeklődésű tudósként a baloldalt a globális térben próbálom meg elhelyezni. Már a kezdetektől el kell azonban ismernem, hogy a kortárs Dél radikális gondolkodásának rendszeres áttekintése túlmutat nyelvi kompetenciámon és időbeli korlátaimon. Ugyanakkor nem hagyom figyelmen kívül, hogy a baloldali gondolat kifinomult és gazdag hagyatékkal rendelkezik a *déli féltekén*, már csak azért sem, mert valószínűleg itt dől el a jövő.

Cambridge

2007. október–november

1. FEJEZET

A 21. századba lépve: a globális politika új paraméterei

A politikát (politics) kigondolják és kiharcolják, az irányelveket (policies) megformálják és végrehajtják, politikai eszmék fel- és eltűnnek – s mindez a globális térben történik. A tér maga semmit sem dönt el: csak a szereplők és tevékenységeik képesek erre. De a tér – ami sok tekintetben rég globális, míg mára egyre sűrűbb világméretű kapcsolatrendszere miatt – az a dimenzió, mely felruhazza a szereplőket erősségekkel, gyengeségekkel, korlátokkal és lehetőségekkel. A tér biztosítja politikai mozgásuk koordinátáit. A politika művészetében képesség és felelősség, szerencse és zsenialitás, valamint ezek ellentétei nem változnak, de főképp a tér az, ami befolyásolja a politikai szereplők kártyáinak leosztását.

Ez a globális tér három fő síkot foglal magában. Az első társadalmi-gazdasági, mely meghatározza az előfeltételeket a politika társadalmi és gazdasági orientációja, valamint a bal- és a jobboldal számára. A második kulturális, beleértve a hitek és identitások uralkodó mintáit és a kommunikáció elsődleges formáit is. A harmadik geopolitikai, mely paramétereket biztosít az egyes államok közötti, illetve elleni hatalmi konfrontáció számára. Ez a fejezet a bal- és jobboldali politikák társadalmi terének feltérképezését célozza, az 1960-as évektől a 21. század első évtizedéig. Nem politikatörténet és nem stratégiai program, bár mindkét irányban bír némely vonatkozással. Kísérlet arra, hogy felmérje a bal- és jobboldal mezejének erősségeit és gyengeségeit,

átfogó értelemben, és nem pártokhoz kötve a kérdést – mind a jelent erősen befolyásoló közelmúlt, mind pedig a most megjelenő áramlatok mentén.

Az átfogó geopolitikai tér kérdését csak ott szólítjuk meg, ahol a legközvetlenebbül befolyásolja a bal–jobb politikát. Ami azonban az alapul szolgáló koncepciókat illeti, néhány pontot szükséges lehet tisztázni. A két elem közötti analitikus különbségtételből természetesen nem következik, hogy szó szerint elkülönülnek. A való világban a társadalmi és geopolitikai terek összekapcsolódnak. Mindazonáltal fontos, hogy ne keverjük össze a kettőt. Például a hidegháború fontos bal–jobb dimenzióval rendelkezett – a szocialista és kapitalista modernitás versengésével. De volt egy sajátos geopolitikai dinamikája is, ami egymásnak feszítette a két globális szuperhatalmat, és mindkét oldalon szövetségek, kiszolgálók és barátok sorát vonultatta fel. Hogy e két dimenzió közül melyik volt a fontosabb, vitás kérdés marad.

A geopolitika síkján a nemzetközi szereplők erőforrásait, esélyeit és választási lehetőségeit tényezők egész sora határozza meg, többek között a katonai erő, a demográfiai súly, a gazdasági hatalom és a földrajzi elhelyezkedés. Ahhoz, hogy a bennünket érdeklő bal–jobb politikai mezőt megértsük, két további szempontnak van különös jelentősége: a geopolitikai hatalom világban való megoszlásának, valamint a nemzetközi, nemzetek feletti szereplők társadalmi jellemzőinek.

Ami az elsőt illeti, észre kell vennünk, hogy az utóbbi negyven évben a hatalom megoszlása – több szempontból is – drámai módon megváltozott. E korszak az Egyesült Államok történetének első – Vietnamban elszenvedett – vereségéhez vezető úttal és a Szovjetuniónak az USA-val közel egyenrangú katonai hatalommá emelkedésével kezdődött. Ezt a Szovjetunió összeomlá-

sa követte, és az USA a hidegháborúban aratott végső győzelemre tartott igényt. Bár 1956-ban Szuezi francia–brit–izraeli inváziójának kudarca már jelezte a világméretű európai katonai erő végét, de Európa – Európai Unióként – visszatért mint gazdasági nagyhatalom és mint a komplex államközi kapcsolatok kontinentális laboratóriuma. E korszak kezdetén Japán volt a világ emelkedőben lévő gazdasági csillaga; ma gazdasága fényét veszti, társadalma pedig gyorsan öregszik. Ezzel szemben Kína látványos növekedésének máig töretlenül tartó évtizedei gazdasági erővel párosítják az ország jelentős demográfiai súlyát.

A nemzetközi szereplők társadalmi jellegét nemcsak államigazgatásuk politikai színezete határozza meg, hanem a civil erők orientációja és súlya is. Két új típusú – és eltérő társadalmi jelentőségű – nemzetközi szereplő vált egyre fontosabbá ebben a korszakban.¹ Az első a nemzetközi, illetve államközi szervezetek típusa, mint a Világbank (World Bank), a Nemzetközi Valutaalap (IMF) és a Kereskedelmi Világszervezet (WTO), melyek együttes erővel a jobboldal jelentős neoliberális élcsapataként tűntek fel (bár a Világbank felől más hangok is érkeznek). A második: a globális ügyekben fellépő nemzetközi hálózatok, mozgalmak és lobbik lazább halmaza, melyek a világszínpadon meglehetősen fontos, haladó szereplőivé váltak – kezdetben olyan ENSZ-folyamatokhoz fűződő kapcsolataikon keresztül, mint az emberi jogi konventek, valamint a nők helyzetével, a népesedéssel foglalkozó nagyobb konferenciák, újabban pedig a gazdasági liberalizáció elleni nemzetközi mozgósítással.

Röviden, míg az Egyesült Államok vált az egyetlen szuperhatalommá, a geopolitikai tér nem vált egypólú-

¹ A multinacionális társaságok természetesen ősidők óta jellemzik a kapitalizmust.

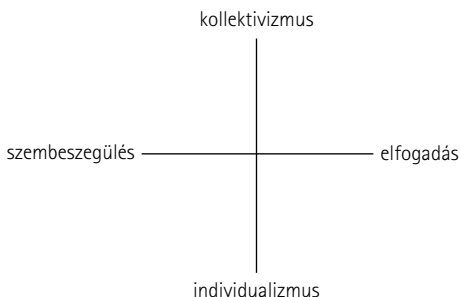
súvá, ellenkezőleg, a komplexitás új formáit öltötte magára.

A társadalmi-gazdasági sík

A modern politika társadalmi terét legalább három döntő paraméter jelöli ki: az állam, a piac és az „örökölt társadalmi minták” (social patternings).² Az első kettő jól ismert és kellően látható intézményegyüttes. A harmadik némi magyarázatra szorul. Ez a folyamat a társadalmi szereplők formálódása, ami – természetesen az állam és a piac befolyása mellett és azon túl – a megélhetési és lakásviszonyokban, a vallásban és a családi intézményekben gyökerezik. E fogalom nem pusztán az osztálystruktúrát foglalja magában, jóval inkább a változó „osztályszerűséget” mutatja meg. Hasznos lehet, ha itt az örökölt társadalmi minták elvontabb, analitikus fogalmát hívjuk segítségül, a szokványos nagyság és erő, illetve osztály, gender, etnicitás kategóriák helyett. Fogalmunk szociokulturális jellegű, amin belül nagyobb hangsúly esik a tágabb, társadalmilag meghatározott kulturális orientációra, mint a pusztán strukturális kategóriákra. Javaslom, hogy jelen esetben a szembeszegülés–elfogadás (irreverence–deference) és a kollektiviz-

² A kapitalizmus maga piacok, örökölt társadalmi minták és (egy vagy több) állam együttes rendszere. Ezen három dimenzió jellemzőinek és legfőképp azok kölcsönös kapcsolatainak megfigyelése az egyik – tapasztalatom szerint igen gyümölcsöző – módja annak, hogy a kapitalizmus hatalmi viszonyait és azok dinamikáját elemezzük. E változók használatának megvan az az előnye, hogy lehetővé teszi az empirikus-elemző áttekintést, miközben nem feltételezi és meg sem követeli a kapitalista állam és a társadalmi minták „rendszerességének” aktuális értékelését. Mivel a jelen és a belátható jövő politikáját nehezen ragadhatjuk meg a szocializmus–kapitalizmus ellentétpár mentén, ennek a – szélesebb, lazább, kevésbé tőke/munka-központú – fogalmi apparátusnak lehetnek előnyei.

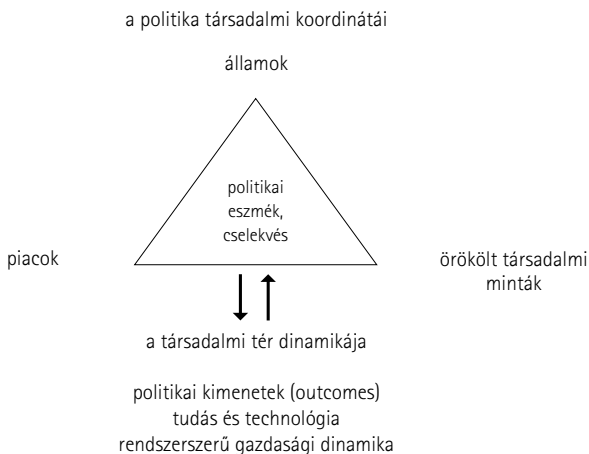
mus–individualizmus ellentétpárok mentén haladjunk (ahogy az 1.1. ábrán láthatjuk).

1.1. ábra: A társadalmi szereplők örökölt társadalmi mintáinak kulturális dimenziói

A szembeszegülés–elfogadás tengely itt a fennálló hatalmi, vagyoni és státuszbeli egyenlőtlenségekkel kapcsolatos irányultságra utal; a kollektívizmus–individualizmus dimenzió pedig a kollektív azonosulások és szerveződéses irányultságra. A klasszikus baloldalt a szocialista munkás- és antiimperialista mozgalmak „szemben álló kollektívizmusa” hajtotta, míg korunk radikális – például női egyenjogúsági és emberjogi – áramlatai individualistább természetűek. A tradicionális jobboldal intézményileg vagy klientúrája felől nézve kollektivistá volt; míg a régi és új liberalizmus inkább az „elfogadó individualizmus” felé tendál – alávétve magát azoknak, akik állítólag magasabb státuszban vannak: a vállalkozások vezetőinek, a gazdagoknak, menedzsereknek, a szakértőknek (különösen a liberális közgazdászoknak) és – legalábbis mostanáig – a férfi családfőeknek (*chefs de famille*), a felsőbbrendű (*Herrenvolk*) birodalmak imperialista uralkodóinak és képviselőinek.

Az állam, a piac és az örökölt társadalmi minták e háromszögében fejtik ki hatásukat a különféle politikai ideák, és a politikai cselekvés is itt zajlik. E tér dinamikáját egyrészt a korábbi politikai versengés eredményei, másrészt a belépő új tudás és technológia, harmadszorban a gazdasági rendszer folyamatai – a kapitalizmus, illetve korábban a létező szocializmus – határozzák meg. A teljes modell sémáját lásd az 1.2. ábrán.

1.2. ábra: A politika társadalmi tere és annak dinamikája

A POLITIKAI TÉR KOORDINÁTÁI

Az államról folyó legújabb viták, akár bal-, akár jobboldalról, a globalizációval szembekerülő „nemzetállam” kérdésére fókuszálnak, vagy az állami intézmények számára kihívást jelentő privatizációra. E megközelítések szeretik figyelmen kívül hagyni korunk állami politikacsínálását és, ami talán még ennél is fontosabb, az állam fejlődésének változó struktúráit. Az előbbit illető-

en a kulcskérdés a következő: az elmúlt négy évtizedben valóban csökkent az állam azon képessége, hogy politikai célokat valósítson meg? A fejlett demokráciákra nézve a világos válasz az, hogy általános értelemben véve nem. Épp ellenkezőleg, elmondhatjuk, hogy a közelmúltban az állami politika lenyűgöző sikereinek voltunk tanúi: az egyik legfőbb példa az infláció világméretű leszorítása – tulajdonképpen megszüntetése –, illetve további erős, regionális államközi szervezetek (Európai Unió, ASEAN, Mercosur és NAFTA) létrejötte. Igaz, a tömeges munkanélküliség makacs jelenléte az Európai Unióban nyilvánvaló politikai kudarc, ugyanakkor az európai munkanélküli összességében nem kényszerült amerikai szintű szegénységbe, amit legalábbis szerény sikerként kell értékelnünk.

A politika irányai és prioritásai megváltoztak. Új készségekre és nagyobb rugalmasságra lehet szükség; és mint mindig, számos politikai szándék nem éri el kitűzött célját. De ez egyáltalán nem újdonság. Egyes nemzetállamok, régiók és városok mindig is különböző hatékonyságúak lesznek, de nem látok olyan tendenciát, hogy általában csökkenne a politikaalakítási képesség. Valószínűleg igaz, hogy bizonyos baloldali politikák megvalósítása nehezebbé vált, de ez nagyrészt nem állami szintű hibákból, hanem inkább a politikai koordináták jobbratolódásából fakad.

Sikeres államformák

Mindamellet a szokásos globalizációs diskurzus leg súlyosabb hiányossága, hogy nem vet számot az elmúlt negyven évben kifejlődött, igencsak különböző jellegű államokkal. Két modell tűnt fel a hatvanas években: a közpénzekből finanszírozott, erős állampolgári joga-

sultságokon alapuló jóléti állam és a kelet-ázsiai „nyitott fejlesztési” modell (outward development model). Mára mindkettő sikeresen bontakozott ki és konszolidálódott. A jóléti állam filozófiájának legfőbb terepe Nyugat-Európa, ahol az hatással volt és van minden eredeti OECD-oroszágra. Bár európai gyökerei hosszú múltra nyúlnak vissza, a jóléti állam eszméje szárnyalásának kezdete az 1960 utáni évekre tehető: kb. egy évtizeden belül az állam bevételei és kiadásai látványosan megemelkedtek, nagyobb mértékben, mint az állam egész addigi történetében bármikor. A szokásos globalizációs diskurzus figyelmen kívül hagyja, hogy a fejlett államok a 20. század utolsó négy évtizedében sokkal nagyobb ütemben növekedtek, mint maga a világkereskedelem. Az eredeti OECD³ esetében a bruttó hazai termékhez képest (GDP) a közkiadások 13 százalékponttal emelkedtek 1960 és 1999 között, miközben az export 11%-kal nőtt. Az Európai Unió 15 tagjára a megfelelő számok: 18-19 százalékpont, illetve 14%.⁴

A jobb- és baloldalon egyaránt hangoztatott ellenkező értelmű állítások dacára a jóléti állam, ahol korábban létrehozták, mindenütt virágzik. Mérjük akár a közkiadásokkal vagy a bevételekkel, a világ leggazdagabb országaiban az állami szektor nagysága történelmi csúcst ért el, vagy azon a szinten áll. Nyugat-Európa, Észak-Amerika, Japán és Óceánia OECD-országaiiban az összállami kiadás nemzeti átlaga (nem súlyozva a népesség nagyságával, de kihagyva Izlandot és Luxemburgot) a GDP 24,7%-a volt 1960-ban. Ez a szám 2005-re 44%-ot ért el. A G7 országaiban a teljes közös GDP-hez viszonyított közkiadások az 1960-as 28%-ról 2005-ben

³ Mexikó, Dél-Korea és a posztkommunista Kelet-Közép-Európa nemrég történt felvétele előtt.

⁴ Az 1960-as adatok forrása: *OECD Historical Statistics 1960–1997*. Paris, OECD, 1999, 6.5. és 6.12. táblák; az 1999-es adatok forrása: *OECD Economic Outlook*. Paris, 2000, OECD, függelék, 28. és 29. táblák.

44%-ra nőttek. Igaz, a kiadások részaránya mindkét esetben néhány százalékponttal magasabb volt a korai kilencvenes évek recessziós évei idején, mint az évtized végi fellendüléskor, de ezt jobbra konjunkturális ingadozásnak tudhatjuk be. Az adókat illetően az OECD 2006-ban megdöntötte a korábbi, 2000-ben elért történelmi bevételrekordját, és minden idők legmagasabb adóbevételét jegyezhetnék fel: a GDP kb. 37%-a folyt be a közös kasszába. Azzal azonban nem lehet vitába szállni, hogy egyre nagyobb igény és kereslet mutatkozik a közoktatás, az egészségügyi és szociális szolgáltatások javítása, valamint a nyugdíjak növelése iránt, melyek megkövetelik a jóléti állam további kiterjesztését, amit mostanában a jobboldali erők megghiúsítanak.

A másik új államforma – mely (Japán háború előtti felemelkedését követően) szintén a hatvanas években ért el áttörést – a kelet-ázsiai nyitott fejlesztési modell volt, amelyet világpiaci exportorientáció, a nehézipar túlsúlya, állami tervezés, a bankok és hitelek kontrollja és néha, pl. Koreában, teljes állami tulajdon jellemzett. A fejlesztő állam (development state), Japánnal az élen – az állami beavatkozás és a kapitalista vállalkozás különböző arányú kombinációjával –, hamarosan regionális mintaképpé vált, ahol Dél-Korea (talán ma már ez az őstípus), Tajvan, Szingapúr és Hongkong jelölte ki az utat Thaiföld, Malajzia, Indonézia és a kevésbé sikeres Fülöp-szigetek számára (utóbbi kulturálisan és társadalmilag is mintha Latin-Amerika volna Délkelet-Ázsiában, ahol pl. a hatalommal bíró földbirtokosok oligarchiája még mindig a helyén van). Ezek voltak azok a példák, amelyekből Kína merített a hetvenes évek elejétől kezdődően; ahogy egy évtizeddel később Vietnam is. Számottevő különbség van ezen államok és különféle kapitalizmusaik között, de mind közös regionális összefüggésben keletkezett: hidegháborús frontországként

nagymértékű amerikai gazdasági (és katonai) segítségben részesültek. Számos közös jellemzőjük volt: Japán mint regionális fejlődési mintakép, hiányzó vagy csálódott földbirtokos oligarchia, széles körű írni-olvasni tudás, erős vállalkozói réteg (rendszerint kínai diaszpóra). A legtöbb esetben hasonló politikai berendezkedésük volt és van: tekintélyelvű, ugyanakkor a nemzetközi versenyképességen keresztül a nemzeti gazdasági fejlődés iránt erősen elkötelezett, illetve döntő állami kezdeményezések megvalósítására elszánt rendszer.

A hatvanas éveknek ez az öröksége a mai napig meghatározó. A földgolyó legnagyobb országa, Kína, a történelem legsikeresebb fejlesztő államává vált, húsz éven keresztül az egy főre eső növekedés közel évi 10%-ot ért el. Az 1997–98-as válság Koreát és Délkelet-Ázsiát meglehetősen súlyosan érintette, de ezt – talán a harcok dúlta Indonézia kivételével – nem követte egy elvesztetett évtized. Épp ellenkezőleg, a legtöbb ország – és legfőképp Korea – már határozottan talpra állt.

A nyugat-európai jóléti állam, illetve a kelet-ázsiai fejlesztő állam nagyon különböző mintázatú társadalmakban gyökerezett, és politikai prioritásaik is eléggé eltértek. De *mint* államoknak és gazdaságoknak két fontos jellemzőjük máig megegyezik. Először, mindkettő kifelé tekint, és függ a világpiacra vitt exporttól. A bevett véleménnyel ellentétben a gazdag OECD-országok esetében jelentős és tartós pozitív összefüggés áll fenn a világpiaci függés és a szociális jogok széles köre között: minél inkább függ egy ország a kiviteltől, annál nagyobb a szociális érzékenysége.⁵ Másodszor, magas

⁵ A kilencvenes évek közepén a GDP százalékában mért export és a szociális kiadások közötti Pearson-korreláció az eredeti OECD-országokban 0,26 volt. Valószínűleg ebben nincs közvetlen ok-okozati összefüggés. Inkább úgy értelmezhetjük, hogy a nemzetközi versenyképesség – a növekedésen keresztül – hozzájárult a haladó erők súlyának növekedéséhez, és ez nem volt

szintű versenyképességük és az új iránti fogékonyság ellenére a jóléti állam és az ázsiai fejlesztő állam sem tárja szélesre ablakait a világpiac szelei előtt. Mindkét modell protekcionista rendszert vezetett be és tart fenn. A jóléti államban ez a szociális biztonság és a jövedelem-újraelosztás formájában jelentkezik. Amikor például Finnországot visszaesés sújtotta a kilencvenes évek elején, ami a GDP 10%-os csökkenésével járt, miközben a munkanélküliség közel 20%-ra ugrott, az állam közbelépett és megakadályozta a szegénység növekedését, és ezáltal a világ egyik legegálitáriusabb jövedelem-újraelosztását tartotta fenn. Miközben e sorokat írom, a finn gazdaság ismét csúcsra jár, a finn Nokia jelenleg piacvezető a mobiltelefon terén. Európai mértékkel mérve a kanadai jóléti állam nem különösen fejlett; de annak ellenére, hogy Kanadát – a NAFTA által tovább erősített – szoros szálak fűzik nagy erejű szomszédjához, az elmúlt húsz év során képes volt fenntartani igazságosabb jövedelemelosztását, miközben az Egyesült Államokban gyorsan nőtt az egyenlőtlenség.

Az ázsiai fejlesztő államok jobban odafigyeltek a nem kívánt külföldi befolyás elleni politikai és kulturális védekezésre, gyakran tekintélyelvű nacionalista állásponthoz követve. Japán és Dél-Korea visszafogott, de szívós és hatásos harcot folytatott a beáramló külföldi befektetések ellen. A Valutaalap és – háta mögött – az Egyesült Államok kísérlete arra, hogy az 1997–98-as kelet-ázsiai válságot kihasználva a régió gazdaságainak megnyitását kiterjesztse, csak mérsékelt sikerrel járt. Sőt, Malajzia még azt is keresztül tudta vinni, hogy a határokon átnyúló tőkeáramlást rendeletekkel korlátozza.

összeegyeztethetetlen ezen erőknél a szociális jogosultságok kiterjesztésére irányuló politikájával.

Állami hibák

Másrésről, a gazdaságilag befelé tekintő, mérsékelt kereskedelmű országok végzetes válságba sodródtak. A védőpajzs mögötti kommunista modellek összeomlottak, kivéve Észak-Koreát, amely épphogy a felszínen tartja magát. Kína, Vietnam, Kambodzsa és Laosz mind új utat jelölt ki magának: ma Kínában, arányaiban tekintve, a külföldi befektetések száma nagyobb, mint Latin-Amerikában. Kubának az USA blokádja ellenére és a Szovjetunió eltűnése után is sikerült életben maradnia, amit jórészt annak köszönhet, hogy – olasz, kanadai és spanyol tőke segítségével – a turizmus kedvelt célpontjává alakult át (bár ezt a tőkét napjainkban fölülmúlja a Kubától kapott oktatási és orvosi segély ellentételeként Venezuelából érkező pénz). Afrikában a nemzeti (és) „szocialista” ambíciójú posztkoloniális államok az államigazgatási és gazdasági kompetencia, valamint a megfelelő nemzeti politikai kultúra hiánya miatt szánalmasan megbuktak. Dél-Ázsiában a kezdeti feltételek jobbak voltak, itt nem hiányzott a képzett államigazgatási elit, a jelentős hazai burzsoázia és a demokratikus kultúra. Ennek ellenére az eredmény kiábrándító: a kirekesztő oktatási rendszer és az alacsony gazdasági növekedés a nyomorban élők számának növekedéséhez vezetett. India még a gazdasági növekedés felé tett újabb elmozdulás után is a föld legnagyobb szegényháza marad. A világ szegényeinek kb. 40%-a (akik napi két dollárnál kevesebből vegetálnak) Dél-Ázsiában él, ami a régió lakosságának 75–80%-át jelenti. Latin-Amerikában az ötvenes években az importot felváltó iparosítás felé fordulás hozott némi sikert, különösen Brazíliában. De a hetvenes és nyolcvanas évekre már tisztán látszott, hogy a modell zsákutcába jutott. Ekkorra az egész régió mély gazdasági és politikai válságba került. A hagyományos, bezárkózó

(inward-oriented) államok, mint Franco Spanyolországa, szintén változásra kényszerültek: nagyjából 1960-tól kezdődően Spanyolország új pályára állt, tömegturizmusra és külföldi befektetésekre összpontosítva.

Kell legyen magyarázat arra az általános válságra, amellyel a fenti befelé tekintő (inward-looking) államok – minden inkarnációjuk során – szembesültek, éles ellentétben a több változatban jelen lévő, kifelé tekintő (outward-looking) két államforma sikereivel. Talán az itt következő sorok segítenek az okok fellelésében. A második világháborút követő időszak a nemzetközi kereskedelem új fellendülésének lehetett tanúja, bár a hetvenes évek elején a világkereskelemből való részesedése csupán az 1913-as szintet érte el. Mértékénél azonban jóval jelentősebb volt változó jellege. A 20. század végére nyilvánvalóvá vált, hogy a nemzetközi kereskedelem egyre kevésbé nyersanyagok ipari árucikkekre történő cseréjét jelenti – ami az exportorientált latin-amerikai korszakban meghatározó volt –; ehelyett egyre inkább az iparvállalatok egymás közti versengésének színtere. Az iparon belüli kereskedelem növekedését többek között jelentős technológiai fellendülés követte, ami miatt a világpiacot kívülről szemlélő országok jobbra kimaradtak a fejlődés e hullámából. A nyolcvanas évek elejére, mikorra a Szovjetunió végre sikerült túlszárnyalnia az Egyesült Államok acéltermelését, az acél inkább a gazdaság elavultságának és nem az ipari nagyságnak a jelképévé vált. Valahol a Szputnyik (1957) által keltett lelkesedés és a nyolcvanas évek válság előtti stagnálása között a Szovjetunió – mely ipari célképzeteit mindig is a Nyugattól és legfőképp az USA-tól kölcsönözte – nem tudta többé megújítani technológiáit. A nyugati posztindusztriális fordulatot és az elektronika által kínált új lehetőségeket a szovjet és kelet-európai tervezők túl későn vették észre.

A mindenkori állam azonban a mai globalizáció feltételei közt is képviselheti magát, és megvalósíthatja saját politikai céljait – feltéve, hogy gazdasága a világpiacon versenyképes. A klasszikus baloldalnak ez új kihívás, de valami olyasmi, amihez a skandináv munkásmozgalom apránként fel tudott nőni: kicsiny, kevésbé fejlett társadalmak versenyképes exporttermelésre irányították figyelmüket, kihasználva viszonylag képzett munkaerejüket.

Nagyvállalatok és államok

A legnagyobb társaságok viszonylagos gazdasági jelentősége a történelem folyamán fokozatosan növekedett – a tőke koncentrációját idézve elő, ahogy azt Marx megjósolta. 1905-ben az ötven legnagyobb amerikai vállalat névleges tőkésítés alapján számolt vagyona a bruttó nemzeti termék (GNP) 16%-ával volt egyenértékű. 1999-re ez a szám elérte a GNP 37%-át. Nagy-Britannia tíz legnagyobb iparvállalata esetében 1905 és 1999 között ez az arány a GNP 5%-áról 41%-ára nőtt, amiből a Vodafone, a világ legnagyobb mobiltelefon-szolgáltatója 18%-ot tudott magáénak.⁶ Ha azonban az állam növekedésével hasonlítjuk össze, a vállalatok növekedése már nem minden esetben tűnik annyira kimagaslónak. Lehet, hogy meglepő, és a számadatok sem tel-

⁶ A történelmi feljegyzésekben fellelhető tőkemérleg – ami elvben a részvényekkel és hitelekkel szembeállított vagyon mérlege – nem feltétlenül egyezik meg a vállalatok vagyonának mai könyveivel, de ez a változás valós vállalati fejleményeket tükröz. A számítások forrásai: Payne, Peter L.: *The Emergence of the Large Scale Company in Great Britain. Economic History Review*, 20, 1967, 540–541.), valamint brit és amerikai történelmi számlakönyvek, melyeket a *Fortune* 2000. július 31-i számában és a *Világbank – a világ fejlődési irányát elemző – World Development Report 2000/2001* (Washington, 2000, World Bank) című jelentésében található mai adatokkal hasonlítottam össze.

jesen összevethetőek, de úgy tűnik, hogy az amerikai állam a 20. század során valójában gyorsabban nőtt, mint az iparvállalatok (bár Angliára épp az ellenkezője igaz). A közkiadások az Egyesült Államokban több mint megnégyesződtek 1913 és 1998 között, a GDP 7,5%-áról 33%-ra emelkedtek; míg Nagy-Britanniában megháromszorozódtak: 13%-ról 40%-ra nőttek.⁷ A svéd állam szintén meghaladta a vállalatokat. Az ország három legnagyobb iparvállalata tőkejavainak értéke 1913 és 1929 között a GNP 11-12%-át tette ki, ami 1948-ban 5%-ra esett vissza, hogy 1999-ben 28-29%-ot érjen el. Másfelől, a közterhek 1913-ban a GNP 8%-át, míg 1997-re az 52%-át tették ki.

Az utóbbi időben a nemzetközi vállalatok és a nemzetgazdaságok közötti növekedési különbségek meglepően csekélyek voltak. A világ legnagyobb gazdaságához viszonyítva a világ tíz legnagyobb vállalatának jövedelme csökkent (bár ez a mutató a hosszú távú összehasonlítás esetén nem mindig bizonyul megfelelőnek). 1980-ban értékesítésből származó jövedelmük az Egyesült Államok GDP-jének 21%-át érte el, 2006-ban pedig csak 17%-át; 1980-ban ez a szám Mexikó GDP-jének háromszorosa volt, 2006-ban pedig csak kétszerese, melynek lakossága akkor 105 millió körül volt. Mindazonáltal a magánvállalatok ereje nagy. 1999-ben a világ 500 legnagyobb társaságának összes jövedelme a világ termelésének 43%-át érte el, éves profitjuk önmagában 29%-kal múlta felül Mexikó GNP-jét, melynek lakossága 1999-ben kb. 97 millió volt.⁸ Államokkal és nemzetgazdaságokkal összehasonlítva inkább a vállalatok

⁷ Crafts, Nicholas: *Globalization and Growth in the Twentieth Century*. In *IMF World Economic Outlook, Supporting Studies*. Washington, IMF, 2001, 35.

⁸ A társasági adatok forrása a *Fortune* 2000. július 24-ei száma, a GDP-re vonatkozó adatok pedig a *World Development Report 2000/2001*-ből származnak.

vagyona nőtt, mint jövedelmük. Korunk vélekedésével ellentétben a vállalatok jövedelme nem teljes mértékben tartott lépést az alapgazdaságok (core economies) növekedésével az elmúlt húsz évben.⁹

Piaci dinamika

A vállalatoknál azonban még gyorsabban nőttek a nemzetközi piacok. Az USA Vietnamban vívott háborújának finanszírozása valószínűleg a 20. század gazdaságtörténetének egyik fordulópontja volt, hiszen hatalmas tőkeáramlást előidéző, új, nemzetközi valutapiacot segített létrejönni, és az amerikai katonai célú beszerzések döntő szerepet játszottak a kelet-ázsiai fejlődés beindításában. A Föld egészét tekintve a részvénytőkepiacoknak az összes termeléshez viszonyított forgalma az 1990-es 28%-ról 1998-ra 81%-ra nőtt. Az Egyesült Államok részvénytőkepiacának tőkésítése a GDP 40%-a volt 1980-ban, 53%-a 1990-ben és egy kb. 180%-os rekordérték után 150%-a 2001-ben.¹⁰ A Föld egészére kiterjedő tőkeáramlás rendkívüli mértékben felerősödött, ami nem pusztán – és talán nem is nagyrészt – a kommunikációs technológiák megújulásának, inkább intézményi változásoknak köszönhető. Erre két példa kínálkozik, melyek közül a globális valutapiac az első. A háború után létrehozott Bretton Woods-i nemzetközi pénzügyi rendszer a hetvenes évek elején összeomlott. A nemzetek közötti va-

⁹ A vállalati tőkeeszközök – melyek a vállalat részvényeinek tőzsdéi értékét jelentik adott napon – sokkal stabilabbak, mint a piaci tőkésítés. 2000. április 24-én, azon a napon, amikor a világ részvénytőzsdéi zuhanásba kezdtek, a Microsoft részvényeinek piaci értéke majdnem elérte az USA 1999-es GDP-jének 7%-át, a General Electric részvényei pedig a 6%-ot; lásd *Financial Times*, 2000. május 4.

¹⁰ Világbank: *World Development Indicators*. Washington, DC, World Bank, 2005, 5.4. ábra.

lutakereskedelem nem sokkal ezután hatalmas globális kaszinóvá változott – a világkereskedelem teljes exportjának 12-szeresét téve ki 1979-ben, 61-szeresét érve el 1989-ben, hogy azután beálljon ezen a magaslaton. 1998 áprilisában a világ valutakereskedelmének napi forgalma Mexikó bruttó éves nemzeti jövedelmének (GNI) 3,4-szerese volt. 1998 ősze óta azonban – többek között az euró bevezetése és az ázsiai válság okozta kiesés miatt – a valutakereskedelem jelentősen csökkent. 2007 áprilisában a devizapiacok napi forgalma 3,2 billió dollár volt, több, mint a világ harmadik legnagyobb gazdaságának, a német gazdaságnak az éves GDP-je, ami 2006-ban 2,9 billió dollárt tett ki.

A másik alapvető változás az, hogy új kereskedelmi célok jelentek meg. Ilyen például a hetvenes években kitalált, majd a nyolcvanas években elterjedő származékos piac: befektetés a jövőbe. 1986 és 1996 között a származékos kereskedelem 56-szorosára nőtt, ezzel elérve kb. a 34 000 billió dolláros mértéket. 1995-ben a globális származékos kereskedelemben tett ajánlatok várt összege (notional amount) majdnem azonos volt a világ teljes termelésével – 1996 után pedig meghaladta azt. A nyolcvanas években megnőtt a kötvények és részvények határokon átvitelő forgalma, majd további emelkedés után 1998-ban tetőzött. 1975 és 1979 között az Egyesült Államok lakosai által bonyolított nemzetközi kötvény- és részvénytranzakciók értéke az USA GDP-jének 6,9%-át tette ki, majd 1998-ig 221,8%-ra emelkedett – ami az amerikai GDP több mint kétszerese –, végül 1999-re 189%-ra csökkent.¹¹

¹¹ Világbank: *World Development Indicators*. Washington, DC, World Bank, 2000, 5.2 tábla; *Dagens Hyheter*: 2001. április 12.; Held, David et al.: *Global Transformations*. Stanford, CA, Stanford University Press, 1999, 208–209.; Bank for International Settlements: *70th Annual Report*. Basle, BIS, 2000.

Százötven évvel ezelőtt Marx előre látta a fejlődésnek azon irányát, melynek során a termelőerők szociális jellege egyre erősödik, és ezzel mindinkább ellentmondásba kerülnek azzal a helyzettel, hogy a termelési eszközök magántulajdonban vannak. Marx korától kezdve kb. 1980-ig valóban hosszú távú trendnek bizonyult a termelési eszközök, a (vasúti, légi és városi) közlekedés, valamint a távközlés (telefon és később műsorszórás) köztulajdonba vétele és/vagy közszabályozása. A kapitalizmus vezető országában ez volt a változás fő iránya az első világháború végétől a hidegháború kezdetéig. E fejlődést segítette a szovjet iparosítás lendülete és a második világháború után az egész kommunista tábor. A posztkoloniális szocializmus, a kubai forradalom, a chilei Unidad Popular, valamint a hetvenes évek közepe és a nyolcvanas évek eleje között a francia, illetve a svéd kormány államosítási tervei további államosításokat idéztek elő.

Ezután a tendencia megfordult: kudarcok és vereségek következtek Svédországtól Chiléig, Franciaországtól Tanzániáig és Indiáig, amit a kommunista országok egyre erősödő válsága kísért. Nagy-Britanniában a privatizáció hullámát Thatcher indította el – ebben a vonatkozásban sokkal radikálisabban, mint Chilében hasonmása, Pinochet. Azóta privatizációs programokat valósítanak meg a posztkommunista Kelet-Európa mellett a legnagyobb megmaradt kommunista országokban, például Kínában és Vietnamban, valamint jóformán minden szociáldemokráciában; nem is beszélve a jobboldalról. Az ilyen programok mostanra az IMF-kölcsönök jelentős, néha elengedhetetlen feltételévé váltak. Hogyan magyarázhatjuk ezt a történelmi fordulatot az államosítástól a privatizáció felé? Valójában három folyamat szisztematikus kereszteződéséről van szó, előre

nem látott – megítélésunktől függően szerencsés vagy szerencsétlen – események teremtetten feltételek mentén.

1. A kommunista államok fejlesztési programja – amely a természeti és humán erőforrások (hazai vagy kölcsön-) technológián alapuló mozgósításától függött – kezdte kimeríteni tartalékait. Ez Kelet-Közép-Európában először a hatvanas évek közepére vált felismerhetővé, a Szovjetunióban pedig egy évtizeddel később. Az Egyesült Államokkal folytatott fegyverkezési verseny hatókörén túl az új technológiák bevezetésének és a termelékenység fokozásának kérdését sosem oldották meg. Csehszlovákia 1968-as szovjet inváziója befagyasztott mindennemű kommunista kezdeményezést, és a stagnálás időszakát hozta el, amit a *peresztrojka* sem tudott megtörni.

2. A posztkolonialista államok kompetenciája és feddhetetlensége elégtelennek bizonyult a szociális rendszer tervezése és az állami forrásokból pénzelt gazdasági fejlődés tekintetében.

3. A vezető kapitalista országok új pénztermelő és vállalatvezetési technikái kihívás elé állították az államot. A jelentős társadalmi elkötelezettség a gazdag országok számára is egyre nehezebbé tette, hogy kielégítsék az infrastrukturális befektetések iránti újabb igényeket, miközben a pénzügyi piacok robbanásszerű megerősödése miatt mind több magántőke képződött.

Ez a három határozott tendencia a nyolcvanas években összekapcsolódott. Ekkor a privatizáció folyamatának további lökést adott két különösen könnyörtelen és erős akarátú politikai irányzat megjelenése, melyek a baloldal válságkezelési kudarcának fejleményei: a pinochetizmus Chilében és a thatcherizmus Angliában. Eredetileg a privatizáció kérdése egyik esetben sem merült fel – Allende államosításának ellensúlyozási szándékát leszámítva –, az igény később került napirendre

az adott vezetőhöz csapódó körök kezdeményezésére. Ha azonban már szóba került, a dologban érdekelt befektetési bankárok és üzleti tanácsadók fáradhatatlanul szorgalmazták, feltétellé téve az IMF–Világbank kölcsönszerződésekben, majd a jobboldali média központi ideológiai kérdésként tálalta. Ahogy már megjegyeztük, ebben a változásban máig van némi technológiai – főként távközlési és vállalatvezetési – vonatkozás. A magánszektor kiszervezési folyamatai párhuzamosan zajlanak. Összefoglalva, a privatizáció lendületét a divatos ideológiák segítségével támogatott friss magántőke tartotta fenn.

Osztályproblémák helyett szembeszegülés

A hatvanas évek második felében a kapitalizmus vezető országaiban a gyáripari foglalkoztatás aránya magasba szökött; a hetvenes években – mind mérete, mind befolyása tekintetében – az ipari munkásmozgalom történelmi csúcstól ért el; az ipar fokozatos leépítésének meglehetősen drámai folyamata pedig a nyolcvanas években zajlott le.¹² Miközben az iparosítás és az ipari munkásosztály formálódása tovább zajlott Kelet- és Délkelet-Ázsiában, a legerőteljesebben Dél-Koreában – ahol a teljes foglalkoztatáson belül a feldolgozóipari foglalkoztatottak száma 1960-ban 1,5% volt, 1980-ban 22%, és 1990-ben 27%-os csúcstól ért el –, az ipar leépítése a harmadik világ régi ipari centrumaiban is végbement, például Bombayben. Továbbá, 1980-tól Latin-Amerika összes fejlődő országában a feldolgozóipar foglalkoztatottsági mutatója relatíve csökkent (kivéve

¹² Lásd írásomat erről: *European Modernity and Beyond: The Trajectory of European Societies 1945–2000*. London, Sage Publications, 1995, 69. skk.

Mexikót, ahol az Egyesült Államok bérmunkatelepeket [*maquiladoras*] működtetett).¹³ 1965 és 1990 között a világ teljes foglalkoztatási mutatóján belül a gyáripari alkalmazás részaránya 19%-ról 17%-ra esett vissza, az „ipari országok” körében pedig 37%-ról 26%-ra.¹⁴ Egy későbbi, 1996 és 2006 közötti ILO-folyamatábrán¹⁵ a mutatók egy kissé magasabb szinten állapodnak meg: eszerint az ipari foglalkoztatottság a világ összfoglalkoztatásából a kezdő és a záró évben is 21%-kal részesült, épp amilyen mértékben a posztindusztriális korszak okozta csökkenést a dél-ázsiai iparosítás ellensúlyozta.

Világos azonban, hogy a gyáripari munkások mozgalmainak nagy korszaka a végéhez érkezett. Valójában az ipari munkásság az agrártársadalom utáni kor foglalkoztatásában csak Európában jutott domináns szerephez, az Egyesült Államokban, Japánban vagy Dél-Koreában ez soha nem történt meg, és egyáltalán nem valószínű, hogy valaha is bárhol megismétlődik. Ezen túlmenően, az ILO adatai szerint a szolgáltatóipari alkalmazottak száma Kínában már majdnem meghaladta a gyáripari alkalmazottak számát. A harmadik világ óriás városainak roppant növekedése – Kairótól Jakartáig, Dakkától Mexikóvárosra és Kinshasán át Lagosig – csak a római, premarxista értelemben vett városi proletariátus, az illegális munkások és kereskedők számát növeli. Indiában a munkaképes városi népességnek hozzávetőlegesen csak tíz százaléka dolgozik legális alkalmazásban, míg Kínában ez a szám 23%. Bár létezik a nyomornegyedeknek nemzetközi szervezete, ha azok lakói közös felkelést robbantanának ki – ahogy Mike Davis *Planet of Slums* [A nyomornegyedek bolygó-

¹³ CEPAL: *Panorama social de América Latina*, 1997. Santiago de Chile, 1997, United Nations Publications, III. 3. tábla.

¹⁴ ILO: *World Employment 1995*. Genf, ILO, 1995, 29.

¹⁵ International Labour Organization – Nemzetközi Munkaügyi Szervezet. (A ford.)

ja, 2006] c. könyvében sugallja –, nem valószínű, hogy ez az akció a munkásosztály klasszikus harcaihoz és forradalmaihoz lesz hasonló. A „kollektív szembeszegülés” hagyományos formája, melynek legfőbb történelmi letéményese az ipari munkásosztály volt, már nagy sikerén túl, lassan leáldozóban van. De ez csak a történet egyik oldala.

Ezen időszak másik döntő fejleménye a tradicionális – akár vallásos, akár társadalompolitikai – elfogadás (deference) nagymértékű eróziója. A mezőgazdaság fokozatos leépítése volt az egyik jelentős tényező ebben – a világ összes foglalkoztatottja körében a mezőgazdasági foglalkoztatottság 1965 és 1990 között 57%-ról 48%-ra csökkent –, bár a parasztság távol állt attól, hogy mindenkor és mindenütt elfogadó legyen. A 2000. évi népszámlálás alapján Kínában a városi lakosság aránya a teljes lakosság több mint egyharmadát, míg tíz évvel azelőtt csak a negyedét tette ki. Hollandia a szekularizáció szembeötlő példája: az általános választójog 1918-as bevezetésétől egészen 1963-ig a kimondottan vallásos pártok minden választáson a leadott szavazatok több mint felét kapták meg; majd a következő húsz év folyamán részesedésük a korábbi egyharmadára csökkent. A patriarchalizmus szintén jelentősen gyengült: a női egyenjogúság és a gender-kérdés a világon szinte mindenütt napirendre került.¹⁶

A gazdaság átalakulása, az oktatás, a tömegkommunikáció, a formális demokratikus jogok és a nemzetközi migráció eredményeként kibontakozó folyamat – amit nevezhetünk társadalmi modernizációnak is – az elfogadás számos formáját kérdőjelezi meg, nemcsak a nőkre és a fiatalokra gyakorolva hatást, hanem a legtöbb országban a fizetésből élő középosztályra, Dél-Ázsia al-

¹⁶ Erről még a *Between Sex and Power, Family in the World 1900–2000* című munkám (London, Routledge, 2004.) 1. részében írtam.

sőbb kasztjaira és „érinthatatlanságára”, minden földrész őslakosságára, a harmadik világ új nagyvárosainak nyomortelepein élő városi szegényekre, a katolikusokra és az európai protestánsokra egyaránt. A fejlődés ezen iránya először a hatvanas évekre vált láthatóvá, aláásva a hagyományos klientúrarendszert Európa „latin” országában és Amerikában. Ez kapott hangsúlyt 1968 tiltakozó mozgalmában és a nyomában fellépő nőmozgalmakban is.

Az elfogadás itt leírt eróziójának egyik oka a rebellis kollektívizmus új formáinak megjelenése volt. Az őslakos népek jogaik védelme érdekében szervezetekbe tömörültek, melyek jelentős politikai erővé váltak az egész amerikai kontinensen, az északi sarkkörüli Kanadától a majdnem a déli sarkkörig nyúló Chiléig, s főszerepet kaptak Bolíviában és Ecuadorban is. Indiában az őslakos mozgalmak – környezetvédő szervezetekkel lépve szövetségre – vétőjogra tettek szert. Az alsó kasztok, kollektív identitásukat újraformálva, *dalit*ként, azaz leigázottként vagy alávetettként, nem pedig tisztátalan érinthatatlanként határozzák meg magukat; a nők pedig nemzetközi feminista hálózatok kiépítésén munkálkodnak. De más tendenciák is kibontakozóban vannak. Az egyik, nevezzük így, az „elfogadó individualizmus” irányába mutat – ami a mammon imádatát és a mindenmú siker vágyát jelenti. A hajdanvolt tekintélyek letűnése a tekintélyelvűség új, önjelölt csillagainak előretörése és a fundamentalizmus számára nyitott utat – ami különösen erős az amerikai protestantizmusban, a nyugat-ázsiai és észak-amerikai iszlámban és az izraeli judaizmusban. Míg az iszlám fundamentalizmus és a latin-amerikai evangélikalizmus a szekularizált baloldal és a hagyományos vallási intézmények társadalmi kudarcából táplálkozik, addig a judaizmus és az amerikai protestantizmus fundamentalista áramlatait, úgy tűnik, inkább az identitás speciális kérdései mozgatják.

Ezen a ponton lehetetlen mérleget készíteni mindezen ellentmondások, kivételekkel tarkított, egyenetlen társadalmi folyamat összhatásáról. Benyomásom szerint azonban e tendenciák – máig tartó és a jövő felé mutató – átfogó fejlődési iránya nem pusztán a hagyományos kollektivizmustól távolodik, hanem a hatalom és a státusz terén jelentkező egyenlőtlenségekkel és privilégiumokkal szembeni mind nagyobb elégedetlenség (irreverence) felé tart. Baloldali perspektívából e folyamatok egyfelől lehetőséget nyújtanak az elfogadással szembehelyezkedő újabb szövetségek megerősödésére, másfelől a baloldal hagyományos kollektivizmusának, az antiimperialista és munkásmozgalmak individualista vagy újkollektivista szempontú megkérdőjelezésére is. Mindazonáltal a legfontosabb az, hogy e fejlemények nem egyszerűen csak új erőforrásokat nyújtanak a baloldálnak. Új témákat, prioritások, szövetségek és kompromisszumok új kérdéseit vetik fel. Például a környezetvédelem és az identitáspolitiká mindenképp frontálisan ütközhet a klasszikus baloldal fejlődésre és egyenlőségre vonatkozó elképzeléseivel. A szembeszegülés (irreverence) azonban ellenszenves formában, például idegengyűlölet, erőszak és bűnözés képeiben is kifejeződhet.

A POLITIKAI MEZŐ DINAMIKÁJA

E koordinátarendszerben további folyamatok is munkálnak. Legközvetlenebbül korábbi politikai küzdelmek kimenetelének történelmi hatása érezhető. Itt most egyszerűen csak felsoroljuk, hogy mit tekinthetünk a jobb- és baloldal legfontosabb győzelmeinek és vereségeinek, továbbá felhívjuk a figyelmet a politikai mező megváltozott tényezőire.

A baloldal sikerei

1. A nyílt rasszizmus pellengérre állítása és a gyarmati rendszer bukása. A hatvanas évekig a más népek fölötti európai gyarmati uralmat széles körben teljesen jogszerűnek tartották. Az amerikai feketéktől még mindig megtagadták az emberi és állampolgári jogokat. Afrika gyarmati felszabadítása, az intézményes rasszizmus veresége az USA-ban, Dél-Afrikában a faji megkülönböztetés (apartheid) rendszerének megdöntése, az Egyesült Államok imperialista törekvéseinek veresége Vietnamban és Kubában mind nagy hatású baloldali győzelmek voltak, melyek jelentős módon megváltoztatták a világ politikai terét.
2. A fejlett kapitalista országokban a jóléti államról folytatott háború utáni vitát – melynek központi kérdése az volt, hogy az akkoriban tapasztalt fellendülés miatt kevesebb közkiadásra van-e szükség, vagy épp ellenkezőleg, megengedhetővé váltak a megfelelő szociális szolgáltatások és a társadalombiztosítás – a (reformelkötelezett) baloldal nagy sikerrel nyerte meg, különösen Németországban, Skandináviában és Hollandiában, aminek egy sor döntő választási eredmény adott hivatalos formát 1960 táján.
3. 1968 világméretű diákmozgalmai jelentősen megerősítették a szembeszegülés erőit az egész bolygón, mivel nemcsak a tradicionalizmust és a reakciót támadták, hanem a szociálliberalizmus, a szociáldemokrácia, a kommunizmus és a nemzeti forradalmak önelégültségét is. Elvetették a receptet, melynek alapján a gazdasági növekedést és a széles tömegekre kiterjesztett oktatást a klasszikus, baloldali indíttatású felvilágosodás emancipációra és egyenlőségre vonatkozó követeléseinek kielégítéseként lehetett

értelmezni, valamint új célokat jelöltek ki az ember felszabadítása és önmegvalósítása számára.

4. Az új feminista mozgalom megkérdőjelezte a férfi radikalizmus vezető szerepét a társadalmi felszabadulásért és egyenlőségért vívott küzdelmekben, melyek a hagyományos nemi (gender) szerepeket érintetlenül hagyták. A feminizmus a legszélesebb értelemben vett baloldali mozgalom – bár Nyugat-Európában és a harmadik világban inkább, mint az USA-ban –, amely a tőke és a patriarchalizmus maszkulinista uralmát kérdőjelezi meg. A múltban a nők szavazatai – a férfiakénál inkább – a jobboldal felé tendáltak, annak ellenére, hogy a korai feminista mozgalmak a baloldallal keresték a szövetséget. Ez a minta ugyanakkor a kapitalista demokráciákban a hetvenes és nyolcvanas évek folyamán megváltozott: a nők a középtől balra helyezkedő pártokat és jelölteket részesítették előnyben (amit igen tisztán láthatunk az utóbbi amerikai elnökválasztásokon).

A baloldal kudarcai és vereségei

1. Jelentős fordulópontnak tekinthető a hetvenes–nyolcvanas évek gazdasági válsága nyomán a társadalmi javak elosztása terén keletkező konfliktus megoldásának baloldali kudarca. Ilyen konfliktusokkal szembesült a nyugat-európai szociáldemokrácia – legfőképp a brit Munkáspárt –, az észak-amerikai liberalizmus, a latin-amerikai populizmus és a chilei baloldal, melyek inflációval, munkanélküliséggel, irányíthatatlan gazdasággal és hanyatlással járó, mind mélyebb válságot hoztak. E kudarckok erőteljes jobboldali visszavágást eredményeztek – ami Latin-Amerikában erőszakba torkollott, de Észak-Amerikában és Nyu-

gat-Európában megmaradt a formális demokrácia keretei között. Innen nyeri erejét a neoliberalizmus, amely ma is mindennapjaink része.

2. Egy *rendez-vous manqué* (elszalasztott randevú) 1968 tiltakozói és a létező munkásmozgalom között. Az első hullám individualista tekintélyrombolása után előbbi a korai bolsevik romantika és „pártépítés” majmolásába fogott. Az ebből való kiábrándulás pedig útjára indította a jobboldali liberálisokhoz megtért hitehagyók egész seregét, az új filozófusokat (*nouveaux philosophes*), az öböl- és a koszovói háború ideológiai rohamosztágoit és a Clinton-fiúk önimádó individualizmusát. 1968 lázadó individualizmusából azonban sok minden megmaradt, s néha kifejezetten politikai formában jelentkezik, például a feminista és környezetvédő mozgalmak, valamint az emberjogi aktivizmus esetében. De az elszalasztott találkozó miatt a baloldal történelmi megújításának vagy újraalapításának lehetősége elveszett.
3. A jobboldal erőszakra való nyitottsága – amit a baloldal végzetesen alábecsült – számos véres vereséghez vezetett: 1965-ben Indonéziában, a hetvenes évek elején Latin-Amerika legdélebbi pontján, valamint Közép-Amerika hosszúra nyúlt és ennek megfelelően gyilkosabb küzdelmében.
4. A kommunizmus összeomlása a kilencvenes években korszakos hatású negatív fordulat volt a kommunista és a nem kommunista baloldal számára egyaránt: egy életképes nem-kapitalista társadalom megvalósíthatósága sokat veszített hiteléből. A kommunizmus halála nem volt sem hősiesség, sem pusztán a gyorsuló romlás eredménye. Valójában ironikus csavar rejtett benne. Mind a Szovjetunióban, mind Kínában a vég kezdetét egy radikális és váratlan belső reformhullám jelentette; mindkét országban a végkifejlet

épp e reformok sikerének akaratlan terméke volt. A Szovjetunióban a reformok jórészt politikaiak és demokratizáló szándékúak voltak; de káoszba döntöttek a tervgazdaságot, a nacionalista politika malmára hajtván végül a vizet. Kína reformjai ugyanakkor jórészt gazdasági jelleget öltöttek, ahol a szocialista politika lebontása hosszabb időt vett igénybe, miközben velejéig korrumpálták a pártállamot. Kelet-Európa a Szovjetunió elé vágott, kiszabadult öleléséből, mielőtt utóbbi szétesett volna; míg a kommunista Délkelet-Ázsia elég bátortalanul követte Kínát.

Két kisebb kommunista rezsim azonban, két nagyon különböző túlélési stratégiával, a mai napig tartja magát. A nemzeti elszigetelődés az észak-koreai kommunizmust ballisztikus rakétákkal és tömeges nyomorral kiegészülő dinasztikus hatalommá formálta. Kuba életben maradt a rezsim forradalmi integritásának elvesztése nélkül, bár szinte majdnem ugyanolyan személyiségfüggő és tekintélyelvű, mint azt megelőzően. Egyes stratégiája az volt, hogy újra nemzetközi üdülőparadicsommá vált. Bár a turizmus bizonyosan a jövő iparága, az kevésbé világos, hogy a tengerparti szállodasor hogyan válhat középtávon társadalmi modellé.¹⁷

5. A baloldal számára további nehézség, hogy a neoliberális gazdaságpolitika valóban fel tudott mutatni egy-egy jelentős eredményt, és nem lehetett a jobboldal teljes csődjeként leleplezni. A neoliberális kormányoknak sikerült az infláció megfékezése, ami a kilencvenes évek komoly politikai fegyverténye volt – többek között – Argentínában, Bolíviában, Brazíliában és Peruban. A világpiacok megnyitása meglege-

¹⁷ A legjobb kubai szállodák közül sok – ha nem a legtöbb – állami tulajdonban van, de általában külföldi székhelyű kapitalista vállalatok irányítják őket.

tősen sok ember számára új lehetőségeket teremtett. Néhány privatizációs kezdeményezésnek nemcsak kevesek számára sikerült további előnyöket nyújtani, hanem ösztönzőleg hatott a beruházásokra és szolgáltatásokra, amire a távközlés területe az egyik szembetűnő példa.

6. Egyes állami szintű geopolitikai események erősen megterhelték a bal–jobb erőegyensúlyt a világban. Emlékeztetőül szolgáljon itt egy rövid lista. A kínai–szovjet szakítás, ami később megismétlődött Pol Pot és Vietnam konfliktusában, megosztotta és demoralizálta a baloldalt, és aránytalanul megnövelte a jobb-oldal erejét. A független Afrika bizonyos államainak összeomlása, ami 1960 őszén kezdődött Kongóban, leszűkítette a baloldali politikák és irányelvek játékterét a kontinensen, bár ezt a folyamatot egy ideig sikerült leplezni azzal, hogy néhány afrikai vezető szövetségre lépett a Szovjetunióval. A szekuláris arab baloldalt az egész régióban hiteltelenné tette és demoralizálta az 1967-ben Izraeltől elszenvedett katasztrofális vereség, és ennek eredményeképp felerősödött az erőszakos vallási fundamentalizmus mind az arabok, mind a zsidók között.

E sikereken és kudarcokon túl számba kell vennünk a politikai mező ezen időszak alatt bekövetkezett változásának főbb paramétereit. Helyszűke miatt itt ismét csak arra van módunk, hogy e mozgások néhány következményét kiemeljük a bal–jobb egyensúly vonatkozásában. Először is beszélhetünk a környezetvédelmi politika megerősödéséről, amely a hetvenes évek közepi olajválság nyomán vett lendületet. Noha ez az áramlat általában kritikusabban kezeli a tőkét a munkánál, a baloldali kötődésű ipari szféra alapvetően fejlődésorientált céljait is megkérdőjelezi, s a hagyományos baloldalhoz képest talán elnézőbb a munkanélküliséggel és

a gazdasági egyenlőtlenséggel szemben. Másodszor, az etnikai és nemi identitáspolitikai jelentősége megnőtt a világ néhány szegletében. Társadalmi-gazdasági kérdésekhez fűződő viszonyuk gyakran ellentmondásos: a csoportot vagy közösséget érintő egyenlőtlenséggel szemben kritikusak, de a másokat – vagy általában az egyenlőtlenséget – érintő problémák terén nem.

A technológiai fejlődés hatása

Az elmúlt negyven év tudományos és technikai fejlődése a politikai térre is hatással volt. Először is meg kell említenünk a technológiák szerepét az ipari termelékenység növelésében, ami a nagyipar részbeni leépítését eredményezte, s amivel együtt a munkásosztály hagyományos környezete is eltűnt. A televízió a családon belüli társadalmi kapcsolatoknak és egy képcentrikusabb politizálásnak kedvez. A telekommunikáció további fejlődése – műholdas adatközlés, mobiltelefon, e-mail és internet – kétélű fegyvernek bizonyul, mely erodálja a közszolgálati hírközlést és a közrend ellenőrzését is.¹⁸ Végül, Darwin után több mint egy évszázaddal, a biológia ismét a tudás és a technológia szélesedésének és így kulturális ideológiák terjedésének színtere. A jövő politikai mezeje bizonyosan több „életmód-politikai” elemet fog tartalmazni, olyan témák mentén, mint az egészség, a környezet, az öregedés problémája, a genetikai tervezés, az etika és az életminőség.

¹⁸ A közrend ellenőrzésének e fellazulása lehet, hogy megfordul a közeljövőben: ennek érdekes próbája lesz, hogy a rendőrség hogyan kezeli az EU, a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) vagy a Világbank soron következő csúcstalálkozóit. A globális megfigyelés és kémkedés technológiája már létrejött az Egyesült Államok Echelon-rendszerével.

KRITIKAI KULTÚRÁK

A kritikai gondolat kifejlődése a kulturális táptalajtól függ. Hogy értelmet nyerjen, egy bírálathoz túl kell lépnie a tárgyában rejlő bizonyos alapelveken és feltételezéseken. A felvilágosodás és az ebből fakadó hagyományok ideális kiindulópontot biztosítottak a baloldali kritikai gondolatnak. A mindenkori hatalmak és hitek által nem befolyásolt kritikai vizsgálódást maga a felvilágosodás emelte piedesztálra – *Sapere aude!* (Merj a magad értelmére támaszkodni!) Az ész univerzalisztikus alapelve megteremtette a kritikai vizsgálódás ítélőszékét – az öröklött bölcsességgel és a felvilágosodás önjelölt örököseivel szemben egyaránt.

Az európai modernitás kulturális és filozófiai értelemben a felvilágosodásból, politikailag pedig a francia forradalomból fejlődött ki. Politikai kultúrája az uralkodóval, a környezetétől szolgáló arisztokráciával és a főpapsággal szembeni népi/nemzeti fellépést állította középpontba. Bár a status quo erős intézményi és szellemi erővel rendelkezett, az európai modernitás kultúrája a radikális kritikai gondolat termékeny táptalaja lett; 1789-et követően pedig Európa a világ legfőbb ideológiai harcterévé vált. De mi is történt a nép jogaival, szabadsággal, egyenlőséggel, testvériséggel az ipari kapitalizmus és a földbirtokos politikák idején? Az osztályfogalmát már Marx előtt, az európai modernitás első áttörése során megalkották a brit ipari forradalom és a francia forradalom reflexiójaként. A „haladásnak” tulajdonított érték fokozatosan aláásta a konzervativizmus alapfeltevéseit.

Ahogy már más összefüggésben részletesebben kifejtettem, a modernség a múlttal a világ különböző részein különféleképp szakított. Máshogy Európában, máshogy az Újvilág telepesei körében, máshogy a gyarmatokon

és megint másképp a reaktív, felülről irányított modernizáció keretei közt.

A függetlenség utáni Észak- és Dél-Amerika új telepeseinek világában a modernitás konvencióvá vált, a mainstream része lett, amit döntően csak a katolikus klerikalizmus kérdőjelezett meg Kolumbiában és Latin-Amerika néhány más részén. Az amerikai kontinensen a fő kérdés nem az volt, hogy „mik a nép jogai?“, hanem inkább az, hogy „ki a nép?“. Vajon az őslakosok a „nép“ részét képezik? És a feketék? A frissen érkezett faragatlan bevándorlók? Az Újvilág politikai kultúráját felületesen áttekintve két dolog tűnik szemünkbe. Itt a széles értelemben vett liberalizmus – a szabadság (egyéni cselekvés, magántulajdon, egyedi meggyőződés) védelme, valamint a tudomány és a haladás (értelem) iránti elkötelezettség – sokkal erősebb intellektuális gyökerekkel rendelkezik, mint Európában, a legtöbb esetben háttérbe szorítva a szocialista kritikát. Másodszor, a sokkal kevésbé hangsúlyos ideológiai megosztottság miatt Amerikában a marxista gondolkodás és politizálás esetenként könnyen olvadt bele a mainstream politikai áramlatokba – így például a New Deal liberalizmusába, a negyvenes évek kreol populizmusába Kubában, Guatemalában és Argentínában, vagy a hatvanas–hetvenes években a chilei radikalizmusba.

A gyarmatosított népek antikoloniális modernizmusa – egy olyan nézőpont, amelyet Latin-Amerikában azok is magukévá tettek, akik elutasították a telepesek kreol identitását (Creolity) – igen nyitott volt a radikalizmusra. A gyarmatok modernjei – Nehru, Szukarno, Ho Si Minh és Nkrumah nemzedéke – voltak azok, akik a leginkább megtapasztalhatták a liberális európai modernitás ellentmondásait. Egyrészt eredetileg a modern agreszszorral, a gyarmatosító hatalommal azonosultak, megtanulván nyelvét, kultúráját, népre/nemzetre, jogra és

önrendelkezésre vonatkozó politikai alapelveit. Másrészt megtapasztalták, ahogy saját népeik jogait és önrendelkezését semmibe veszik: a liberális imperializmus öntelt arcát és vasöklét. A szocialista radikalizmus, kommunista és nem-kommunista egyaránt, a második világháborút követő antikoloniális nacionalizmus általános jellemzője volt.

A felülről irányított reaktív modernizáció, épp ellenkezőleg, kevés helyet hagyott a radikális gondolat számára. Ez – a dolog természetéből adódóan – azt jelentette, hogy a nemzetet, a politikát, a tudományt és a haladást eszközként használták a rezsim fenntartása céljából, a külső – vélt vagy valós – imperialista fenyegetés árnyékában. Mivel a szabadság, egyenlőség, testvériség eszményét a mainstream eleve a rendszer megerősítését célzó módszerként definiálta, a lényegükből fakadó társadalmi ellentmondásokat kezdetektől fogva figyelmen kívül hagyták vagy elhanyagolták. Ez természetesen nem akadályozta meg, hogy a radikális áramlatok, általában modern eszmékkel együtt, utat találjanak Japánban, Sziámban, Törökországban és a nem gyarmatosított arab világban. Itt azonban kevésbé termékeny talajra hullottak és éber elnyomással néztek szembe.

Az értelem, a tudomány, a változás, a haladás és a jövő iránt elkötelezett modernizmus nem természetéből adódóan volt baloldali. (A harmadik fejezetben megvizsgálom a modernitás egyes „vezérnarratíváit” és azok viszonyát a marxizmushoz.) A 19. század második felében a hagyományos konzervativizmust egyre inkább kiegészítette és az amerikai kontinensen fel is váltotta egy olyan jobboldali modernizmus, amely a leg erősebb és legalkalmasabb előjogát magasztalta. Ez volt a szociáldarwinizmus, illetve a liberális imperializmus új nyelve – mindkettő fontos összetevője a 20. század fasizmusának. Mindazonáltal Sztálingrád és Auschwitz

után ezt a rasszista, imperialista és militáns modernizmust legyőzték és hitelétől egyértelműen megfosztották. A többek között Herbert Spencer által hirdetett – és az Egyesült Államokban nagy befolyásra szert tevő – nem-militáns laissez-faire szociáldarwinizmus fő tételét, melynek lényege az iparosítás és a militarizmus közötti kibékíthetetlen ellentét, az első világháború megcáfolta, gazdasági tanainak érvényességét pedig a harmincas évek gazdasági világválsága lerombolta.

A második világháború után a modernitást a világ legtöbb részén leginkább a baloldal képviselte, kivéve talán a reaktív modernizáció országait. Azután 1980 környékén megindult a posztmodern lavinája. Ugyanabban az időszakban, amikor a politikai marxizmus hanyatlását figyelhettük meg, tanúi lehettünk a modernitás posztmodern általi tagadásának és a posztmodern felemelkedésének is. Utóbbinak legalább két igen különböző forrása lelhető fel.¹⁹ Az egyik esztétikai: az avantgárd modernista örökség mutációja, ami legtisztábban az építészetben mutatkozott meg, mint a Mies van der Rohe-féle rideg érett modernizmusra és az International Style-ra adott válasz. A másik forrás a társadalomfilozófiából ered, az exbaloldal kimerültségének és kiábrándultságának megnyilvánulásaként. Itt a kulcsfigura a néhai francia filozófus, Jean-François Lyotard, a szélsőbaloldali *Socialisme ou Barbarie* [Szocializmus vagy barbárság] elnevezésű csoport egykori – később kiábrándult – aktivistája.²⁰

Miért vált a posztmodernizmus ilyen félelmetes kihívássá? Miért volt a posztmodernitás „égetően szükséges, ösztönösen vágyott és kétségbeesetten keresett”,

¹⁹ Lásd Perry Anderson páratlan kritikai mélyfúrását: *The Origins of Postmodernity*. London, Verso, 1998.

²⁰ Lyotard, Jean-François: A posztmodern állapot. In: Jürgen Habermas – Jean-François Lyotard – Richard Rorty: *A posztmodern állapot*. Budapest, Századvég, 1993. 7–145.

ahogy egyik korai híve fogalmazott nemrég, immár egy szkeptikusabb, utólagos bölcsesség birtokában?²¹ Az esztétikai vonzerő könnyen érthető, mint leginkább az újírtásra való kérlelhetetlen modernista törekvés más-fajta kifejeződése; míg sajátos formáit a közvetlen előddel/ellenséggel szembeni fellépés és a szociokulturális közeg alakította. De mindez a posztmodern elméleti és politikai jelentőségét még nem magyarázza meg. Jeffrey Alexander a kérdés egyik szembeötlő vonását ragadja meg, amikor megállapítja: „a posztmodern elmélet [...] lehet, hogy nem más [...], mint a hatvanas években elszenvedett sikertelenség nyomán keletkező, a jelentéssel kapcsolatos probléma orvoslására történt kísérlet”.²²

Mindezen elgondolásokban a briliáns felismerések és a rövidlátás figyelemre méltó keveredését tapasztaljuk. A kultúra terén kétségtelenül fontos változások zajlottak, mondjuk, Mies van der Rohe és Robert Venturi vagy Jackson Pollock és Andy Warhol munkássága között, akik a hatvanas években indultak útjukra, áthangolva az esztétikát a következő évtizedekre. E fejlemények a kulturális termelés új módjának elemzését tették szükségessé – például Fredric Jameson *A posztmodern* c. könyvében (1991).²³ De még a kultúra vizsgálatát a társadalmi-gazdasági változásokkal összekapcsoló legjobb kísérleteknek sem sikerülhetett maradéktalanul a köztük lévő összefüggések világos leírása. Jameson érvelését Ernest Mandel *Der Spätkapitalismus* című könyvére (1972) építi, amely a háború utáni világgazdaság hatvanas években kialakuló képét mutatja fel, főleg a tőke állami szabályozására és annak áthághatatlan korlátaira

²¹ Bauman, Zygmunt – Tester, Keith: *Conversations with Zygmunt Bauman*. Cambridge, Polity, 2001, 71.

²² Alexander, Jeffrey: „Modern Anti, Post Neo”. *New Left Review*, 1, 210, 1995. március–április, 82.

²³ Jameson, Fredric: *A posztmodern, avagy a késő kapitalizmus kulturális logikája*. Budapest, József Műhely, 1998.

összpontosítva, így Jameson nem tárgyalja az 1975 utáni „későbbi” kapitalizmust és a jobboldali neoliberális modernizmus nagy hullámát sem.²⁴ Jameson termékenyítő közreműködése ellenére a posztmodernizmus a modernitás és a modern elleni politikai-kulturális támadások sorozatává torzult – rossz közérzetté a tudományos elemzés berkeiben.²⁵ Az építészet és művészet speciális közönségén kívül többnyire a baloldalt és az exbaloldalt szólította meg, beleértve a feminizmust, és csekély figyelmet fordított a neoliberalizmus, illetve az öntudatos kapitalizmus formájában jelentkező jobboldali modernizmus egyidejű felemelkedésére.²⁶

Mi több, a posztmodern a baloldal demoralizálódásából és bizonytalanságából táplálkozott, ami a hatvanas évek végi és a hetvenes évek eleji eufória utóhatásaként ment végbe. Ész- és racionalitáskritikája a televíziós társadalom „látványgépezetének” köszönhette virágzását, alapanyagot biztosítva az egyetemeken zajló „kultúrakutatásnak” (cultural studies).²⁷ Emellett a posztmodernitás új épülete két további pilléren nyugodott. Az egyik az ipar leépítéséből következő korszakos jelentőségű társadalmi átrendeződés. A másik a modernista fejlődés ökológiai szempontokra alapozott kritikája, melyet a hetvenes évekbeli és a nyolcvanas évek eleji olajválság tovább

²⁴ Ernest Mandel műve angolul *Late Capitalism* címmel 1975-ben jelent meg, németül pedig a frankfurti Suhrkamp adta ki 1972-ben. A szerző előszava szerint a késő kapitalizmus elméletének fő elemeit 1963 és 1967 között fogalmazták meg.

²⁵ Lásd még Hutcheon, Linda: *The Politics of Postmodernism*. London, Routledge, 2002 (1989); Rosenau, Pauline Marie: *Post-Modernism and the Social Sciences*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 1991.

²⁶ Jameson maga élcélődve utasítja vissza e doktrína szellemi vonzerejét: „Senki sem tud meggyőzni arról, hogy manapság találhatóunk valami varázslatosat Milton Friedman, Hayek vagy Popper gondolataiban.” Lásd Jameson: *A Singular Modernity*. London, Verso, 2002, 2–3.

²⁷ Anderson, Perry: *The Origins of Post-modernity*. London, Verso, 1998, 88.

erősített. Bár a környezetvédelem gondolata nehezen virágozhatott fel a posztmodern filozofálás ezoterikus légkörében, előbbi követői nyitottnak bizonyultak utóbbi befogadására. A tömegpiac képáradata, az ipar leépítése és az ökológia ellentámadása valóban felerősítették a társadalomban az (ex)baloldal irányvesztésének posztmodern gondolatát. Mindezek erőterében a modernnek – a posztmodern támadások célpontjának – számos meghatározása született. Jameson *A Singular Modernity* című könyve (2002) például, miközben keserűen veszi számba a „teljes posztmodernitást” övező korábbi „konszenzussal” szemben a jelenlegi „visszalépést”, felidézi a modernizmus aszkétizmusát, fallocentrizmusát és tekintélyelvűségét, esztétikájának teleologikusságát, minimalizmusát, zsenikultuszát, illetve a közönségével és a nyilvánossággal szemben támasztott „nem túl kellemes elvárásokat”.²⁸

Bár a posztmodern szellemiség hulláma mára elült, a modernitás jobboldali szempontú megújítása még tart. A szociáldarwinizmus fasizmus általi fertőzöttsége a szőnyeg alá söpörtetik, miközben a globalizációt a legrátermettebb kizárólagos túléléseként ünneplik, a kidobott spenceriánus pacifizmust pedig hangos neoimperialista dobpergéssel helyettesítik. A „modern” lassan a liberális reakció tulajdona lesz. A munkaerőpiac „modernizációja” rendszerint a tőke és a munkaadók jogainak bővítését jelenti. A szociális háló „modernizációja” többnyire nem más, mint az egyre több közszolgáltatás privatizációja és megnyirbálása. A nyugdíjrendszer „modernizációja” pedig nagyrészt az idősök jogainak csorbításával egyenértékű. A kifejezés igen ritkán utal munkavállalók, munkanélküliek, illetve nyugdíjasok jogainak

²⁸ Jameson: *A Singular Modernity*, i. m. 1. Vajon az aszkétizmus, a fallocentrizmus és az önkény tényleg jellemzőbb és elterjedtebb a modern, mint a premodern kultúrákban és társadalmakban?

bővítésére, a tőke jogainak visszaszorítására vagy a szociális szolgáltatások bővítésére. Ha a szocialista modernizáció egy állatfaj lenne, akkor kihalás fenyegetné.

Ahogy a posztmodernizmus a szociokulturális vizsgálatok felé fordult, a haladó egyetemi kultúra az egész világon hanyatlani kezdett, bár e tendencia inkább az egyetem falain kívüli politikai kilátások elsötétüléséhez köthető, mintsem az olyan heves, belső baloldal-ellenességhez, amit a francia felsőoktatásban és egyes poszt-kommunista miliókben tapasztalhatunk. Japán valaha erős egyetemi bázisú marxista közgazdaságtana, ami a háború utáni nagy fellendülést túlélte, mára elsorvadt. A radikális történetírás Indiában – úgy tűnik – napjainkra elvesztette valaha oly nagyszerű elevenségét; a baloldali intellektuális-politikai esszé pedig kiment a divatból Latin-Amerikában. Az állami egyetemek legtehetségesebb hallgatói közül sokan a jobboldali magánegyetemekhez pártoltak. Valamikor sok marxista hallgató és tanársegéd volt Európában és Latin-Amerikában – ez ma már nincs így többé. Az egyetemi hallgatók nem csupán depolitizálódtak, hanem mozgalmaik is ezerfelé ágaznak, és mára olyan utcai tömegek is idesorolhatók, melyek támogatják a liberáldemokrata, Amerika-barát „rendszer-váltást” Szerbiában, Grúziában és Ukrajnában, vagy a Chávez-ellenes ellenzéket Venezuelában.

A felsőoktatás, a kutatócsoportok, a közpénzből fenntartott kutatóintézetek azonban még mindig otthont nyújtanak a marxista és más baloldali gondolatok széles skálájának. A politikailag elszigeteltebb angolszász egyetemek ebben a tekintetben jobban boldogulnak, mint latin-amerikai társaik, melyek mindig is fogékonyabbak voltak a politikai áramlatokra és ambíciókra. A nonkonformizmus jelentősen reprezentált maradt Oxbridge-ben és a „Borostyán Ligában” (Ivy League), továbbá például São Paulo és Szöul legjobb egyetemmein.

Erejüket egyrészt annak az érett generációnak köszönhetik, akik hatvanas évek végi, hetvenes évek eleji intellektuális orientációjú, radikális hallgatóikból mára vezető professzorokká lettek. Másfelől azonban az utóbbi öt-tíz évben egy új – igaz csekélyebb létszámú – baloldali értelmiségi generáció is megerősödött.

Intézményi innovációra is sor került. Ennek egyik példája a CLASCO (the Latin American Council of Social Sciences – Latin-Amerikai Társadalomtudományi Tanács) újraélesztése Atilio Boron és újabban Emir Sader vezetésével, melyet svéd és más, kívülről jött közpénzek is segítenek. A CLASCO a haladó empirikus kutatás fontos kezdeményezőjévé és finanszírozójává vált; tevékenysége magában foglalja a – 2000 után egyre több akciót megvalósító – latin-amerikai tiltakozó mozgalmak nyomán követését, valamint a Dél-Dél kapcsolatok előmozdítását.²⁹ Ennek erőtlenebb afrikai megfelelőjét, a dakari székhelyű CODESRIA-t³⁰ mostanában élnékitették fel. Az ENSZ mai kutatócsoportjai is felmutatnak számos – korábbi, haladó korszakokéhoz hasonló, elsősorban a harmadik világból származó – eredményt, és ezen csapatok kitűnő munkát végeznek, kellő diplomáciai érzékkel. Továbbá Latin-Amerika a mai napig élen jár a globalizáció kultúráinak vizsgálatában csak egy pillantást kell vetnünk a brazil Octavio Ianni, illetve Renato Ortiz vagy a mexikói Néstor García Canclini munkásságára.³¹

Az alsóbb társadalmi rétegek erős antimodernizmusa (subaltern antimodernism) régi jelenség, amelynek ékes-

²⁹ Lásd Borón, Atilio – Lechini, Gladys (comp.): *Políticas y movimientos sociales en un mundo hegemónico*. Buenos Aires, CLASCO, 2007.

³⁰ CODESRIA – the Council for the Development of Social Science Research in Africa (az Afrikai Társadalomtudományos Kutatás Fejlesztésének Tanácsa). (A ford.)

³¹ Canclini, Néstor García: *Culturas Híbridas*. Mexico, Editotial Paidós, 2002; Ianni, Octavio: *A sociedade global*. Rio de Janeiro, Civilização Brasileira, 1992; Ortiz, Renato: *Mundialização e cultura*. São Paulo, Brasiliense, 1994.

szóló bemutatására Angliában E. P. Thompson munkásosztály-története, Indiában pedig Ranajit Guha és munkatársai többkötetes *Subaltern Studies* sorozata a példa, s melynek James C. Scott volt a megértő teoretikusa.³² A marxista munkásmozgalom ezt az antimodernizmust az ipari kapitalizmus szocialista kritikáján keresztül tudta gondolatvilágába illeszteni. Ma azonban, amikor a marxista dialektika ereje kimerült, fontos, hogy röviden megvizsgáljuk az antimodernizmus kortárs politikai vonatkozásait.

Itt olyan, a modernitást kritizáló mozgalmakkal foglalkozunk, melyek ugyanakkor nem a hagyományos előjogok és hatalom jobboldali védőbástyái. Számos ilyen mozgalom létezik, melyek jobbra két nagyobb halmazba sorolhatók, az egyik a „haladás”, „fejlődés”, „növekedés” iránti igényt kérdőjelezi meg, míg a másik a világi „racionalitást” és szekularizációt.

A haladás- és fejlődéskritikák közt létezik egy, mely az ipari forradalom óta a posztindusztriális kor jellemzője: a kézművesek, parasztok, kisgazdák, halászok és törzsi közösségek hagyományos életterének védelme. Ehhez a védelmi vonalhoz örömmel csatlakozik az ellenzékben levő antikapitalista baloldal, és a kortárs Szociális Fórum (Social Forum) elnevezésű mozgalom is magáévá tette a 2004-es mumbai Szociális Világfórum (World Social Forum – WSF) egyik transzparensén szereplő jelszót: „Nem akarunk fejlődést! Egyszerűen élni szeretnénk!” De ha e jelszót szigorúan véve, mindenáron érvényesíteni akarjuk, akkor értelmét veszti a világ azon tömegei számára, akik a nyomorból való kitörésért küzdenek. Mozgalomként a fejlődésellenesség gyakran

³² Scott klasszikus munkája a *Weapons of the Weak* (New Haven, Yale University Press, 1985.); de szintén életművéhez tartozik a *Seeing like a State* (New Haven, YUP, 1988) és a *Domination and the Arts of Resistance* (New Haven, YUP, 1990).

elszigetelt kisebbségi küzdelmekben forgácsolódik szét, minimális támogatottsággal és eredménnyel.

A 2000-es évek Szociális Világforum-eseményei több országban és kontinensen fellendítették a hasonló, modernitásellenes tiltakozó mozgalmakat; platformokat és támogatókat biztosítottak nekik. Ez azért volt lehetséges, mert a WSF az utóbbi két évtized messze legizgalmasabb találkozási pontja; nem mozgalom és még csak nem is a közös akciók színtere. A fórum rendezvényein a neoliberális modernizmussal szembeni ellenállás kritikai kultúrája körvonalazódott. Az offenzíva keltette rezgések vesztesek és kritikusok széles táborát hozták létre, akiket 2001-ben latinos lendülettel fogott össze az egyes brazil társadalmi mozgalmak és a *Le Monde Diplomatique* körül tömörülő francia tudósok és újságírók sokszínű csoportosulása.³³ Jelentős infrastruktúrális segítséget nyújtottak a szervezésben Porto Alegre város és Rio Grande do Sul tagállam munkáspárti (PT) kormányai, az ATTAC alterglobalizációs mozgalomban részt vevő francia és más trockisták, valamint az Indiai (Marxista) Kommunista Párt, a CPI(M) Mumbaiban. De ideológiai ökumenizmusa, az egyetlen irányító központ hiánya és ténylegesen globális jellege miatt a Szociális Világforum valóban új jelenséget képvisel a baloldal történetében. Ugyanakkor egy inspiráló kulturális platform önmagában még nem von maga után világformálótetteket, így e probléma feszült vitához vezetett a WSF Nemzetközi Tanácsában.³⁴

³³ Cassen, Bernard: On the Attack. *New Left Review*, 2, 19, 2003. január–február.

³⁴ Vö. Santos, Boaventura de Sousa: The World Social Forum and the Global Left, 2007. <http://focusweb.org/the-world-social-forum-and-the-global-left.html?Itemid=150>; Whitaker, Chico: Crossroads do not always close roads. <http://focusweb.org/crossroads-do-not-always-close-roads.html?Itemid=150>.

Szóba kell hoznunk egy további áramlatot, mely egyidős magával a modernizmussal, s amelyet a természetes életstílus, illetve az esztétikum iránti elkötelezettség mozgat, s amely eredetileg a csúf, egészségtelen, gyors urbanizáció elleni tiltakozásként indult. Ez az áramlat a hatvanas években, főleg Nyugat-Európában és Észak-Amerikában, a történelmi belvárosok – autópályák és kereskedelmi központok helyigénye miatti – felszámolása ellen tiltakozó jelentős városi mozgalommá nőtt. E mozgalom számos fontos győzelmet mondhatott magáénak az olyan nagyvárosokban, mint Amszterdam, Párizs, Washington DC, illetve egyes kisvárosokban, mint Lund, az én volt egyetemi városom Svédországban. A mozgalom a világ más részeire is kiterjedt. A radikális baloldal, valamint csekélyebb mértékben a szociáldemokrácia és a centrumtól balra elhelyezkedő hasonmásai aktív szerepet játszottak ezekben a városi mozgalmakban, és a győztes nagykoalíciók gyakran bizonyultak cselekvőképesnek. A politikai iróniája, hogy az ilyen koalíciók általában komoly arányban magukban foglalnak kulturális elköteleződésű konzervatívokat is, tehát a sikert jogosan tarthatja magáénak a jobb- és a baloldal egyaránt. Mindazonáltal az ázsiai városok és általában a harmadik világ városainak szennyezettsége és túlszűfolt tömegközlekedése tanúsítja a kritikai alapon álló városi mozgalmak gyengeségét és az irányukban jelentkező sürgető igényt.

A gazdag világ néhány pontján, a legszembetűnőbben talán Kaliforniában, kifejlődött a középosztály valamiféle posztmodern kultúrája is, melynek gyökerei 1968 ifjúsági kultúrájáig nyúlnak vissza – individualista, lázadó (irreverent), hedonisztikus, de nem szükségszerűen fogyasztáspárti, és nem vonzza a kapitalizmus környékeltelen felhalmozási kényszere. Nyitott lévén bizonyos idealisztikus érvekre és az ökológiai, illetve esztétikai

megfontolásokra, ez egy olyan miliő, melyhez a baloldali diskurzus képes kapcsolódni. Az északi félteke azon fiataljai, akik látogatják a Szociális Világforumot, gyakran származnak innen. Bár „újkapitalista szellemiségük” a legkevésbé sem törekszik átformálni a valódi világkapitalizmus kegyetlenségét, jóllehet néhány lelkes (enyhén ellentmondásos) elméletből látszólag ez következne, ugyanakkor új lehetőséget nyit a baloldallal való párbeszédre és vitára – ahogy azt a felvilágosodás liberalizmusa valaha tette.³⁵

A fejlődésorientált iskola (developmentalism) ökológiai kritikája gyakran kapcsolódik a fent említett élet-térvédelmi és „élhető-esztétikus város”-törekvésekhez, de csak újabban vált jelentősebb mozgalommá; gyökerei a hetvenes évek elejéig nyúlnak és (a nemrég újra kiadott) *A növekedés határai*³⁶ című munka hatásában keresendők. Az ökológiai gondolkodás eredeti, neomalthusiánus magva a bolygó erőforrásainak kimerülésére fókuszált, amit a környezeti pusztítás hangsúlyozása váltott fel; jelenleg az emberi tevékenység által indukált klímaváltozás hatásait állítja a középpontba. De a mérnökök modernizmusa, ami felépítette a Szovjetuniót, és napjainkban a Mao utáni Kínát építi, épp annyira süket és vak a környezeti mellékhatásokra, mint amennyire a *Kommunista Kiáltványban* üdvözölt kapitalista modernizáció az volt. Ebben a vonatkozásban érdemes megjegyeznünk, hogy a kommunista Kelet-Európában az első ellenzéki mozgalmak gyakran környezetvédő mozgalmak voltak.

A környezetvédelem és a fejlődésorientált iskola végül, legalábbis elviekben, a *fenntartható fejlődés* gondolatában

³⁵ Vesd össze Boltanski, Luc – Chiapello, Eve – Elliott, Gregory: *The New Spirit of Capitalism*. London, Verso, 2006; Thrift, Nigel: *Knowing Capitalism*. London, Sage, 2005.

³⁶ Meadows, Donella – Randers, Jorgen – Meadows, Dennis: *A növekedés határai. Harminc év múltán*. Budapest, Kossuth, 2005. (A ford.)

jutott – modernista alapon – közös nevezőre. Amennyiben komolyan vesszük, ez az elv fontos alapot nyújt a korlátlan kapitalizmus bírálataira és a beavatkozásra. Valójában a szocializmus sokkal többet jelenthetett volna a 21. század kezdetén, ha a fenntartható fejlődés koncepciói a szocialista elméletből fejlődtek volna ki, és nem a kapitalizmus későn jövő ökológiai korlátozásában futnak össze.

A modernizmus ellenfeleinek másik nagy halmazában találjuk az európai felvilágosodás világi univerzalizmusát, oldalhajtásaival – a telepes liberalizmussal, az antikolonialista nacionalizmussal és a fölülről vezérelt, reaktív, fejlesztésorientált iskolával (reactive developmentalism) – együtt; e mozgalmakat azonban az etnonacionalizmus, az etnikai alapú vallásos irányzatok és az újraéledt vallásos univerzalizmus egyre inkább megkérdőjelezi és kikezdi. Ezek az új kulturális tendenciák – kinevetvén a modernitás magabiztos, világi evolucionizmusát – más-más módon, de komolyan korlátozzák a radikális kritika szellemét. Váratlan felemelkedésük felveti az európai modernitás néhány feltevése újragondolásának szükségességét is.

Marx, Engels és a későbbi korok nagy marxistái mindig sokkal agyafúrtabbak és körültekintőbbek voltak, mint amit a történelmi materializmusról szóló tankönyvi összefoglalók sugallnak. Ezekben nem jut hely az etnicitás, a nemzetek és a nemzeti konfliktusok számára, az említettek viszont mindig kellő figyelmet fordítottak azok stratégiai fontosságára, Marxnak a jövőbeli ír és brit forradalom közötti összefüggésre vonatkozó feltevésétől kezdve Lenin és a Komintern nemzeti felszabadítás iránt tanúsított fokozott figyelméig. Másrészt az etnicitás mint olyan nem segíti a radikális kritikai gondolkodást. Épp ellenkezőleg, az etnikai/nemzeti mozgósítás leginkább az etnikai-kulturális bezárkózást táplálja. Az a vezető

réteg, mely már régóta transzietnikus kulturális beágyazottsággal rendelkezik, a nemzeti küzdelmeket globális imperializmusellenességgel és a társadalmi változás univerzalisztikus projektjeivel – szocializmussal vagy kommunizmussal – kötheti össze, de nemzeti álláspontját nem ezekre fogja alapozni. Épp ezért az imperializmusellenesség és/vagy a szocializmus melletti kiállás a geopolitikai feltételek megváltozása esetén könnyen lecserélhető szereppé válik. Ennek ékes példája Etiópia és Mugabe Zimbabweje, vagy a mai iraki Kurdisztán, melynek helyi vezető rétege, a Barzani-klán, régebben a marxizmus–leninizmus zászlaját emelte magasra.

Egészen néhány második világháborús, a kiengesztelődés irányába tett szovjet kísérletig, illetve bizonyos mértékű, a II. vatikáni zsinatot követő európai és latin-amerikai elmozdulásig a marxizmust szigorúan a modernizmus világias, antiklerikális, sok esetben ateista ágához sorolták. Márpedig ahol a társadalom alsóbb rétegei erősen vallásosak, és az iszlám világ nagy részére ez igaz, ott ez megnehezíti a marxizmus és a nép egymásra találását. De még Indonéziában is, ahol a nyitottabb iszlám kultúra lehetővé tette egy marxisták vezette tömegmozgalom kialakulását, az 1965-ös tömegmészárlást a vallási buzgalom felkorbácsolása szította.

A világias antikolonialista nacionalizmus sikertelensége a vallásos irányzatok jelentős újjáéledését eredményezte, amelyek az arab iszlám világban és a hindu India legnagyobb részén teljesen átpolitizálódtak; nagyrészt apolitikusak maradtak a keresztény Afrikában, kivéve a dél-afrikai apartheidet; míg Latin-Amerikában politikailag aktívak, de belsőleg megosztottak: kereszténydemokrata, felszabadításteológiai és az Egyesült Államok által exportált (jobboldali vagy politikailag megalkuvó) protestáns áramlatok formájában. Ez a vallási újjáéledés, amelynek jól látható jele az erős, fundamentalista ke-

resztény jobboldal az USA-ban és a militáns judaizmus világméretű felélénkülése, alapvetően megváltoztatta a baloldal kulturális feltételrendszerét.

A baloldalnak a közép-, sőt a felső osztályok liberalizmusával, az európai felvilágosodás eredményeként, volt közös nyelve, a közép- és felső rétegek fundamentalizmusával – legyen az keresztény, zsidó, muszlim, hindu vagy buddhista – azonban nincs. Ugyanakkor a népi vallásossággal ez a párbeszéd talán megvalósítható.

A történelem folyamán az erősen vallásos népi közösségek, valamint a marxista baloldal és a munkásmozgalom között igen nehéz volt bármiféle egyetértést elérni vagy az együttműködés bármely formáját megvalósítani, így erre ritkán is került sor. A kontinentális Európa 19. század végi és 20. század eleji keresztény társadalmi mozgalmait általában az ipari szekularizáció – melynek a szocialista munkásmozgalom volt a legfontosabb képviselője – miatt aggódó helyi papság hívta életre. A kulturális antagonizmus majdnem mindig beárnyékolta a közös társadalmi problémákat, a szegénységet és a nyomort, amivel a keresztényszociális mozgalmak egyre inkább szembesültek. A halmozódó súrlódások és alkalmi konfliktusok ellenére ezek a vallási mozgalmak megőrizték lojalitásukat az egyházi hierarchia és az áldásosnak nyilvánított politikai vezetők iránt, és alárendelt viszonyban maradtak. Amíg a vallásos szakszervezetek nem szekularizálódtak – mint Ausztráliában a második világháború után, vagy Hollandiában és Franciaországban a hatvanas években –, addig döntő helyzetekben a keresztény társadalmi mozgalmak a reakciós és baloldallelentes autoritarizmus mellett sorakoztak fel, mint Ausztriában 1927 és 1934 között, Hollandiában 1918-ban és 1954-ben, Németországban pedig 1933-ban.

A 20. század utolsó harmadában azonban földrengészerű változások zajlottak le a kereszténységen belül.

A mainstream katolicizmus és protestantizmus legnagyobb része társadalmi – és sok esetben kulturális és politikai – értelemben haladóvá vált. A protestantizmus főárama, valamint a katolikus egyház felől érkező, számottevő támogatásra számíthattak a harmadik világ iránti szolidaritás és a segélyakciók elkötelezett hívei, a környezetvédelmi aktivisták, a nyomort enyhítő programok, a zaklatásnak kitett bevándorlók és vallási kisebbségek (!) és a politikai menekültek is. A világi liberálisok és baloldaliak által hosszú ideje démonizált jezsuiták bátor támogatást nyújtottak a népi küzdelmeknek és az emberi jogok képviselőinek, legfőképp Közép-Amerikában. Emiatt sokan szenvedtek vértanúságot a jenki Amerika helyi képviselőinek keze által. A haladó katolikusok főszerepet játszottak a latin-amerikai történelem legsikeresebb munkáspártjának, a Partido dos Trabalhadoresnek (PT) a megalakításában, akik a fémipari szakszervezetből jövő Lulát Brazília elnöki székébe emelték.

Történhet valami hasonló a nem keresztény világban is? A szingaléz buddhizmus Srí Lankán és a hindutva mozgalom Indiában, úgy tűnik, tisztán etnikai alapon szerveződő vallási-politikai mozgalmak. Burma/Mianmar buddhista szerzetesei talán életben tartják demokratikus mozgalmukat, ugyanakkor semmit sem tudunk társadalmi programjukról – ha egyáltalán létezik ilyen –, noha 2007. őszi tiltakozó akciójuk kezdetben az üzemanyagár emelése ellen szerveződött. Viszont a muszlim világban igen erős társadalmi áramlatokat láthatunk. A Hamász Palesztinában és a Hezbollah Libanonban már iszlám társadalmi mozgalomként funkcionál, még akkor is, ha e két irányzat az egész észak-atlanti jobboldal támogatását élvező izraeli erők számára erős fejtörést okoz. Hasonló – máig létező – irányzat bontakozott ki Törökországban, de az Igazság és Fejlődés Pártja

(Adalet ve Kalkınma Partisi – AKP) kormányzó párttá válása után, úgy tűnik, az európai kereszténydemokrácia társadalmi modelljét követi, azaz magát szociálisan érzékeny jobbközép pártnak látja és láttatja. Indonéziában is jelen van egy szociális célokat kitűző iszlamista politikai mozgalom.

Valószínű, hogy az iszlamizmus szociálisan érzékeny ága tovább fog fejlődni, melynek a muszlim országok társadalmi problémáinak szinte kimeríthetetlen tárháza biztosít majd forrást. De pozíciója bizonytalan: a teokratikus fundamentalizmustól a politikailag szekularizált baloldalig húzódó széles skálán található, és „hála” a pénz, illetve a katonai terror formájában érkező jelentős szaúdi, egyesült államokbeli és izraeli beruházásoknak, előbbi erősebbnek és vonzóbbnak bizonyul, mint utóbbi.

Összegezve, a baloldali kulturális szféra jelentősen megváltozott az utóbbi negyedszázadban. Egészében véve ez a mozgástér beszűkült, de a felvilágosodás modernizmusával szembeni új kihívások jelzik a baloldali gondolkodás és gyakorlat előtt álló feladatokat és lehetőségeket, valamint azt az igényt, hogy a baloldali alapokon álló modernitás belső korlátait és hiányosságait kellő önkritikával újraértékeljük.

GEOPOLITIKA A SZOVJETUNIO UTÁN

A politikai inspirációra, illetve demoralizációra nagy hatással van az állam hatalma és az államok közötti konfliktusok kimenetele. Japán 1905-ös győzelme Oroszország fölött például egész Ázsiában, valamint Egyiptomban és Marokkóban is ihlető forrásul szolgált az antikolonialista nacionalisták számára. A sztálingrádi csata kimenetelét látva az európai közvélemény – a megszállt Franciaországtól a semleges Svédorszáig –

balra tolódott. A vietnami háború, a koreaival ellentétben, a társadalmi mozgalmak számára az egész világon igen komoly politikai következményekkel járt.

A 21. század egészen újszerű – az előző évszázadétól messzemenően különböző – geopolitikai viszonyrendszerrel indul útjára. A jelenlegi helyzet szerint három jelentős újdonsággal szolgál. Az első: nincs olyan állam, amely a nagy kapitalista hatalomnak/hatalmaknak komoly ellenfele volna. A Szovjetunió – bármi volt is „valójában” – az antifasiszta szövetség négy évét (1941–45) leszámítva mindig is az antikapitalista állam erejét testesítette meg, mely botrány és provokáció volt mindenfajta jobboldal számára. A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége, mint olyan, inspiráló erő volt sok szocialista és antiimperialista számára, míg másoknak legalább némi reményt nyújtott, hogy az uralkodó kapitalizmuson kívül lehetséges másfajta társadalom is. Továbbá, a Szovjetunió jelentős anyagi segítséget nyújtott egyes radikális államok, kommunista szervezetek és baloldali menekültek számára. A Szovjetunió és a tőle függő európai államok felbomlásával e feladatokat valószínűleg senki sem vállalja fel. A latin-amerikai kontinensen együttműködő szereplőket leszámítva ez a szerep és funkció betöltetlen marad.

Másodszor, a világban általánosan elterjedt az az érzés – Északon és Délen, jobboldalon, baloldalon és a centrum köreiben –, hogy az észak-atlanti világuralom napja leáldozóban van. Kína robbanásszerű gazdasági növekedésével és India megújult erejével összevetve az Európai Unió, valamint a NATO kibővítése és Ázsiában történő bevetése csak harmadrangú mutatók. A Kína, India, Brazília és Dél-Afrika vezette Dél váltja fel azt, amit ma harmadik világnak hívunk. Hogy e globális eltolódás mit jelent a jövő számára, még nem látható. A balközép politikai erők jobb helyzetben vannak Délen, mint

az Egyesült Államokban vagy általában a NATO-országokban. A Nagy Dél (Big South) mind a négy országában ráadásul még kormányzati befolyással bíró kommunista párt is létezik, amely hatalmon van Kínában, és a kormánykoalíció kisebbségi tagja a három másik országban. De hogy milyen jelentőségű, az egyáltalán nem világos Kínában, homályos Brazíliában és Dél-Afrikában, és egyértelműen csak kisebbségi szerepet játszik Indiában. Az Egyesült Államok uralmának gyengülése, *ceteris paribus*, növeli majd a béke esélyeit, és erősíteni fogja a nemzeti szuverenitást. A többi még – remény- vagy félelemteli – találgatás tárgya.

A harmadik alapvető geopolitikai újdonság az, hogy George W. Bush területfüggetlen világháborút indított, amit nagyban elősegített Oszama bin Laden, s amitcionista politikusok és ideológusok Izraelen belül és kívül lelkesen fogadtak. Legalább egy emberöltőn át tartó megsemmisítő háborút hirdettek, ezzel olyan globális csatateret hozván létre, ahol a baloldálnak és valójában bármiféle emberi tisztességet felmutató mozgalomnak semmilyen szerepet nem osztottak; hacsak nem azt, hogy egyik oldalnak sem szabad győznie, és hogy minél előbb kimerül mindkét fél, annál jobb.

Ez egy meglehetősen szokatlan háború, melyet viszonylag kevesen vívnak, de a háborús „színtereket”, ahogy a katonai zsargon nevezi őket, számos kontinensen felépítették. Az egyik oldalon jól fizetett, fejlett technikájú zsoldos hadseregek állnak, melyeknek – az állam vagy a magánszektor alkalmazásában álló – tisztjeit az adófizetők tartják el, a másik oldalon pedig fizetetlen, fejletlen technológiát alkalmazó, vallási alapon motivált harcosok. Mivel e hadak fizetett vagy fizetetlen önkéntesekből állnak, egyik fél sem függ igazán a széles tömegek támogatásától, bár a zsoldosok politikai főnökeinek biztosítaniuk kell (újbóli) választási győzelmüket.

A hadviselés során mindkét fél a kegyetlenség újabb mélységeit járja be. A gyengébb fél ellensége legvédtelenebb pontjára koncentrált: a civil lakosságra (bár nem olyan mértékben, mint a második világháború során a német és a japán lakosság elleni brit és amerikai bombázások). De az erősebb fél bombái, rakétái és a megszállás több civil életét követelték, megmutatva, hogy milyen vékony a liberális demokráciák civilizált máza. Az alig húsz fanatikus által végrehajtott szeptember 11-ei kegyetlen támadás kozmikus méretű dührohamot váltott ki: egy másik kontinensen letaroltak két országot, és egy harmadik ország, Irán, lerombolásával azóta is nyíltan fenyegetnek. Ennél is figyelemre méltóbbak azonban az egész világra kiterjedő emberrablások; a házon belüli és kiszervezett kínzások; a titkos kínzókamrák és koncentrációs táborok felállítása; a hadifoglyokkal való bánásmódot és a jogbiztonságot érintő Genfi Konvenció hivatalos elutasítása. Ezt a rendkívüli erőszakot az Egyesült Államok Kongresszusának nagy része, az európai szociáldemokrácia angol és német vezetői és a skandináv liberálisok (a dán kormánnyal az élen, amely részt vett az afganisztáni és az iraki háborúban is) a védelmükbe vették és jóváhagyták.

Azt a tényt, hogy a forradalmak és polgárháborúk iszonyatos erőszakkal járnak, a forradalmak – vagy például a spanyol köztársaság – új generációs szimpatizánsai már nem hagyhatják figyelmen kívül, még hozzá okkal. De a modernitás alapos kritikai vizsgálata segítségével kell feltárni azokat a mechanizmusokat is, melyek a liberális demokráciákat Drezda, Hiroshima, Bagdad és Guantánamo szörnyűségeihez vezetik. A terror mértéke mindig különböző, de Sztálin útja a rettenetes kaukázusi nyomorból a cári elnyomáson és a (külföldről szított) orosz polgárháború élet-halál harcán át a Gulágig nem kevésbé felfoghatatlan, mint

George W. Bush karrierje az öröklött politikai tőkétől, a Yale egyetemi diákszövetségtől és a lezsírozott texasi üzletkötésektől a korlátozott mértékű, de felettébb szimbolikus szeptember 11-ei támadáson át Bagramig, Abu Ghraibig, Guantánamóig és egész országok egyetlen tollvonással történő lerombolásáig. Az íróasztal mellől gyilkolni természetesen mindig könnyebb.

A kommunisták az egész világon vaknak bizonyultak a szovjet terrorral és éhínséggel szemben, de miért ismétlődik meg ugyanez a vakság a mai, médiával elárasztott liberális világban az 1990-es évek kapitalista restaurációja nyomán Oroszországban meghalt négy-millió emberrel kapcsolatban? A válasz mindkét esetben ugyanaz: egy ügy – legyen az kommunizmus vagy kapitalizmus – iránti teljes elkötelezettség elvakít a tekintetben, hogy milyen árat kell fizetni érte. Ezt a leckét a baloldal igen nagy része mára megtanulta, de a jobboldalon alig valaki, aki jelentőséggel bírna. Eddig azt láthattuk, hogy az – európai értelemben vett – liberális jobboldal bosszúra szomjazva megismétli a történelem erőszakos cselekedeteit, amit a legtöbb balliberális üdvözölt, de legalábbis védelmébe vett. A politikai támogatás biankó csekkjeinek árát érintő bármiféle történelmi tanulság bizonytalan időre elhalasztatott. De a tények makacsok. A 30-as évek Jezsov-korszakának idealista híveit a 90-es évek Jelcin-érájának éppennyire idealista útitársaiban láthattuk viszont.

Globálisan tekintve, a Szovjetunió eltűnése és Bush háborúja a világ ellen kedvezőtlenebb geopolitikai helyzetet teremtett a baloldal számára, amelynek most a Dél irányába történő eltolódás erősödését kell megvárnia. A regionális fejlemények azonban sokkal változatosabb képet mutatnak. A baloldal helyzete Latin-Amerikában az új évszázadban jelentősen javult. A baloldali Brazília bizonyos mértékben óvatos ellensúlyt jelent az Egyesült

Államokkal szemben, amely többnyire túlságosan elfoglalt máshol. A Chávez-rendszer olajból befolyt pénzei és a kubai szakemberek (orvosok, ápolók, tanárok, politikai káderek) szövetsége nemcsak a kubai és venezuelai forradalmat tartja életben, de életbevágó segítséget nyújt Evo Moralesnek Bolíviában, Rafael Correíának Ecuadorban és a sandinistáknak Nicaraguában, ezenfelül bátorítást nyújt a baloldal erőinek az egész féltekén – illetve esetenként, mint Mexikóban, leginkább a középosztályt rémiszti meg. Cháveznek „a Dél bankjára” vonatkozó ötlete, melyet 2007 októberében a Világbank korábbi vezető közgazdásza, a Nobel-díjas Joseph Stiglitz is üdvözölt, akkora jelentőségre tehet szert, mint a Perzsa-öböl tőkéje, ami már most is aggasztja az Egyesült Államok Kongresszusát.

Sok latin-amerikai kreol telepesállam, melyek közül nem egy aktív fehérbarát bevándorláspolitikát folytatott a 19. században, ma az őslakosok új indigenista mozgalmaival találja szembe magát, melyek a kreol állam alapjai számára jelentenek kihívást. Ecuadorban jelenleg új alkotmányt fektetnek le, az őslakosok követelésesei pedig egyre hangosabbá válnak az egész amerikai kontinensen, bár Mexikóban és Guatemalában mostanáig visszafogottak és megosztottak voltak.

Észak-Amerika

Az Egyesült Államok, mint a világ egyetlen szuperhatalma, végső mentsvárként szolgál a jelenlegi világrend minden reakciós rendszere számára. A hatalom folyosóin kívül mindig is létezett olyan bátor ellenzéki szólam az USA-ban, mely elutasította az imperializmust, és ez a Bush-háborúk idején felerősödött, bár sokkal gyengébb maradt, mint európai megfelelője. A háborúelle-

nesség mérsékelt, nem túl elsöprő sikert ért el a 2008-as demokrata párti jelölógyűléseken, noha Barack Obama és John Edwards, leginkább pedig Dennis Kucinich is ezzel kampányolt (az utóbbi kettő hamar kiesett a versenyből). Ahogy várható volt, a protekcionista szakszervezetek, az antiimperialisták és az alterglobalisták 1999-es seattle-i szövetsége felbomlott. Emellett az Egyesült Államok a legfőbb bázisa annak a – jelentős keresztény fundamentalista szárnnal kiegészülő – dühös cionista lobbinak, amellyel a szólásszabadság nevében néha szembeszállnak, de amelynek nincs komoly politikai ellenlábas. E heves harciasság beszédes példája volt 2007 októberében David Horowitznak „Az iszlám fasiszmus tudatosításának hete” elnevezésű rendezvénye, amely magában foglalta a „Jimmy Carter zsidók elleni háborúja” című tiltakozó kampányt is, ami valószínűleg Carternek az apartheid sújtotta Palesztináról írt úti beszámolójára utalt.³⁷

Az elszánt és félelmet nem ismerő újságírók, a független, idealista kongresszusi képviselők, az élénk tudományos élet – amely még mindig jelentős mértékű értelmiségi távolságtartást és kritikát vonultat fel – és a nagyszerű, bár tehetetlen ellenzék ellenére az Egyesült Államok a kegyetlen világhatalom szilárd bástyája marad, mely nyíltan dacol a nemzetközi joggal és a nem amerikai életet érintő aggodalmakkal. 2007 őszén a következő évi elnökválasztás kilátásai azt mutatták, hogy az amerikai szavazók keveset tanultak az iraki háborúból: a republikánus jelöltek harciasságban akartak túltenni egymáson, és a vezető demokraták kifejezték készségüket az Irán elleni háborúra. Némi reményre ad okot, hogy a harciasabb demokrata jelölt veszített a diplomáciai módszereket előnyben részesítő versenytársával

³⁷ Jimmy Carter: *Palestine. Peace not Apartheid*. New York, Simon & Schuster, 2006. (A ford.)

szemben, amit tovább növel a Bush-kormányzat azon döntése, hogy diplomatát küld az Európai Unió és Irán között zajló, 2008. júliusi tárgyalásokra, valamint az év folyamán további számos diplomatáját Teheránba küldi.

Az Egyesült Államok befolyása a világban egyértelműen gyengül, de e tendencia nyomán erejének „végső hanyatlását” előre vetíteni – ma még pusztán spekuláció. A belátható jövőben az Egyesült Államok nemcsak a világ túlsúlyban lévő katonai hatalma, de a világ legerősebb és legnagyobb gazdasága marad, dinamikusan fejlődő, high-tech elektronikai iparral, távközléssel, légitársaságokkal, űrkutatással és biotechnológiával, filmes, televíziós és zenei tömegkultúrája pedig továbbra is páratlan vonzerőt gyakorol az egész világra, komolyabb versenytársai pedig csak nemzeti vagy regionális keretek közt akadnak.

Kanada, a G7 csoport tagja, képes volt – a NAFTA ellenére – egyenlőségpártibb társadalmi modellt fenntartani, megcáfolva a nemzetállam eróziójáról szóló „károgás” időszerűségét. Az iraki háborúra való készülődés közben Kanada sokkal komolyabb ellenállást mutatott, mint a legtöbb európai ország, bár ma aktív szerepet visz az afganisztáni háborúban. Észak-Amerika világ-méretű migrációs célpont és a Délről jövő bevándorlók beteljesületlen álmának netovábbja. Kanada általában, s különösképpen az olyan kanadai városok, mint Toronto és Vancouver, a multikulturalizmus központjaivá váltak. Ez azt is jelenti, hogy a kozmopolitizmus politikai kétértelműsége leginkább – a jelenleg konzervatív, Amerika-barát kormányzat irányította – Kanadában válik láthatóvá.

Európa

Európa a latin-amerikaival ellentétes irányba mozog. Sem a szociáldemokrata választási győzelmek 1990-es évek végi hulláma – amikor szociáldemokrata pártok kormányoztak vagy a kormánykoalíció tagjai voltak az akkor tizenöt tagú Európai Unió tizennégy tagországában –, sem a 2005-ös francia és holland népszavazás baloldali társadalmi dinamikája nem bizonyult tartósnak. A francia politikai rendszer kezeskedett azért, hogy Franciaország dicső órája – amikor az ország szembe szállt az Irak elleni támadással – ne tartson soká; sőt, a jelenlegi francia kormány, úgy tűnik, átvette Tony Blair korábbi szerepét, s az USA háborúinak támogatója lett.

Azt mondhatnánk, hogy a posztkommunista Kelet-Európának szükségszerűen Amerika-baráttá és jobboldalivá kellett válnia, de valójában itt az 1989 utáni politikai folyamatok sokkal összetettebbnek bizonyultak. Ennek egyik oka, hogy a kapitalizmus restaurációja távolról sem volt általános sikertörténet. Ellenkezőleg, mély válságot, tömeges elszegényedést és munkanélküliséget eredményezett, míg ezzel egy időben új lehetőségeket kínált fel, különösen a fiatalok és a magasan képzettek számára. A másik – nem túl meglepő – ok az új, antikommunista politikusok inkompetenciája volt, akiknek kevés esélyük volt kormányzással kapcsolatos ismereteket szerezni a kommunista időkben. Emiatt a volt kommunista politikai vezetőknek Észtországtól Albániáig sikerült visszatérniük, beleértve például Alexander Kwaśniewski elnökválasztási győzelmét az észak-atlanti hős, Lech Wałęsa felett. De a volt kommunisták mind tisztelték és félték a Nyugat hatalmát és pénzét, és mindemellett sokuk korrupt is volt. Egyikük sem hozott létre a társadalmi igazságosság szilárd talaján álló pártot, és a nyugat-európai vezetők sem aján-

lottak fel egy, az Egyesült Államoktól független európai biztonsági rendszert. Végül magával ragadta őket a neo-liberalizmus valamely változatával kiegészített NATO örvénye, beleértve az afganisztáni és iraki háborúhoz való hozzájárulást is.

A posztkommunista orosz politika a mai napig igen csak manipulatív. Sosem biztosított megfelelő teret a demokratizálódásra, mivel folyamatosan a Kreml szűk klikkje irányította, akik a Jelcin-korszakban nyugati jó tanácsokra hallgatva és pénzügyi támogatással tartották fenn magukat, hogy a Putyin-korszakban a régi biztonsági apparátusra támaszkodva megtollasodjanak az olaj, gáz- és fémtermékek magas árán. Putyin alatt Oroszország talpra állt, mint nemzetállam, és képessé vált saját nemzeti érdekeinek képviselőjére, melyek nem teljesen ellentétesek, de nem is teljesen egyeznek meg az USA érdekeivel. Bár a baloldal szempontrendszeréhez fűződő viszonya is teljesen esetleges, a Jelcin utáni Oroszország egyfajta – lassú és végül hatástalan – fék szerepét töltötte be az amerikai harci kedvvel szemben. A nacionalizmus máig legyőz minden szociális kezdeményezést. Az orosz nacionalizmus volt az a kártya, amit Jelcin és főnökei kijátszottak Gorbacsov ellen, akivel egy reform-Szovjetunió még lehetséges lett volna, persze a ma már kétségkívül nacionalista egykori cári birodalmi szerzemények – a Baltikum, a Kaukázuson túli területek és Nyugat-Ukrajna – nélkül. Amikor Jelcin a Nyugat képviselőjévé lépett elő, a kommunista ellenzék jórészt nacionalistává lett, és az is maradt, nem próbálkozván semmiféle olyan, komolyabb szociáldemokrata kísérlettel, amely akár csak távolról is emlékeztetne a végtelenül szerény kelet-európai próbálkozásokra. A csecsenellenes, „antiterrorista”, nacionalista gépezet a partvonalra küldte Putyin erősebb társadalmi gyökerekkel rendelkező és politikailag sokkal érdekesebb riválisait. Az olaj- és gázbevételek

segítségével Putyin sokkal ügyesebbnek bizonyult és sokkal népszerűbb lett, mint azt a legtöbben képzelték. Neki köszönhetően Oroszország ismét független geopolitikai szereplőként lehet jelen, némileg növelve a „nagy játszma” pluralizmusát.

Afrika

Afrikát hidegháborúba sodorta a „Nyugat-ellenesnek” tartott Patrice Lumumbának, Kongó első választott miniszterelnökének meggyilkolása. Ez a háború időnként forróvá vált, például amikor a dél-afrikai apartheid rezsim megszállta Angolát, hogy megakadályozza egy „marxista” kormányzat hatalomátvételét, és légi úton érkezett kubai csapatok üzték ki őket az országból. Az amerikaiak ellenőrzésük alatt tartották Kongót, de a Szovjetunió magára vonta a figyelmet, mivel számos országban „marxista-leninistának” tűnő, de helyi erőkre építő rezsimeket segített hatalomra Etiópiától Beninen át Mozambikig, melyek a kilencvenes évek elejére mind megdőlték vagy egyszerűen elhaltak. A kínaiak, akik a hidegháború utolsó évtizedeiben saját, külön versenyükön futottak, mára visszatértek, hatalmas étvágyat tanúsítva az afrikai nyersanyagok iránt. Hogy bőkezű felajánlásaik – például a Kongó lerombolt közlekedési infrastruktúrájának újjáépítését célzó segély – vajon maradandóbb fejlődési utat mozdítanak-e elő, mint néhány korábbi keleti, illetve nyugati eredetű projekt, az csak a jövőben válik láthatóvá.

Dél-Afrika, Nigéria és számos kisebb ország demokratizálásával, illetve ezek újabb együttműködésével egyfajta politikai stabilitás és méltóság bontakozik ki Afrikában, amit jelenleg az átfogó gazdasági növekedés újraindítása is segít. A sikeres, demokratikus és viszony-

lag jól irányított Dél-Afrika mintegy a kontinens haladó vezetőjeként lép fel, ami még a frankofón Afrika egyes részein is tapasztalható. De mindezen pozitívumok még elég törékenyek és szedett-vedettek.

Középen Kongó-Kinshasa még mindig egy erőszakkal, fosztogatással és nyomorral fertőzött fekete lyuk, délen pedig Zimbabwe megoldatlan válsága tűnik szembe. Nyugaton ott vannak a régóta húzódó muszlim–keresztény konfliktusok Nigériában, az etnikai alapú konfliktusok, a mérhetetlen korrupció, a maffiagazdaság pedig kaotikus választások leple alatt él tovább. Északon Szudán konfliktusai és belső háborúi felhívták magukra Amerika és Nyugat-Európa figyelmét, mivel muszlim arabokat és keresztény feketéket ugrasztanak egymás ellen. Még ennél is nyugtalanítóbb, hogy az Egyesült Államok Észak-Afrikát – a Szahara északi és déli részét is –, valamint Északkelet-Szomáliát bevonja világháborújába. Afrikában folyamatban van egy új amerikai katonai irányítási rendszer, az AFRICOM kiépítése, és az afrikai muszlimok – egy erőszakspirál mentén, egymást bátorítva – az iszlám szélsőséges ága felé közelednek.

Dél-Afrikán, Szenegálon és Marokkón kívül Afrikában jelenleg alig találunk tényleges jelentőséggel bíró, nyíltan baloldali politikai erőt. A legfontosabb csoportosulás, a Dél-Afrikai Kommunista Párt – a Szaharától délre valaha is megalakított egyetlen valódi kommunista párt – egy szakszervezeti és egyéb káderekből, valamint értelmiségiekből álló szövetség, és döntő számára, hogy hogyan képes az Afrikai Nemzeti Kongresszus (ANC) populista nacionalizmusának haragos hullámai közt megállni. A Szaharától délre fekvő Afrika intellektuális központjait – a ghánai Legon, a nigériai Ibadan és az ugandai Makerere egyetemeket, valamint a „fejlesztéstudomány” (development studies) híres marxista központjait Dar es Salaamban és (a felszabadulás után rövid

ideig) Maputóban – a hetvenes évek végi és a nyolcvanas évekbeli válságok jórészt tönkretették. Legon és Makerere mostanság tér vissza az intellektuális életbe, míg Dakar mindig is a kutatás és reflexió fontos előőrsé maradt, nagyrészt Samir Amin kitartó erőfeszítéseinek és elkötelezettségének köszönhetően. A dél-afrikai apartheid rezsim, anyagi forrásainak és a rasszista rendszer bonyolult repedéseinek köszönhetően, néhány helyen progresszív intellektuális környezetet teremtett. Fort Hare egyeteme feketéket – többek között radikális feketéket – oktatott; néhány angol nyelvű egyetem, talán mindenekelőtt a johannesburgi Witwatersrand (Wit), pedig merész és eleven fehér radikalizmusnak adott otthont. A mai demokrácia világában azonban a legkiválóbb elméket, különösen a feketéket és a színeseket, már beszippantotta a politika.

Nyugat-Ázsia

Nyugat-Ázsia a világnak kicsiny része, de globális jelentősége messze túlmutat területének és népességének nagyságán, három ok: az olaj, Izrael és Mekka miatt. Az Egyesült Államok életbevágó érdeke a térség ellenőrzése a nyugat-ázsiai olajtól való függése miatt. Az olajjövendelmek lehetővé tették olyan, egész a 21. századba nyúló archaikus dinasztikus rendszerek fennmaradását, amelyek jobban hasonlítanak a Tudor-, mint a György-kori Angliára, mely utóbbi ellen a fiatal Amerika fellázadt. Ha Szaddám Husszein és a kuvaiti sejk rizs-, nem pedig olajexporton gazdagodott volna meg, akkor kevésbé valószínű, hogy az utóbbi szuverenitása és az előbbi fegyverei különösebben zavarták volna a két Busht.

Izrael az utolsó európai telepésállam abban a sorozatban, amely az újkorban, az amerikai kontinens meg-

hódításával és újranepezítésével vette kezdetét, de tekinthetjük a 10–13. századi keresztény államok leszármazottjának is. Eredete leginkább olyan szocialista cionizmusban keresendő, melyet univerzalista idealizmus jellemez. De ez az idealizmus nem élhette túl a geopolitikai valóságot – nevezetesen azt, hogy Palesztina nem volt „nép nélküli föld a föld nélküli nép számára”. Palesztinának volt lakossága, és így a cionista vállalkozás nem válhatott mássá, mint megszállássá és etnikai tisztogatássá, s az ellenséges környezetben fennmaradását csak katonai erővel és külföldről szállított forrásokkal – bevándorlókkal, pénzzel és fegyverekkel – tudta biztosítani.

A palesztin konfliktus önmagában elég kicsiny és helyi jellegű, ugyanakkor két okból is reflektorfénybe került a világ színpadán: közel fekszik a Nyugat meghatározó olajforrásaihoz, valamint a befolyásos zsidó diaszpóra miatt. Az utóbbi a cionista telepések helyzetét világkérdéssé tette, amelyben erősen építettek a holokauszt miatti euroamerikai szégyenre és büntudatra. És ha már itt tartunk, a németek és az amerikaiak számára természetesen sokkal kényelmesebb a palesztinokkal megfizettetni az euroamerikai bűn árát, mint hagyni, hogy a cionisták etnikai államukat, mondjuk, Bajorországban vagy New Yorkban építsék fel.

A zsidó diaszpóra mindig képes Amerika hatalmát Izrael védelmére segítségül hívni, de olajérdekai miatt az Egyesült Államoknak némi pozitív szándékot kell mutatnia Izrael arab szomszédai felé is. Ez a kényszer az összes palesztin meggyilkolását vagy Palesztinából való deportálását – a „palesztinkérdés” végső megoldását (*Endlösung*), amit a kormányzó izraeli koalíció pártjai közül legalább egy kis párt szorgalmaz – politikailag lehetetlenné teszi. Ennek eredményeképp, Izrael területének, gazdagságának és katonai erejének fokozatos növekedé-

se ellenére, a konfliktus fennmarad. Ez a terület állandó háborús zóna. Izrael háborúban született, majd később megtámadta szomszédait: 1956-ban, 1967-ben, 1982-ben Libanont, 2000-ben a védtelen gázai övezetet, 2006-ban a libanoni Hezbollahot. Izraelt pedig Egyiptom támadta meg 1973-ban. Ma az izraeliek az amerikaiakkal karöltve új háborúra készülődnek – Irán ellen. A konfliktust tovább fokozza Palesztina és az olaj közelsége az iszlám világ legszentebb kegyhelyeihez és szellemi központjához. Az arab világ a cionisták jelenlétét és az olajmezők amerikai őrését az iszlám meggyalázásának tekinti.

A szekuláris arab baloldal elvesztette hitelét Izrael 1967-es megsemmisítő háborúja miatt. Az iráni baloldalt elnyomta a sah, majd az iszlám forradalom második szakaszában tönkreverték. A baathisták legyilkolták az iraki kommunisták legtöbbjét, szíriai elvtársaik pedig csak azért menekültek meg, mert támogatták az Asszad-rendszert. A török baloldalt, mely folyton az éberén figyelő katonaság, a városi nacionalizmus és a vidéki konzervativizmus közé szorult, fokozatosan beárnyékolta az iszlám mozgalom szociális szárnyának emelkedése; a palesztíniai marxizmust, amit a Népi Front és a Demokratikus Front Palesztina Felszabadításáért – a Palesztin Felszabadítási Szervezet (PFSZ) két fő frakciója –, valamint az izraeli kommunista párt képviselt, hasonlóképp elsöpörték vagy marginalizálták. Ennek folyamányaként a ma létező nyugat-ázsiai demokratikus társadalmi erők többnyire, ha nem kizárólagosan, az iszlámhoz tartoznak; ugyanakkor ez a monarchista reakcióra és a teokratikus elnyomásra is áll.

A térség tudományos élete – ami otthont ad néhány kitűnő török és izraeli egyetemnek, egy-egy viszonylag jól ellátott amerikai egyetemnek Bejrútban és Kairóban, továbbá számos kevésbé tehetős intézménynek – a radikális gondolat egyes áramlatainak jelenleg is otthont

ad. Egészében véve azonban a térség nagyobb része teljes sötétségbe borult, vele szemben a bejrúti, kairói és tel-avivi felsőbb osztályok élvhajász élete egyenesen obszcénnek tűnik. Az Arab-félsziget több kisebb sejkésége, másrészt, számos téren pozitív jelentőséget kölcsönözött a térségnek. Az al-Dzsazíra televízió lassan a világ egyik fő hírcsatornájává válik, és az Öböl-térség angol nyelvű sajtója, melyet jórészt indiai újságírók működtetnek, kiváló gazdasági híreket szolgáltat az interneten.

Az agresszív cionista telepések, az olaj és az iszlám szent központjai együttes hatása miatt Nyugat-Ázsia a 20. század második felében a világ problémáinak fő forrásává vált, jobb- és baloldal számára egyaránt. A térség ma véresebb és zavarosabb, mint valaha.

Dél-Ázsia

Aktív afganisztáni szerepvállalása következtében, illetve mivel a nyolcvanas években és a kilencvenes évek elején szaúdi pénzeket játszott az afganisztáni és közép-ázsiai iszlamista antikommunizmus kezére, Pakisztánra átragadt a nyugat-ázsiai iszlamista harci kedv. Szeptember 11-e után nyomást gyakoroltak az országra, hogy csatlakozzon a Bush-rendszer iszlámellenes keresztes hadjáratához, ezzel tovább mélyítve a hivatalosan iszlám, valójában megosztott ország ellentéteit. Ettől eltekintve Dél-Ázsia geopolitikai helyzetét még mindig nagyrészt a Kasmír hovatartozása miatti indiai-pakisztáni konfliktus árnyékolja be, egy olyan konfliktus, amit helyi érdekek generálnak. India és Pakisztán nukleáris fegyverei szintén csak regionális aggodalmakat és figyelmet váltanak ki.

A második világháború utáni korszak számára India semlegessége hagyományosan a harmadik világ mellett

ti érveket segítette, már ameddig ezen érvek egyáltalán eljuthattak. Hogy India – az erős kínai gazdasági verseny szorításában – az új keletű amerikai udvarlásnak mennyire tud ellenállni, még nem tudjuk. De meg kell emlétenünk, hogy a déli félteke egyesített geopolitikai irányítása ügyében milyen fontos szerepet játszott: először Brazíliával és Dél-Afrikával együtt egy három földrészre kiterjedő déli demokratikus erőt hívott életre, majd e közösségbe vonta Kínát is, és a Világkereskedelmi Szervezeten (WTO) belül útjára indította a G-20/G-22 csoportot. Indiát ma az ASEAN³⁸ is megkönyékezi, azaz a céllal, hogy egy szélesebb, horizontális tengelyű ázsiai keretrendszer alkossanak meg. Mindazonáltal Indiában még nem tűnt fel a láthatáron egy Nehru formátumú vezéregyéniség.

Bangladesse és Pakisztánnal ellentétben Indiában léteznek nagy jelentőségű, átfogó radikális mozgalmak, amit a 2004-ben Mumbaiban rendezett Szociális Világfórum is láthatóvá tett. Az Indiai (Marxista) Kommunista Párt az indiai szövetségi kormánykoalíció tagja, melyben esetenként vétójoga van; továbbá már évtizedek óta kormányozza a nagy kiterjedésű Nyugat-Bengál tagállamot. Az indiai tudományos élet, amely valaha a világ egyik jelentős marxista központjának számított, úgy tűnik, még mindig képes menedéket nyújtani radikális gondolatok számára, Banglades és Pakisztán helyi szinten átpolitizált egyetemei viszont sokkal kevésbé képesek erre. A mumbai gazdaságpolitikai hetilap, az *Economic and Political Weekly* információinak megbízhatósága és elemzéseinek színvonala miatt rendkívül jelentős tényezőnek számít, melynek nemzetközi mércével mérve sincs párja a szigorú, progresszív tudományosság tekintetében.

³⁸ ASEAN: Association of Southeast Asian Nations – Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetsége. (*A ford.*)

Délkelet-Ázsia

A második világháborút követően a kommunizmus mellett vagy ellen folyó küzdelmek legtöbbjét a világnak ezen a részén vívták meg. Az antikommunisták legvéresebb és legmegsemmisítőbb győzelmeiket a Maláj-félszigeten, Burmában, a Fülöp-szigeteken és Thaiföldön aratták, valamint 1965-ben Indonéziában, fegyvertelen, civil kommunisták lemészárlásával. A kommunisták legjelentősebb győzelmeiket e térségben Vietnamban – 1954-ben a franciák és 1975-ben az amerikaiak ellen – aratták. Jelenleg pedig erősödik a kommunista mozgolódás a Fülöp-szigeteken.

Nem csoda, hogy a térség államközi szervezete, az ASEAN konzervatív hangvételt üt meg, de nem beavatkozáspárti-reakciós, mint az európai Szent Szövetség volt. Eredetileg az ASEAN burkoltan (a kommunista) Kína-ellenes volt, ami mára, a kínai piacok megerősödésével tarthatatlanná vált. Emiatt a szervezet most Ázsia irányadójaként próbálja magát újra hasznossá tenni, és együttműködésre törekszik mind Indiával, mind az „északkeleti hármakkal”: Kínával, Japánnal és Dél-Koreával.

Bár a liberális demokráciának léteznek a térségben aktív, sőt militáns erői – főként a Fülöp-szigeteken, de Indonéziában és Thaiföldön szintúgy –, ez inkább a győzelmes konzervativizmus földje a piaci fejlődésben már szintén érintett, névleg kommunista vietnami, kambodzsai és laoszi hatalommal. Szingapúr, mely éberen őrködő konzervatív állam, szinte totalitárius ellenőrzést gyakorol, a térség intellektuális központja, és sokat fektet abba, hogy e szerepét erősítse. Számomra nem egészen világos okok miatt a régió legnagyobb országa, Indonézia a tudomány területén meglepően gyenge.

Északkelet-Ázsia

E térség geopolitikai súlya gyorsan nő. A belső erők mérlege Japán felől egyértelműen Kína felé billen. A régióban keletkező hatalmi rések lehetőséget adnak kisebb szereplők megjelenésére is, a tömegkultúrában például ilyen a „koreai hullám”, de a fő vonzásközpont Kína, ami – Japán és Korea legjelentősebb exportpiacaként – lekörözi az Egyesült Államokat. A világ e táját továbbra is történelmi sérelmek és bizalmatlanság teszi megosztottá Kína és Japán, valamint Korea és Japán között, beleértve Tajvan vitatott státuszát, ami de facto független állam, viszont de jure „kínai tartomány”.

Japán és Dél-Korea is kitermelte a maga militáns szakszervezeteit és diákmozgalmait, melyek fontosak, de szerepük csekély. Tajvan sokáig a reakció erődje volt, amit mára kikezdték és meggyengítettek a lokálpatriótta, demokratikus, nacionalista erők. Kína kommunista hatalom maradt, ami azt jelenti, hogy a nagyobb szociális érzékenység lehetősége még nyitva áll, bár mostanra az egyik legeggyenlőtlenebb jövedelemelosztású ázsiai országgá vált, Indiánál is inkább.

Északkelet-Ázsia a jövő évtizedek kulcsfontosságú színtere a világban. A kínai fejlődés útja döntő jelentőségű lesz: vajon az állandó ellenőrzés alatt tartott kapitalista átmenet vagy pedig a szocialista piacok intézményesülése felé halad? Kína kutatási központjaiban, a civil társadalom értelmiségi köreiben és az óriási pártapparátus rejtett zugaiban még él a kritikai marxizmus öröksége, és a helyi munkások és vidéki civilek is sok helyütt ellenállnak. Eddig azonban ezek az elemek nem álltak össze jelentős, nemzeti szintű politikai erővé. A kommunista párt homályos belső működése marad a jövő Kínájának láthatatlan kulcsa.

Globális távlatból nézve a kínai világszemlélet sokkal körültekintőbb, körülhatároltabb és békésebb, mint az amerikai küldetéstudatos univerzalizmus, mely szüntelenül azt követeli, hogy verjék a fejekbe a helyes amerikai világszemléletet. A kínai világuralom nagyobb lehetőséget adna a szabad lélegzetvételre, mint az amerikai dominancia, de nem biztos, hogy progresszív jellegű lesz.

A 21. SZÁZAD ELEJÉNEK POLITIKAI TEREI ÉS A TRANSZSZOCIALIZMUS TÁVLATA

A baloldal védekezésbe szorult. De védvonalai erősek. A szembeszegülés lebontja az elfogadás hagyományait, a kritikai kultúra oázisai fennmaradnak az egész bolygón, és a háborús amerikanizmus rohamát lassan kiegyensúlyozza a világ – társadalompolitikailag ellentmondásos – gazdasági eltolódása Kelet-Ázsia felé.

A 21. század társadalmi, gazdasági, kulturális és geopolitikai terei radikálisan különböznek a 20. századiaktól. Míg a gazdasági egyenlőtlenség – 70-es évekbeli történelmi jelentőségű visszaszorulása után – ismét felerősödött, a társadalmi erők osztályszerkezete fokozatosan fellazul. Kevéssé valószínű, hogy az osztály fogalma bárhol, bármikor visszanyeri azt a jelentőségét, amivel a 19. és 20. századi Európában bírt. Másrészt, az elfogadás különféle hagyományos változatainak megtorpanásával és visszaszorulásával az individuális és kollektív szembeszegülés előtt egyaránt új területek nyílnak meg, ami változékonnyá teszi a politikai elkötelezettségek és csoportosulások szerkezetét. A piacok visszanyerték azt a dinamizmust, amit a jómódú nemzetek az első világháború előtt élvezhettek, és a világ nagy részén lendületben vannak, bizonyítva a kapitalizmus visszatérő életerejét.

A társadalmi-gazdasági tér változásainak alapvető következményei vannak a marxista társadalmi dialektikát illetően. Az új piaci dinamika megfordítja azt a tendenciát, hogy a „termelőerők társadalmi jellege” egyre erősödik, ami szocialista megoldás felé mutat, mivel a termelőerők egyre fokozódó konfliktusba kerülnek a kapitalista termelési viszonyokkal. A 20. század első kétharmadában a tőke mozgásának ez az előre jelzett tendenciája valóban érvényesült, amit – jelentősen különböző politikai rendszerekben – a városi tömegközlekedés, a vasutak, a vízellátás, az elektromos távvezeték-hálózat, a hitelintézetek és a termelés stratégiai ágazatainak területén végrehajtott államosítások, valamint a tudományba és technológiába történt befektetések alapoztak meg. A piaci dinamika és az üzleti tőke felhalmozásának új módjai a korlátlan kapitalizmust sürgető, korábban háttérbe szorított ultraliberális követeléseket – a középbal, valamint a jobboldal közreműködésével – Északon és Délen, Keleten és Nyugaton tömeges privatizáció formájában váltották valóra.

A posztindusztriális fordulat aláássa a marxista dialektika második fő pillérét, mely szerint a kapitalizmus fejlődése egy mind nagyobb, koncentráltabb és egységesebb munkásosztályt hoz létre. A szolgáltatási szektorban szétszórta dolgozók, a kíméletlen üzemek illegális munkásai és a harmadik világ utcai árusai valószínűleg nagyobb mértékű kizsákmányolást szenvednek el, mint az ipari munkások, de itt nem ez a kérdés. A társadalmi átalakulásra vonatkozó marxista elképzelést nem a kisemmizettekkel való együttérzésre alapozták, hanem arra, hogy a kizsákmányoltak és elnyomottak – osztályharc útján – képesek saját maguk felszabadítására. A jelen társadalmi tendenciái megnehezítik ezt a harcot.

Számos újabb ellenérv dacára a nemzetállam az a társadalmi dimenzió, amely a legkevesebbet változott.

Sokkal több van belőle, mint valaha, és az újabbak iránti igény is folyamatosan nő. A nemzetállamok ma – jólveleik és kiadásai tekintetében – nagyobbak és tehetősebbek, mint valaha. A határőrizet erősödött, a határátlépések száma nőtt; előbbi soha nem látott szintre emelkedett, míg utóbbi – a nemzetközi migrációt tekintve – arra a szintre tér vissza, ahol száz évvel ezelőtt állt. Éppúgy, mint akkor, a bevándorlók egy szűk köre militánsra és felforgatóra válik, ami széles körű idegengyűlöletet szít a befogadó országokban. Száz évvel ezelőtt a „terroristák” dél- és kelet-európai (gyakran zsidó) anarchisták, szindikalisták és más fegyveres munkások voltak.

A felvilágosodás szekuláris modernizmusa – melynek a marxista munkásmozgalom meghatározó része volt, és amely kedvező légkört teremtett a radikális, minden tabut ledönteni akaró művészetnek és a kritikai társadalomelméletnek – mára nagymértékben veszített erejéből. E modernitás baloldali és balközép erőit határozottan gyengítették az angolszász országok elosztási konfliktusai (ami az Egyesült Királyságban „az elégedetlenség telén” [winter of discontent] tetőzött 1978–79 fordulóján), a déli fejlődésorientált nacionalizmus (nationalist developmentalism) hibái és vereségei, a kommunista rendszerek stagnálása és összeomlása, továbbá a modernizmus alapjainak megkérdőjelezése a nem jobboldali választók, az alulról jövő népi mozgalmak, a környezetvédők és egyes intellektuális, magukat posztmodernnek nevező mozgalmak részéről. A védekezésbe szoruló baloldal számára viszont az új ezredév kezdetén az egész Földre kiterjedő neoliberális modernizmus megfelelő nagyságú támadási felületet jelentett ahhoz, hogy az ellenállás széles hálózatai alakulhassanak ki, melyek tagjait a Szociális Világforumok gyűjtötték egybe. Ez egy rejtetten hegemón, modernitásellenes attitűddel ren-

delkező, új kritikai kultúra, amely mindemellett valószínűleg nem lesz tartós sem az erőteljes vallásos, illetve etnikai antimodernizmus, sem a más típusú modern világ megteremtésére irányuló kitartó baloldali erőfeszítések ellenében. Egy másfajta baloldali modernitásnak kell majd kidolgoznia a „fenntartható fejlődés” perspektíváját.

A geopolitikai helyzet alapvetően megváltozott a 20. század óta, legfőképp a Szovjetunió eltűnésével. Minden baloldali kritikusa számára a Szovjetunió a centrumtól balra eső erők fő vonatkoztatási pontjaként szolgált, nemcsak a hűséges vagy másként gondolkodó kommunisták, hanem a latinajkú európai szocialisták, az ausztromarxisták, a baloldali munkáspártok, a militáns szakszervezetek és a harmadik világ három földrészén küzdő antiimperialista nacionalisták számára is.

A 20. század volt az utolsó Európa-központú évszázad. Még a két nem igazán európai nagyhatalom, az Egyesült Államok és a Szovjetunió között lezajlott globális hidegháború központja is Európában – a megosztott Berlinben – volt, és végjátéka Kelet-Európában zajlott le. A 21. századi geopolitika egyre nyíltabbá és decentralizáltabbá válik, hiszen az Ázsiában és máshol tapasztalható gazdasági fejlődésnek, valamint az új államközi hálózatoknak köszönhetően az amerikai katonai szuperhatalom fokozatosan széthullik. A nem-állami erőszak előtérbe kerülése, zsoldosokat foglalkoztató cégek és önkéntes harcosok tevékenységének köszönhetően, tovább erősíti a mai geopolitika decentralizáltságát, annak ellenére, hogy ezen erőszak többségét az amerikai birodalommal összefüggő – védelmi vagy támadó jellegű – indokkal követik el. Mindazonáltal a geopolitika meghatározó szereplői még mindig a nemzetállamok és nem a globális mozgalmak. Miközben az alterglobalisták tiltakoznak, a WTO, a Világbank és a Valutaalap teszi a dolgát. Bár a

békemozgalom mozgósította az embereket, és számos országban sokakat meggyőzött, háborúk azonban továbbra is kirobbannak, zajlanak és készülődnek.

A tömegek tiltakozása azonban nem értelmetlen és nem hatástalan, még geopolitikai összefüggésben sem. Erkölcsi problémákat tisztáznak, megváltoztathatják a hatalmi egyensúlyt, és az egyes politikai irányelvek közötti választás lehetőségét szorgalmazzák. A neoliberáliszmust mint globális ideológiát nagyrészt megfosztották hitelétől és jelentősen visszaszorították, talán végleg le is győzték. A brit közvélemény nagy része szerint Tony Blairt – minden szónoki és egyéb képessége ellenére – jóvátehetetlenül besározta a mocskos iraki háború. A vietnami háború a csatamezőkön dőlt el, de a háborúellenes mozgalom miatt a vietnamiak „visszabombázza a kőkorszakba” politikailag lehetetlenné vált.

Mindezen változások a baloldali politika irányvonalaira nézve mélyreható következményekkel járnak. A mai állás szerint ezek célja a békéért, egyenjogúságért és társadalmi igazságosságért folytatott harc erősítése. De ez igencsak megváltozhat. Ennél nyilvánvalóbb, hogy az új paraméterek megjelenése a baloldalon a dolgok alapvető újragondolását teszi szükségessé. A kapitalizmus megújult energiái, valamint az a helyzet, melyben az osztályproblémák helyett a szembeszegülés kerül előtérbe, valami olyasmit igényel, ami túlmutat az „új társadalmi mozgalmak” iránti figyelmen. A társadalmi átalakulás egészen új elgondolásaira van szükség. A felvilágosodás modernizmusa az ember emancipációjának távlatából nézve tiszteletre méltó – védhető és továbbfejleszthető – hagyomány marad. Ellentmondásait azonban az antikapitalista osztálydialektika elméletével túl könnyedén fedték le, azonkívül a nem modernista népi ellenálláshoz, valamint az ökológiához fűződő viszonyát is át kell gondolni. Leninnek és a leninizmusnak kö-

szönhetően a marxizmus globális ideológiai áramlattá lett. De a marxizmus–leninizmus nem bizonyult fenn tartható modernizmusnak. Az Európa-központú világ letűnte után Marx csodálójának ezt el kell ismerniük, és változtatniuk kell álláspontjukon, figyelembe véve, hogy a marxizmus – leegyszerűsítő osztályközpontúságával – alapvetően európai mozgalom volt.

Eljött az ideje, hogy elkezdjünk – *transzszocialista* nézőpontból – egy, a kapitalizmust, annak globális vállalatait, luxusát és nyomorát meghaladó világról gondolkodni. A transzszocializmus a társadalmi átalakulás olyan távlata, amely meghaladja a szocializmus stratégiáját és történelmi intézményeit, a munkásosztálynak és az azt képviselő munkásmozgalomnak, az állami tulajdonnak és a termelés állami tervezésének (tervgazdaság) központi szerepét. Nem „posztszocialista”, mivel nem feltételezi a kapitalizmusnak mint egyetlen játékszabálynak az elfogadását, ugyanakkor nem veti el a történelmi szocializmus céljait, illetve a „(fel)építésére” irányuló törekvéseket. Épp ellenkezőleg, kiindulópontja, hogy elfogadja a széles körű szocialista mozgalom történelmi örökségét, valamint alkotókészségről és lelkesedésről, kitartásról és harcról, szép álmokról és reményekről, ugyanakkor baklövésekről, kudarcokról és reményvesztésről – röviden szólva vereségekről és győzelmekről – szóló hősi eposzát. Fenn tartja azt az alapvető marxista tételt, mely szerint a kizsákmányolás, elnyomás, hátrányos megkülönböztetés alóli felszabadulás, valamint a kiváltság és nyomor közti nyilvánvaló összefüggés csakis a kizsákmányoltak és a hátrányos helyzetűek saját küzdelme révén valósulhat, illetve haladható meg. A transzszocializmus fokozatosan felismeri, hogy a 21. század a huszadiktól jelentősen különbözni fog; nem lesz egyenlőbb és igazságosabb, hanem új hatalmi felállást hoz, és ezzel az ellenállás új lehetőségeit nyitja meg.

Mi lehet az alapja egy ilyen transzszocialista politikai perspektívának? Négy olyan jelenség van, amit érdemes tudatosítani.

Először is, a *kapitalizmus társadalmi dialektikája* továbbra is létezik. Hogy a kapitalista termelési viszonyok és a termelőerők összhangja vagy feszültsége lesz-e szembetűnőbb e század végére, azt még nem tudjuk. De az osztálykonfliktusok dialektikája még mindig működésben van, bár nincsenek feltétlenül a rendszeren túlmutató következményei. A jelenlegi viszonyok fennmaradása mellett a kapitalizmus terjedése és növekedése továbbra is erősíti a munkásosztályt. Napjainkban a munkássztrájkok és más tiltakozások Kínában és Kelet-Európában egyre gyakoribbak, ahogy azt korábban Dél-Afrikában és Koreában láthattuk, illetve a közeljövőben Vietnámban valószínűleg látni fogjuk. A mai napig épp a kapitalizmus sikerei azok, amik tiltakozást váltanak ki megjelenési formái ellen. A sztrájkok és a lázadások valóban jobb fizetéseket és munkakörülményeket eredményeznek még a Perzsa-öböl szigorúan ellenőrzött bevándorló munkásai számára is. A nők oktatásban való növekvő részvétele hasonló dialektikát eredményezett a feminizmus területén, ami minden bizonnyal nagymértékben aláássa majd a kemény férfiuralmat Nyugat-Ázsiában és Észak-Afrikában. A belátható jövőben azonban ez az osztály- és gender-dialektika aligha fogja az afrikai, ázsiai, kelet-európai és latin-amerikai munkásosztályt és női társadalmat akár csak arra a szintre is felhozni, mint amit a munkások a 70-es, a nők pedig a 80-as években Nyugat-Európában értek.

Másodszor, az elnyomott és diszkriminált etnikai csoportok körében a *kollektív etnikai identitás dialektikája* figyelhető meg. A jól szervezett hierarchiák felbomlása a kapitalizmus válságai során, illetve az új távközlési rendszerek elérhetővé válása a hátrányos helyzetűek

számára erőteljes etnikai mozgalmak születését segítette elő: az „érinthetetlenek kasztja” az indiai városi választási politikában számottevő tényezővé válik; a bolíviai bányászok tapasztalata követendő példa lesz a bolíviai *cocaleros*ok (kokatermesztők) harcában; továbbá az amerikai kontinens és Dél-Ázsia őslakosai is egyre inkább hozzáférnek a civil szektor (NGO) pénzügyi forrásaihoz.

Harmadszor, növekszik a jelentősége egy olyan dimenzióknak, amit a marxizmus hagyományosan tagadott – a *morális diskurzusnak*. Ez a tényező de facto mindig jelen volt a munkásosztály mozgalmaiban, nem pusztán „tisztességes bért” követelve a „tisztességes munkáért”, hanem „emberi méltóságot” is. Annak ellenére, hogy az angloamerikai politika oly sok esetben élt vissza álszent módon e témával, a hetvenes évek közepe óta az emberi jogok melletti érvelés világméretű terjedése teret nyit a széles körű figyelem és talán az értelmes vita előtt.

E morális érvelés két területén jelenleg kiemelkedően sürgős feladatok vannak. Az egyik az emberi jogok társadalmi lehorgonyozása vagy beágyazása a szociális jogok, az életút szabad kiválasztása és kialakítása koncepciójába. Ez elkerülhetetlenné teszi, hogy az emberi jogok fogalmát függetlenítsük annak átpolitizált, angol-amerikai értelmezésétől, amely például a Mexikóban, Kolumbiában, Brazíliában és máshol a szakszervezetek tagjai, emberjogi ügyvédek, újságírók, aktivisták ellen újra és újra elkövetett gyilkosságokat pusztá gyarlóságnak tekint, ellenben a politikai másként gondolkodók kubai bebörtönzését szégyenletes bűnnek. Ez az értelmezés ugyanakkor nem jelenti pusztán a Washington és London között fennálló egyetértés feje tetejére állítását. A következő emberjogi diskurzus mindenekelőtt azt jelenti, hogy minden emberi lénynek joga van a kibontakozásra, a fejlődésre és életvitele megválasztására. Az

emberi jogok ilyen értelmezése a munkásmozgalmakban és a baloldalon komoly múlttal rendelkezik: szolidaritás mindenkivel, aki küzd az emberi és a társadalmi jogok megtagadása ellen.

A morális érvelés másik aspektusa az *erőszak-ellenesség*, amit tekinthetünk az emberi jogok származékának is. Az erőszak az emberi jogok tagadása. A blairizmus ünnepelte Bush–Cheney-rendszer megmutatta, hogy milyen vékony a polgári udvariasság máza, mennyire nem áll távol tőle a terrorbombázás, az emberrablás, a kínzás és a gyilkosság. De Bush, Cheney és Blair kárörvendve szemlélik a polgári és „középutas” vélemények földcsuszamlásszerű elmozdulását. A német Zöldek vezetői támogatták Szerbia „humanitárius” bombázását; német, holland és angol-amerikai tábornokok 2007 őszén egy lehetséges nukleáris háború számára új – a „megelőző nukleáris csapás” fogalmát bevezető – NATO-stratégiát készítettek elő, melyet a következő NATO-jelmondat foglalhatna össze: „Csináljunk még egy, két vagy száz Hirosimát!” A modern történelem békés dánjai ma öntelt irakiak és afganisztániak ellen viselnek háborút, miközben odahaza – a liberalizmus nevében, a választók jóváhagyásával – megalázzák kicsiny muszlim kisebbségüket. Az amerikai elnökválasztás republikánus jelöltje 2008-ban a kampányrendezvényeken így dalolt: „Bom-bom-bombázzuk Iránt!”, míg Hillary Clinton, a demokrata jelölőgyűlések egyik favoritja azzal fenyegette meg Iránt, hogy „eltörli a föld színéről”. Az Al-Kaida és az egyéb, bárhol lecsapni kész harcosok könyörtelen, de kisipari terrorizmusa mellett ezek a megnyilatkozások azt jelzik, hogy az erőszak váratlanul a hidegháború utáni 21. század védjegyévé vált. Döntő jelentőségű morális választóvonal keletkezett az egyik oldalon a bombák hívei – a gazdagok terrorbombái és rakétái; a szegények öngyilkos bomba-

merényletei; a humanitárius, a demokratikus bombázók; az iszlamista bombázók –, a másik oldalon pedig a bombázást, megszállást, erőszakot elutasítók között.

Ahogy a jelenlegi fejlemények mutatják, nincs morális fejlődés – valójában manapság nagyszabású liberális visszafejlődés zajlik –, és sosem létezett az erkölcs dialektikája. Védhető álláspont azonban, hogy az erkölcsi érvelésnek ma tágabb tere nyílik, ami nagyobb lehetőséget nyújt az osztályok és nemzetek közötti határok meghaladására. Hogy mi történik majd e téren, az mind nagyobb jelentőséggel bír.

Végül negyedszer, a társadalmi igazságosság (valószínűleg) megtört dialektikáján és a morális diskurzus megnövekedett, de versenytársakkal zsúfolt küzdőterén túl a 21. századi baloldalnak vissza kell térnie harmadik gyökeréhez: az *egyetemes öröm* iránti elkötelezettségéhez. A marxi értelemben vett kommunizmus az élvezetről szólt, amit 19. századi bukolikus eszmék nyelvén fogalmaztak meg. A forradalmi harc szigora a marxi hedonizmust forradalmi heroizmussal helyettesítette, mert az nem volt vonzó a szociáldemokrácia „tiszteletre méltó munkásai” számára. De 1968 után az eredeti marxi hedonista, tréfás és játékos orientációnak vissza kell nyernie fontosságát. Ez egyfelől az örömhöz való – általános, nem pedig keveseknek járó – jog kérdése, másfelől megfelelő intézményeket feltételez, hogy az ember hozzájusson a kínálkozó lehetőségekhez. A munka, a szociális vonatkozással bíró emberi jogok és az erőszakmentesség iránti baloldali elkötelezettség az öröm és élvezet társadalmának képét kellene maga előtt lássa. Csak züllött jobboldaliak örülnek a másik kárára. Brazília az érzéki örömök hangsúlyozásával járult hozzá a Szociális Világfórumokhoz és egy másfajta világ lehetőségéhez.

2. FEJEZET

A 20. századi marxizmus és a modernitás dialektikája

A parlamenti demokráciák történetét tanulmányozó hallgatók számára az „Őfelsége lojális ellenzéke” ismerős fogalom. A marxizmus mint társadalomtörténeti jelenség Őfelségének, a Modernnek (Her Modern Majesty) – a modernitásnak – a lojális ellenzéke: uralmon lévő rendszereit mindig is bírálta; küzdött ellenük, de sosem kérdőjelezte meg a modernitás legitimitását, és ha kellett, kifejezetten meg is védte. Sok más ellenzékhez hasonlóan esetenként a marxizmus is hatalomra került, de kormányon csak rövid ideig bizonyult vonzónak és kreatívnek, s inkább kétséget és kiábrándultságot szült és csak a hatalomgyakorlás pragmatizmusának köszönhetően maradhatott fenn.

Ennek ellenére a marxizmus a modernitás dialektikájának legfőbb megnyilvánulása, mind szociológiai, mind elméleti értelemben. A marxizmus mint társadalmi erő a modern kapitalizmusnak és a felvilágosodás kultúrájának legitim következménye volt. A marxista pártok, mozgalmak és szellemi áramlatok – akár jók, akár rosszak, helyesek vagy helytelenek voltak –, legalább száz éven keresztül – a 19. század végétől a 20. század végéig – a modernitás ellentmondásos természetével találták szembe magukat. A marxizmus egyfelől helyeselte mindazokat a pozitív és progresszív értékeket, melyek a kapitalizmussal, az iparosodással, az urbanizációval, a tömeges írni-olvasni tudással járnak együtt, a jövő felé fordulást a múltba révedés helyett,

a jelen iránt tanúsított figyelmet; másrészt elutasította a kizsákmányolást, az elidegenedést, a társadalmi lét áruba bocsátását és eszközzé degradálását, valamint a modernizációs folyamatban rejlő hamis ideológiát és imperializmust.

A liberalizmus és a felvilágosodás racionalizmusa – melybe újabban beleértendő a posztmarxista szociáldemokrácia és a poszttradicionalista konzervativizmus is – a modernitás mellett tört lándzsát, és nem emelt kifogást a tudomány, a felhalmozás, a növekedés és a fejlődés ellen. A hagyományos konzervativizmus, legyen az vallásos vagy szekuláris, a modernitás negatívumai ellen szállt harcba. A nietzschei szellemi hagyomány – magától Nietzschétől Michel Foucault-ig – folytonosan bírálta a modernitást, a keresztény és, sokkal kisebb mértékben, az iszlám demokráciát, a fasizmust és a harmadik világ populizmusát. De összességében egyedül a marxisták voltak azok, akik egyfelől üdvözölték a modernizmust – ami áttöri a „falusi élet bányászóságának” páncélját, és kiszellőzteti a „nép ópiumának” füstjét –, másfelől pedig támadták is. A marxizmus a modernséget azzal a céllal vette védelmébe, hogy annak egy másik, sokkal fejlettebb változatát hozza létre.

Ennek a dialektikus modernitásnak az elmélete és a gyakorlata is a marxizmus volt. Elméletének középpontjában a kapitalizmus felemelkedése – mint a történelmi haladás jelentős állomása – és annak „ellentmondásos jellege” állt: a kizsákmányolás osztályszerkezete, a válságra való hajlam és az osztálykonfliktusok keletkezése. Miután a *Kommunista Kiáltvány*ban ez nagy vonalakban kifejtésre került, a marxi dialektikus módszer figyelme a modern emancipáció nemzeti és gender-problémáinak feltárására is kiterjedt. „Az első osztályellentét – írta Friedrich Engels *A család, a magántulajdon és az állam eredete* című munkájában – nem más, mint a nő és a férfi ki-

békíthetetlen ellentéte, az első osztályelnyomás pedig a férfi uralma a nő fölött.”¹ A korai marxista munkásmozgalom egyik legszélesebb körben elterjedt műve August Bebel *A nő és a szocializmus* (1883) című írása volt.²

A MODERNITÁS FOGALMA MARXNÁL

Szenvedélyes politikai elemzőként Marx és Engels nyomon követte az egyes nemzetek korabeli politikáját, noha legtöbb írásuk e tárgyban sajátos körülményekre adott válasz volt. Az 1860-as évek végétől azonban valóban olyan problémára fókuszáltak, amelynek mélyreható következményei voltak: arra, hogy egy nemzet elnyomása egy másik által hogyan befolyásolja a két fél osztálykonfliktusait. A konkrét eset Anglia, a legfejlettebb kapitalista ország volt, ahol Marx és Engels következtetése szerint szocialista forradalom addig nem lehetséges, amíg Írországból ki nem tör a nemzeti forradalom. A többnemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchia és az orosz birodalom marxistáinak nemsokára sokkal szisztematikusabb elméleti megközelítést kellett találnia a nemzet fogalmára és társadalmi osztályokhoz fűződő viszonyára. A legfőbb elméleti munka, mely ennek az erőfeszítésnek köszönhető, Otto Bauer *A nemzeti-*

¹ Engels, Friedrich: *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. Budapest, Kossuth, 1975. /A Marxizmus–Leninizmus Klasszikusainak Kiskönyvtára, 24./ 89–90.

² Természetesen Bebel a legkiemelkedőbb marxista párt, a Német Szociáldemokrata Párt vezetője volt. A korai marxista munkásmozgalomban, különösen Közép- és Kelet-Európában (az e korszakban megszokotthoz képest) feltűnően sok nő került vezető pozícióba: Angelica Balabanov, Kata Dalström, Alexandra Kollontaj, Anna Kulisov, Rosa Luxemburg, Henriette Roland-Holst, Vera Zasulich, Clara Zetkin és mások. Továbbá a marxista szociáldemokrácia volt az első férfi politikai mozgalom, mely küzdött a nők választójogáért. – Magyarul: Bebel, August: *A nő és a szocializmus*. Budapest, Magyarországi Szocialista Párt, 1919. (A ford.)

ségi kérdés és a szociáldemokrácia (1907)³ című könyve. De annak stratégiáit és politikai gyakorlatát, hogy a marxizmust, illetve a tőke–munka konfliktust a nemzeti önmeghatározásért folytatott antikolonialista és egyéb küzdelmekkel hogyan lehet összekapcsolni, elsőként Lenin fejtette ki teljes körűen egy közvetlenül az első világháború előtt írt cikksorozatában, amit a háború alatt *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka* (1916) című tanulmányában kristályosított ki.⁴

Marxot és Engelst a modernitás dialektikus értelmezőiként látni 20. századi fejlemény, egy olyan időszak, melyben a kritikai társadalomelmélet viszonylag függetlenné válik a közgazdaságtantól, és amelyben, mindenekelőtt, magának a modernitásnak a voltaképpeni értékét kérdőjelezi meg – inkább posztmodern, mint premodern szemszögből. Mindazonáltal hangsúlyoznunk kell, hogy az ilyen olvasatok, amelyekben Berman járt az élen, újak, de nem önkényes értelmezések.⁵ Bár se elméletté nem formálták, se a klasszikus marxista kánonba nem vették fel, a modernitás valamiféle koncepciója jelen van Marx gondolkodásában. A *Kommunistai Kiáltvány* (a *Marx-Engels Werkében* megjelent kiadás) első nyolc oldalán felbukkan a „modern nagyipar” (háromszor), a „modern polgári társadalom” (kétszer), a „modern burzsoázia” (kétszer), a „modern munkások” (kétszer) kifejezés, továbbá egyszer a „modern államhatalom”, a „modern termelőerők” és a „modern terme-

³ Bauer, Otto: A nemzetiségi kérdés és a szociáldemokrácia. In Zalai Edvin (szerk.): *A nemzeti kérdésről. A nemzeti kérdés lenini elméletének kialakulása. 1896–1914.* Budapest, Kossuth, 1988, 155–183. (A ford.)

⁴ Az érintett kérdések kitűnő összefoglalóját nyújtja, valamint a szövegek tömör válogatását is közli: Haupt, Georges – Löwy, Michaël – Weill, Claudie: *Les marxistes et la question nationale. 1848–1914.* Paris, François Maspero, 1974.

⁵ Berman, Marshall: *All That Is Solid Melts Into Air.* London, Verso, 1983.

lési viszonyok”.⁶ Azonkívül Marx „végső célja” *A tőke* írásakor, ahogy azt az első kiadáshoz fűzött előszavában megfogalmazta: „a modern társadalom gazdasági mozgástörvényeinek feltárása”.

A modernitás felszabadító és kizsákmányoló természetének egyidejű megragadása mindig is nagyon kényes feladat volt, amit a szellem emberei könnyebben felvállaltak, mint a gyakorló politikusok. Ennek következtében a marxista hagyomány hajlamos volt az egyik végtélebről a másikba esni, ide-oda sodródni a modernitás dialektikus mozgását követve. A II. Internacionáléban (1889–1914) és a későbbi szociáldemokrata hagyományban a negatív aspektusokat egyre inkább háttérbe szorította egy, a szakszervezetek és munkáspártok erősödő hatalmára építő evolúciós elképzelés. A Komintern vagy III. Internacionálé (1919–43) és az abból eredő kommunista hagyomány, épp ellenkezőleg, e negatív aspektusokra és drámai fordulatokra fókuszált, leleplezve a kapitalizmus sokasodó gaztetteit, és ébren tartva a gyors, forradalmi változás reményét.

A kritikai elmélet tisztán intellektuális áramlata, régebbi nevén a Frankfurti Iskola, a modernitás ellentmondásait és negatívumait hangsúlyozta a szebb jövő minden reménye nélkül. E gondolkodásmód klasszikus példája *A felvilágosodás dialektikája*, amit a második világháború alatt két Amerikába menekült német zsidó, Max Horkheimer és Theodor W. Adorno írt. Miközben aláhúzzák, hogy „a szabadság a társadalomban elválaszthatatlan a felvilágosító gondolkodástól”, a könyv témája nem más, mint a „felvilágosodás önrombolása”.⁷ A szerzők szerint a felvilágosodás számító ravaszságát már Odüsszeusz Homérosz által elbeszél

⁶ Marx, Karl – Engels, Friedrich: *A kommunista párt kiáltványa*. Budapest, Kossuth, 1983. I. fejezet. „Burzsoák és proletárok”.

⁷ Horkheimer, Max – Adorno, Theodor W.: *A felvilágosodás dialektikája*. Budapest, Gondolat–Atlantisz, 1990, 13.

mítoszában is láthatjuk, emancipált erkölce de Sade szadomazochisztikus fantáziáiban nyer kifejezést, a nép felvilágosítása pedig abban, ahogy a „kultúrpar” „becsapja a tömegeket”. Szerintük az antiszemiták „liberálisok voltak, akik ki akarták mondani antiliberális véleményüket”.⁸ Az amerikai választási rendszer „cím-kékben való gondolkodása” már önmagában, az egyéni különbségek elmosásával antiszemita volt.⁹

Így a modernitás marxista dialektikája az auschwitzzi halálgyárak árnyai, illetve a növekvő és szerveződő munkásosztály fénysugarai között ingadozott.

A KRITIKAI HAGYOMÁNY JELENTŐS PILLANATAI

A kritika/bírálat (critique) és a kritikai gondolkodás (criticism) a 17. század Európájában fejlődött jelentős szellemi vállalkozássá, és antik szövegek – többek között szent szövegek – alapos filológiai elemzését tűzte ki célul.¹⁰ A következő évszázadban a spektrum a politika, a vallás és az ész (reason) kritikájával egészült ki. Az 1840-es évek Németországában, a forradalmakat követő reakció évtizedei után a kritikai gondolkodás fogalma tovább bővült – a vallás és a politika filozófiai kritikája irányában. Marx és Engels élethosszig tartó együttműködése a szerzők 1844-ben megjelent, *A szent család* című, Bruno Bauer és mások baloldali hegelianus „kritikai kritikájáról” írt szatírájával indul.

Mindamellett a német kritikai elméleti hagyomány, ami – tág értelemben véve – magában foglalta Kantot és a baloldali hegelianusokat is, beépült a marxizmusba. Végül is Marx és Engels a német filozófia örököseinek

⁸ Horkheimer–Adorno: i. m. 235.

⁹ Uo. 240.

¹⁰ Koselleck, Reinhart: *Kritik und Krise*. Frankfurt, Suhrkamp, 1992 (1959), 87. skk.

tekintették magukat, és Marx fő művének alcíme: *A politikai gazdaságtan bírálata*. A német, illetve a németek által inspirált irodalomban a „politikai gazdaságtan bírálata” hosszú ideig a marxizmus szinonimája maradt.

A „tudomány” tehát, amely mellett Marx elkötelezte magát, lényegi elemeként foglalta magában a „kritika” fogalmát, és e kritika eleve tudományosként volt tételvezve. Míg Marx és Engels nem látott tudomány és kritika között semmilyen feszültséget, addig Marx 1968 utáni – főleg angol nyelvű – nyugat-európai recepciója választóvonalat húzott „kritikai” és „tudományos” marxizmus közé.¹¹ Ha eltekintünk attól, hogy ezen különbségtétel eredetét és értékét firtassuk, Gouldner ideáltípusai világosan megjelenítették az akkori, marxizáló tudományos világ kognitív stratégiáiban és stílusában jelentkező megosztottságot. Ugyanakkor ez az értelmezés a „kritikának” a korábbinál szűkebb jelentést adott. Gouldner „két marxizmusa” inkább a kritikai hagyomány egy bizonyos hangsúlyát reprezentálja, mint magát a tradíciót.¹²

A 20. század aligha felelt meg annak a mércének, amit Immanuel Kant és sokan mások a felvilágosodás százada számára felállítottak, azaz nem volt „a kritika tulajdonképpeni [*eigentliche*] korszaka”. Korunk társadalomtudományában a kritika helyét jobban megérthetjük, ha a kritikai elmélet eredeti helyszínét és szerzőit hívjuk segítségül: kiváló német zsidók egy kicsiny csoportját, akik menekültként éltek az 1930-as évek végén New Yorkban.

¹¹ Gouldner, Alvin: *The Two Marxism*. London, Palgrave Macmillan, 1980.

¹² Marx kritikájának frissebb és hívebb kifejtését találhatjuk Robert Meister *Political Identity. Thinking Through Marx* c. könyvében (Oxford, Blackwell, 1990).

A KRITIKAI ELMÉLET ALAPJAI

A kritikai elmélet fogalmát Max Horkheimer vezette be 1937-ben, aki ekkor az emigrációban működő frankfurti Társadalomkutató Intézet igazgatója volt New Yorkban, és az intézet Párizsban megjelenő, német nyelvű folyóirata számára írt tanulmányokat. Munkájában asszisztense, Herbert Marcuse is segítette.¹³ A „kritikai elmélet” a politikai gazdaságtan dialektikus bírálatának filozófiailag öntudatos, reflexív koncepciója volt.¹⁴ A kifejezés – a „materializmust” felváltva – Horkheimer körének, a későbbi Frankfurti Iskolának a kulcsfogalma lett. Horkheimer legközelebbi szellemi társa, Theodor W. Adorno jóval később azt írta, hogy a két kifejezés cseréje nem azzal a szándékkal történt, hogy „elfogadhatóvá tegye a materializmust, hanem azért, hogy az ember elméletileg tisztában legyen azzal, hogy mi az, ami a materializmust minden egyébtől megkülönbözteti”.¹⁵ Ez csakugyan valószínű, mivel Horkheimer álláspontja az akkori burzsoáziával szemben 1937-ben sokkal hajthatatlanabb volt, mint 1932-ben, amikor az intézet igazgatója és főszerkesztő lett.

Másrészt Horkheimer mindig ügyes és óvatos játékos volt. A kritikai elmélet kezdetektől fogva inkább volt a „dialektikus materializmus” kódja, mint annak kritikája. Mint ilyent, különleges, bár nem problémamentes kapcsolat fűzte a proletariátushoz, és a gazdasági primátusát is jócskán feltételezte.¹⁶ Negyven évvel később

¹³ Marcuse, Herbert: Filozófia és kritikai elmélet (1937). In *Tény, érték, ideológia. A pozitívizmus-vita a nyugatnémet szociológiában*. Budapest, Gondolat, 1976.

¹⁴ Horkheimer, Max: Hagyományos és kritikai elmélet (1937). In *Tény, érték, ideológia*, i. m. 43–116.

¹⁵ Adorno, Theodor: *Negative Dialectics*. Trans. E. B. Ashton, New York, Seabury Press, 1973, 197.

¹⁶ Horkheimer: Hagyományos és kritikai elmélet, i. m. 72. skk., 113.

Herbert Marcuse, aki a harmincas években az intézet egyik nagy ígéretének számított, azzal érvelhetett, hogy „végül is maga a marxista elmélet volt [a kritikai elmélet] összetartó ereje”.¹⁷

A „hagyományos elmélettel” szembeállított kritikai elmélet – amelyet először Descartes fektetett le az *Értekezés a módszerről* (1637) című művében, s amelyet aztán a szaktudományok [*Fachwissenschaften*] körébe soroltak – mindenekelőtt tagadta a tudományos alapon történő munkamegosztást és ezzel együtt a hagyományos elmélet minden létező fogalmát az (empirikus és nem-empirikus) társadalom- és természettudományok területén egyaránt. „Van [...] egy olyan emberi magatartás [menschliches Verhalten] – írta Horkheimer –, amelynek tárgya maga a társadalom.” A kritikai elméletalkotó „hivatása a harc, amelyhez gondolkodása is tartozik”. A kritikai társadalomelmélet „egésze egyetlen kibontott létezésítélet”.¹⁸ Miközben elutasítják a létező munkamegosztásban való részvételt, a kritikai elméletalkotók nem állnak a társadalmi osztályokon kívül vagy felett. Köztük és az alsóbb rétegek között „dinamikus egység” áll fenn, bár ez az egység „csak konfliktus formájában létezik”. Az elméletalkotók és az elnyomott társadalmi osztályok közötti kölcsönhatások révén a társadalmi változás folyamata felgyorsítható. A kritikai elmélet feladata az, hogy hozzájáruljon „az egész társadalom átalakításához”, ami kizárólag egyre élesedő társadalmi konfliktusokon keresztül megy végbe. Ezért az elmélet sem rövid távú javulást, sem fokozatos anyagi felemelkedést nem hozhat. Mindazonáltal a kritikai elmélet is elmélet, amit formális fogalomalkotás, deduktív logika és tapasztalaton alapuló referenciák jellemeznek. Egyes

¹⁷ Lásd Habermas, Jürgen: *The Theory of Communicative Action*. Boston, Beacon Press, 1981, 197. Magyarul: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest, ELTE, 1985 (rövidített kézirat kiadás).

¹⁸ Horkheimer: *Hagyományos és kritikai elmélet*, i. m. 64–65, 75, 88.

részei hagyományos gondolkodásmóddal is operálhatnak, azaz közönséges tudományos elemzés segítségével. Az empirikus kutatás irányában álláspontja nem ellenséges és nem is közömbös.¹⁹

A kritikai elmélet teoretikus magját a csere marxi fogalma adja, amiből „Európából kiindulva az egész világot átfogó kapitalista társadalom” kifejlődött.²⁰ A kritikai elmélet „sok helyen” gazdasági redukcionizmussá (economism) válik, de ez nem jelenti azt, hogy a gazdasági szféra túl nagy jelentőségre tesz szert; a helyzet inkább az, hogy túl szűk értelemre korlátozódik. A társadalmiasodás (*Vergesellschaftung*) folyamatát, amennyiben lezajlik, nemcsak szűk gazdasági értelemben, hanem az állam működésével, továbbá „a valóságos demokrácia és egyesülés lényegi mozzanatainak” alakulásával összefüggésben is szükséges tanulmányozni, illetve elemezni.²¹ „Hiba lenne azonban – írja Marcuse –, ha a gazdasági fogalmakat ismét filozófiaiakban oldanánk fel. Megfordítva: a feladat inkább az, hogy a [...] filozófiai tényállásokat a gazdasági összefüggésekből fejlesszük ki.”²²

Találó lehet az eredeti, klasszikus kritikai elméletet összehasonlítani egy másik, a társadalmi tudás helyére és hasznára vonatkozó, radikális nézőpontú programadó írással, amely Horkheimer szövegével majdnem egyidejűleg keletkezett ugyanabban a városban – az emigrációba kényszerült Frankfurti Intézetnek szintén otthont adó Columbia Egyetem egyik professzorának tollából. Robert Lynd *Knowledge for What?* [Tudás, de mi

¹⁹ Uo. 74–75, 86–87. A kritikai elméletet művelők gyakorlati kutatás iránti széles körű érdeklődése legtisztábban az intézet folyóiratának, a *Zeitschrift für Sozialforschung*nak a tartalomjegyzékéből tűnik ki.

²⁰ Uo. 87.

²¹ Uo. 113–114.

²² Marcuse: *Filozófia és kritikai elmélet* (1937), i. m. 118.

vége?] című műve – a Princeton Egyetemen 1938 tavaszán tartott előadásainak nyomtatott változataként – 1939-ben jelent meg. A német filozófust és az amerikai szociológust foglalkoztató kérdések, valamint hosszú távú társadalompolitikai nézeteik sok vonatkozásban hasonlóak. Lynd szintén kritikus a tudományos munkamegosztás tekintetében. Bírálja az empirikus társadalomtudomány ama hajlandóságát, hogy kora intézményeinek létét adottnak vegye. Ehelyett Lynd azt vizsgálná, hogy „adott korban az intézmények humán keretrendszere milyen új irányokba kíván elmozdulni”, vagyis az intézményi átalakulást.²³ A Lynd által szorgalmazott változás iránya szintén hasonlít Horkheimeréhez, nevezetesen a demokrácia „markáns” kiterjesztése nem pusztán a kormányzás, hanem az ipar és a vállalkozások egyéb területeire is, illetve a „magántőkéen alapuló kapitalizmus” (private capitalism) leváltása.²⁴

Nyelvezetük és gondolkodásmódjuk azonban igen csak különböző. Lynd nem hagyatkozik az elméleti hagyományra, hanem kora empirikus kérdéseinek szemszögéből érvel. Pragmatikus társadalomtudomány-felfogását – mely szerint „a társadalomtudomány sikerének és bukásának kulcsa, hogy mennyiben szolgálja a létért küzdő embert”²⁵ – Horkheimer kételkedő rosszalással szemlélte. Lynd történelmi-kritikai megközelítése nem a kizsákmányolás és az osztály kérdésén alapul – bár valóban érvel amellett, hogy az amerikai társadalomtudósoknak sokkal nagyobb figyelmet kéne szentelniük az osztály és az osztálykonfliktus problematikájára –, hanem az emberi vágyak egyfajta antropológiáján, ami a létező intézmények kutatásának mércéjéül szol-

²³ Lynd, Robert Staughton: *Knowledge for What?* Princeton, Princeton University Press, 1939, 180.; a kiemelést mellőztük.

²⁴ Lynd: i. m. 220.

²⁵ Uo. 177.

gál.²⁶ Lynd szocializmusa nem a küzdelem kihívása, hanem hipotézis formájában jelenik meg, mely szerint „a kapitalizmus nem úgy működik, és nem is lehetne úgy működtetni, hogy biztosítani tudja az általános jólét azon színvonalát, amelyre jelenlegi technikai felkészültségünk és intelligenciánk feljogosít minket”.²⁷

Az amerikai radikalizmus egyedi kritikai nyelvezetét Lynd után a legkiemelkedőbbben és leghatásosabb módon C. Wright Mills vitte tovább *The Sociological Imagination* (1959) című munkájában. Mills három alapkérdése, melyek vizsgálatához az Újvilág mesterembereinek önbizalmával és nyers őszinteségével látott hozzá, ugyanaz volt, mint amely a Frankfurti Iskola sokrétűbb, jobban kidolgozott és árnyaltabb társadalmi reflexiói jó részének is alapjául szolgált: „Milyen a szerkezete az adott társadalom egészének?”, „Hol helyezkedik el ez a társadalom az emberi történelemben, és milyen mechanizmusok állnak változásainak hátterében?”, „Milyen férfi- és nőtípusok dominálnak az adott társadalomban és korszakban?”.²⁸ Adorno, Horkheimer, Marcuse és szerzőtársaik természetesen undorral utasítanak el a történelmi változás „mechanizmusa” kifejezést. Mills szapora prózája viszont e szóhoz nem társított semmilyen speciális történelemértelmezést. A kritikai elmélet művelői, mint látható, a társadalomelméleten kívül más területek iránt is érdeklődtek, többek között a tudáselmélet és a tudománytörténet is ezek közé tartozott.

²⁶ Uo. 192. skk.

²⁷ Uo. 220.

²⁸ Mills, Charles Wright: *The Sociological Imagination*. New York, Galaxy – Oxford University Press, 1967, 6.

POPPER KONTRA ADORNO

1961-ben a Német Szociológiai Társaság éles és kemény kritikával kellett szembesülni, amikor meghívta Karl Poppert, hogy szálljon vitába Adornóval a társadalomtudományok logikájának témájában. A hivatalos találkozó udvarias volt, de Németországban szenvedélyes vitát generált, ami – Popper bosszúságára – *Positivismusstreit*, azaz pozitívizmusvita néven vált ismertté.²⁹ A „pozitivista” címkét visszautasító Popper saját nézeteit a „kriticista” jelzővel illette, melynek lényege, hogy a tudományos módszert a vizsgált problémák „tentatív megoldáskísérletei” adják, melyeket a „legélesebb kritika” ellenőrzi. Popper nyíltan támadta a tudomány indukción alapuló, naturalista felfogását, és a szituacionalista logikán alapuló interpretatív módszert részesítette előnyben a társadalomtudományokban.³⁰

A dialektikus Adorno – nagy meglepetésére – azzal szembesült, hogy Popper kritikai álláspontjával számos ponton egyetért, és érvelése során inkább Popper téziseit gondolta tovább, semhogy felsorakoztatta volna antitéziseit. Ez azonban nem tompította a rá jellemző kritika életét.³¹ Adorno és Popper vélekedésének legfőbb különb-

²⁹ Popper, Karl: *The Frankfurt School: An Autobiographical Note*. In J. Marcus – Z. Tar (eds.): *Foundations of the Frankfurt School of Social Research*. New Brunswick, Transaction books, 1984; Theodor Adorno et al.: *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*. Berlin, Luchterhand, 1972. Angolul: *The Positivist Dispute in German Sociology*. Trans. D. Adey – G. Frisby, London, Heinemann, 1976.

³⁰ Popper, Karl: *A társadalomtudományok logikája*. In *Tény, érték, ideológia*, i. m. 282, 299.

³¹ Adorno, Theodor: *A társadalomtudományok logikájáról*. In *Tény, érték, ideológia*, i. m. 302, 305. Az Adorno-féle elegáns vívástechnika és Popper utólagos, kellemetlen arroganciája közötti kontraszt abból is látható, hogy Adorno a könyvéhez írt 1969-es bevezetőjében és 1961-es korreferátumában is tartózkodott mindenfajta személyes támadástól. Korreferátumának végén megemlíti a találkozót megelőző levélváltásukat, amiben Popper álláspontjaik különbözőségét úgy jellemezte, hogy mintha Adorno

sége a kriticismus (criticism) és a kritika (critique) céljában rejlett – a német nyelv mindkettőre ugyanazt a szót használja. Popper számára a kriticismus tárgyat a tudományos problémákra javasolt megoldások jelentették, míg Adorno gondolkodásában a kritika ki kellett hogy terjedjen a társadalom egészére. Csak ha a társadalmat képesek vagyunk másmilyennek elgondolni, mint amilyen az épp adott állapota, akkor válik számunkra korunk társadalma problematikussá: „csak azáltal, hogy milyen nem, lepleződik le az, hogy milyen, és végtére is ez lenne fontos egy olyan szociológiában, amely nem éri be – mint persze vizsgálatainak többsége – a köz- és magánigazgatási célokkal”.³²

A kritikai elmélet dialektikája távolabb jutott, mint a politikai gazdaságtan marxi bírálata. A háború alatt Horkheimer feladta korábbi tervét, hogy jelentős értekezést írjon a dialektikáról, ehelyett Adornóval közösen esszékből és töredékekből összeállította *A felvilágosodás dialektikáját* (1944). A téma megadta az alaphangot a háború utáni Frankfurti Iskola számára: a felvilágosodás önmegsemmisítése a „felvilágosodás megmentésének” szellemében tálalva.³³ Ezt továbbra is a marxizmus kiterjesztésének tekintették, de amikor Friedrich Pollock a fasizmust – illetve annak változataként a sztálinizmust – államkapitalizmusként interpretálta, ez a klaszikus marxi gazdasági kategóriákat kezdte háttérbe

szerint ő, mármint Popper, azt hinné, hogy a valaha is létezett világok legjobbjában élnénk. Nos, Adorno ugyan azt mondja, hogy bajos összevetni a különböző korok társadalmainak rossz voltát, és hogy ő is éppúgy ellenzi az álláspont-filozófiát, de azért hozzátette: nem gondolná, hogy e rossz korszakok egyike se lett volna jobb annál, mint amely kiagyalta Auschwitzot. Lásd uo. 323. Popper később gúnyos tirádára ragadtatta magát, amit úgy foglalthatunk össze, hogy Adornónak „nincs semmiféle mondanivalója, de azt hegeli nyelven mondja el”. Popper: *The Frankfurt School*, 167.

³² Uo. 323.

³³ Horkheimer–Adorno: *A felvilágosodás dialektikája*, i. m.

szorítani, mely eltolódás világosan kitűnik abból is, ha összevetjük *A felvilágosodás dialektikája* 1944-es, nem publikált és 1947-ben Amszterdamban megjelent változatát.³⁴ Horkheimer utolsó nagy műve, a *The Eclipse of Reason* (1947) az instrumentális ész kritikáját állította középpontba. A háború után, mikor Adorno vált a kritikai elmélet legjelentősebb képviselőjévé, központi fogalomként vált a „die verwaltete Welt”, melynek tragikus hangszínét nem adja vissza az angol fordítás (the administered world – adminisztrált világ). Freud és kultúrkritikája szintén a háború utáni kritikai elmélet részévé vált, legkidolgozottabb formájában Herbert Marcuse *Eros and Civilisation* (1955) című könyvében.

A politikai gazdaságtan marxi bírálatához fűződő köldökzsinórt soha nem vágták el, bár pozitív dialektikus kifejezetre alig maradt remény. E bírálat alapozta meg Marcuse fellépését az „ipari társadalom ideológiával” szemben,³⁵ továbbá jelen volt Adorno Popperrel folytatott vitájában és legfőképp 1968 tavaszán Adorno utolsó munkájában, a szociológia alapjairól tartott előadás-sorozatában. Itt a mester kérdőre vonta C. Wright Millst, aki szerinte annyira ragaszkodott a szociológia uralkodó konvencióihoz, hogy elhanyagolta a gazdasági folyamatok elemzését.³⁶

³⁴ Reijen, Willem van – Bransen, Jan: Das Verschwinden der Klassengeschichte in der Dialektik der Aufklärung: Ein Kommentar zu den Textvarianten der Buchausgabe von 1947 gegenüber der Erstveröffentlichung von 1944. In Horkheimer: *Gesammelte Schriften*. Band 5. Frankfurt, Fischer, 1987.

³⁵ Marcuse, Herbert: *Az egydimenziós ember. Tanulmányok a fejlett kapitalista társadalom ideológiájáról*. Budapest, Kossuth, 1969.

³⁶ Adorno, Theodor: *Einleitung in die Soziologie*. Hrsg. Christoph Gödde. Frankfurt, Suhrkamp, 1993, 237–238.

HABERMAS ÚJ TERÜLETE

1968-ra azonban Jürgen Habermas is bontogatta szárnyait, aki Adorno asszisztense és pártfogoltja volt, és Horkheimert követte a frankfurti filozófia és szociológia tanszék élén. Habermas a kritikai vizsgálódást kivonta a marxi politikai gazdaságtan területéről. A vizsgálódás ezen új irányát eredetileg magában a kapitalizmusban végbement változások ösztönözték, melyek új szerepeket jelöltek ki a politika, a tudomány és a technológia számára. A termelőerők és a termelési viszonyok marxista fogalmát – a társadalmi dialektika marxi elméletének kulcsfogalmait – Habermas egyrészt a „munka” fogalmával helyettesítette, ami az instrumentális cselekvés és a racionális döntés, illetve a „szimbolikusan közvetített interakció” vagy a „kommunikatív cselekvés” fogalmait is magában foglalta. A 60-as évek folyamán előadásában és tanulmányaiban Habermas felvázolta egy új elmélet dimenzióit,³⁷ melynek alapján később megalkotta nagy teoretikus konstrukcióit: *A kommunikatív cselekvés elméletét* [1981] és jogelméletét.³⁸ Habermas elhagyta a marxista teória által vizsgált feloldhatatlan ellentmondás kérdéskörét, amit először a cselekvéshez és megismeréshez fűződő különféle érdekek megkülönböztetésével, később pedig a társadalmi rend és az életvilág közötti konfliktus bemutatásával helyettesített.

Bár komoly érvek szólnak mellette, Habermas nem tekintette magát a kritikai elmélet örökösének vagy a Frankfurti Iskola által végzett munka folytatójának, és kifogásolta, ha mások így állították be. Másrészt azonban a szélesen értelmezett „kritikai társadalomelmélet” továbbra is „önkritikus módon, önmagát kímélet-

³⁷ Habermas, Jürgen: Technika és tudomány mint ideológia. In uő: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Atlantisz, 1994.

³⁸ Habermas: *A kommunikatív cselekvés elmélete*, i. m.

lenül felülbírálvá”³⁹ művelte, és a modernitás kritikai alapon történő védelme munkásságának lényegi magva maradt.⁴⁰ Ezért történelmi, illetve szociológiai értelemben – a két elméletben fellelhető minden különbség ellenére – mélyen rejlő rokonság áll fenn Marx és Habermas között.⁴¹

Habermas nem pusztán a politikai gazdaságtan bírálatával szakított, hanem – más értelemben – az elődei folytatta diskurzussal is. Szakított a „töredékes” esszéisztika műfajával, hogy szigorú pontossággal tudjon a gondolkodás más formáival szembeszállni. Valójában módszere, melynek során mások munkáit hosszasan kommentálva és vitatva fejtette ki saját gondolatait, közelebb viszi őt Marxhoz, mint Adornóhoz. A kommunikatív racionalitásról és az uralommentes kommunikációról szóló koncepciója kísérlet arra, hogy megteremtse saját kritikai álláspontja normatív alapját, amivel sem Adorno, sem Horkheimer, sem Marcuse – noha a német idealizmus klasszikus hagyományából merítettek – nem bajlódott soha.⁴²

³⁹ Habermas, Jürgen: Critical Theory and Frankfurt University. In Dews, Peter (ed.): *Autonomy and Solidarity*. London, Verso, 1999, 212.

⁴⁰ Habermas, Jürgen: *Filozófiai diskurzus a modernségről*. Budapest, Helikon, 1998; Egy befejezetlen projektum – a modern kor. In: Habermas–Lyotard–Rorty: *A posztmodern állapot*, i. m. 151–178.

⁴¹ Negyedszázaddal ezelőtt a lényegi különbségek óriásinak tűntek annak, aki az angolszász és a skandináv hallgatók és fiatal tudósok szemszögéből ki akarta mutatni a marxista elmélet jogosságát ott, ahol 1968 előtt azt intézményesen tagadták. Még mindig úgy gondolom, hogy az akkori különbségtétel tartalmi szempontból helyes volt, sőt abban az időben a marxizmus védelme pozitív módon járult hozzá mind a kritikai társadalmi gondolkodáshoz, mind a tudományhoz. Az akkori elutasító, polemikus hangnem azonban ma már terméketlennek tűnik. Lásd Therborn, Göran: Jürgen Habermas. A New Eclecticism. *New Left Review*, 1: 67, 1971. május–június, 69–83.

⁴² Lásd Habermas, Jürgen: Ideologies and Society in the Postwar World. In Dews (ed.): *Autonomy and Solidarity*, i. m. 56.

A kritikai elmélet a politikai közgazdaságtan marxi bírálatának filozófiai recepciója, reflexiója és kiteljesítése, amelynek közegéül az 1914 és 1989 között lezajló megrázó események szolgáltak: az első világháború mérszárszékétől kezdődően a Nyugat elvetélt és Oroszország nyomoréknak született forradalmán, a világgazdasági válságon és a fasizmus győzelmén át – benne a pogrom intézményesítésével és racionalizálásával, vagyis a holokauszttal – a „nagy szervezetek” felemelkedéséig, a második világháborúig és a hidegháború egydimenziós világáig. Különös tónusával a kritikai elmélet a radikális reflexivitást jeleníti meg a modernitás európai útján.

A kritikai elmélet klasszikus szövegeit kapkodva írták, száműzetésben, a megsemmisítés gépezete előtt futva, mindinkább kódoltan, és rejtett utakon publikálták. Az 50-es és 60-as években nem kerültek a közönség szeme elé – nemcsak az egymással versengő világnézetek miatt, hanem mert szerzőik sem publikálták őket.⁴³ Az elmélet a médiában kiemelt figyelmet kapó antikolonialista felkelések és az egyetemista tömegdemonstrációk kontextusában emelkedett ismét a felszínre, és ekkor tették a klasszikus szövegeket első ízben a szélesebb közönség számára is hozzáférhetővé.⁴⁴ E

⁴³ Habermas, aki az 50-es évek végén Adorno asszisztense volt, azt állította, hogy az intézet 30-as években kiadott folyóiratát, a *Zeitschrift für Sozialforschung*-ot az intézet pincéjében egy lezárt bőröndben tartották. 1968-ig Horkheimer is visszautasította kiadója, S. Fischer nőgátását, hogy adja ki a háború előtt írt esszéit könyv formában. Németországba való győzelmes visszatérése ellenére – hiszen a frankfurti Goethe Egyetem rektora és a város díszpolgára lett – Horkheimer ragaszkodott amerikai útleveléhez, és sikerült is megtartania, ahogy hátszágként a New York-i intézetet is. Lásd Horkheimer, Max: *Die Frankfurter Schule in New York*. In Habermas, J.: *Philosophisch-politische Profile*. Frankfurt, Suhrkamp, 1981, 415.

⁴⁴ Horkheimer, Max: *Kritische Theorie*. Frankfurt, Fischer, 1968; Horkheimer–Adorno: *A felvilágosodás dialektikája*, i. m.

receptió ironikus felhanggal bír: egy forradalmi reményektől fűtött ifjú generáció találkozott a forradalmak bukása miatt reményt vesztett idősebb nemzedékkel. A helyzet a radikális amerikai egyetemi világgal volt a legközelebbi rokonságban, ahol mindig sokkal kevesebb gyakorlati ok volt a reményre, mint az európai elvtársaknál. Utóbbiak számára a gyakorlat több ígérettel kecsegtetett, és kevesebb kritikára adott okot, akár a létező munkásosztály és munkásmozgalom tevékenységére, akár az épp szerveződő élcsapat vezetési gyakorlatára gondolunk.

A FRANKFURTI ISKOLA IDŐSZERŰ ÜZENETE

Ma, a második fin-de-siècle idején a Frankfurti Iskola üzenete újra érvényes. Adorno szavai sokkal közelebb állnak 2008 radikális hangulatához, mint 1968-éhoz: „Az egykor idejétmúlnak tűnő filozófia tovább él, mivel megvalósításának pillanatát elmulasztottuk. A felette mondott tömör ítélet, mely szerint pusztán értelmelte a világot [...], az értelem kishitűségének bizonyul, miután a világ megváltoztatásának kísérlete elvetélt.”⁴⁵ A 21. század embere számára az 1840-es évek „szent családjának” kritikai kritikája közelebbinek tűnhet, mint a politikai gazdaságtan későbbi marxi bírálata. Bruno Bauer témái – „A zsidókérdés”, „A szabadság jó ügye”, „Állam, vallás és párt” – ismerősebben hangzanak, mint Marx és Engels felvetései „forradalom, materializmus, szocializmus és kommunizmus” ügyében.⁴⁶

⁴⁵ Theodor Adorno: *Negative Dialectics*. New York, Seabury Press, 1973, 3.

⁴⁶ Engels, Friedrich – Marx, Karl: *A szent család, avagy a kritikai kritika kritikája* (1844). In: MEM, 2. köt. – A „szent család” gúnyos utalás a Bauer testvérekre és követőikre. (A ford.)

Mindazonáltal ebben az összefüggésben a kritikai elmélet nem más, mint metonímia. A kritikai elmélet a fogalom megalkotóinak eredeti szándéka szerint valami sokkal tágabb volt, mint annak szó szerinti jelentése; „a marxizmus örökségeként” értették. Bár a 20. századi marxizmus végtelenül gazdagabb és tágasabb, mint a kritikai elméletet meghirdető nyugati értelmiségiek szűk klikkje, érvelhetünk amellett, hogy a kritikai elmélet, minden korlátozottsága ellenére, Marx azon folytatója, amelyik a legeggyértelműbben és legkitartóbban fejezte ki a marxizmus történelmi kvintesszenciájának egyik aspektusát: a modernitás dialektikájára adott válaszát. A negatív dialektikát és az individualista alapú szembenállást képviselő, sötétebb tónusú marxista gondolkodók – elsősorban Adorno és Marcuse – nem kevésbé és nem jobban ragadják meg a modernitás dialektikáját, mint a pozitív osztálydialektikát előnyben részesítő Karl Kautsky írásai: *A szociális forradalom* (1902) és *Az út a hatalomhoz* (1909). Kautsky képviseli az egyik nézőpontot, míg *A felvilágosodás dialektikája*, a *Minima Moralia*,⁴⁷ a *Negative Dialektik* és *Az egydimenziós ember* a másikat.

A kritikai elméletet általában a 20. századi marxizmus „nyugati marxizmus” néven emlegetett nagyobb alkategóriájaként tartják számon; a kifejezést az 50-es évek közepén Maurice Merleau-Ponty használta először, akit mások is időnként idesorolnak.⁴⁸ A nyugati marxizmust általában személyek és egyéni alkotások – sajátos intellektuális hangulatot árasztó – panteonjának tekintik, és nem hagyománynak vagy mozgalomnak. A nyugati marxisták csoportjának meghatározása mindig bizonytalan volt, bár általánosan elfogadott,

⁴⁷ Adorno könyvének címe Arisztotelész etikával foglalkozó *Magna Moralia* című művére utal. A naplószerű szócikkek közül (1944–47) álló mű alcíme: *Megjegyzések egy megrongált élet margójára. (A ford.)*

⁴⁸ Merleau-Ponty, Maurice: *Les aventures de la dialectique*. Paris, Gallimard, 1955, 1–2. fejezet.

hogy az irányzat az októberi forradalom után jelent meg, mint az arra adott – pozitív, de sajátos – nyugat-európai reakció, és két 1923-ban, német nyelven kiadott munkával, Lukács György *Történelem és osztálytudatával*, valamint Karl Korsch *Marxismus und Philosophie*-jával indult útjára. Lukács Németországban tanult magyar filozófus és esztéta, Korsch pedig német jogprofesszor volt. Mindketten prominens alakjai voltak az elvetélt magyar, illetve német forradalmaknak, és mindkettőjüket balosságuk és filozófiai elhajlásuk miatt kritizálták elvtársaik; Korschot a Német Kommunista Párt 1925-ben ki is zárta tagjai közül. Merleau-Ponty a nyugati marxizmus megnevezés ötletét Korschtól kölcsönözte, aki ezzel ironikusan utalt az őt, Lukácsot és két magyar értelmiségit – Révai Józsefet és Fogarasi Bélát – ért szovjet kritikára.⁴⁹ A francia szerző a kifejezést többnyire Lukácsra alkalmazta, szembeállítva annak Max Weber által erősen befolyásolt gondolkodását az ortodox kommunista hagyománnyal, különösen Lenin *Materializmus és empiriokriticizmusával* (1908). Általában egyetértés van abban, hogy az első nemzedék másik kitüntetett tagja Antonio Gramsci volt, aki az olasz kommunista párt vezetője lett 1924-ben. Írott műveinek többsége megtalálható a *Levelek a börtönből* c. könyvében; ezek kristálytiszt és eredeti politikai, kulturális és társadalmi

⁴⁹ Korsch maga nem tulajdonított jelentőséget e megnevezésnek, melyet csak áttételesen, ironikus idézőjelek közt használt. Lásd *Marxisme et philosophie*. Trans. K. Axelos. Paris, Édition de Minuit, 1964, 40. Lukács és tanítványai fő szovjet kritikusa, Abram Deborin (Lukács und seine Kritik des Marxismus. In O. Negt [Hrsg.]: *Kontroversen über dialektischen und mechanistischen Materialismus*. Frankfurt, Suhrkamp, 1969, 192. skk.) egyáltalán nem használja a kifejezést. Továbbá amire Korsch ironikusan utalt, az nem a nyugati marxizmus, hanem a „nyugati» kommunisták” voltak. Érdemes azt is megjegyeznünk, hogy a szovjet vita Lukácssal, Korschsal, Révaival és társaikkal a sztálinizmus térnyerése előtt folyt le. Korsch fő műve, a *Marxismus und Philosophie*, két kiadásban is megjelent a Szovjetunióban 1924-ben.

elemzések széles skáláját nyújtják, s amelyeket 1926-tól a fasiszták börtönébe zárva vetett papírra. Minden valószínűség szerint leghíresebb cikke 1917. november 24-én jelent meg először „Forradalom A tőke ellen” címmel, amely az októberi forradalommal foglalkozott: „A bolsevikok forradalma inkább ideológiákból, mintsem tényekből lett valósággá [...] Ez a Karl Marx *Tőkéje* elleni forradalom.”⁵⁰

NYUGATI ÉS MÁS MARXIZMUSOK

Egy tudásszociológus vagy az egyetemes szellemtörténet kutatója a nyugati marxizmust az októberi forradalom után a fejlett kapitalista országokban megjelenő, politikailag autonóm marxista gondolatáramlatként határozhatná meg. Mint ilyen, megkülönböztethető a világ más részein található marxizmusoktól, valamint a pártok és politikai csoportosulások tényleges, intézményesített marxizmusától. Mindazonáltal a nyugati marxizmus *post hoc* – utólagos általánosításon alapuló – fogalom, és sajátos jelentéssel bír még a legkevésbé elfogult és legtudósabb változatokban is. Utóbbi, mérvadó meghatározásokból kiindulva megpróbáljuk a *nyugati marxizmus* jelenségének konnotációit – kissé távolabbról szemlélve – új módon megérteni.

A nyugati marxizmus kutatóinak sokat segített a legfontosabb szerzők kiválogatása. Perry Anderson listája születési rendben: Lukács György (sz. 1885), Karl Korsch, Antonio Gramsci, Walter Benjamin, Max Horkheimer, Galvano Della Volpe, Herbert Marcuse, Henri Lefebvre, Theodor W. Adorno, Jean-Paul Sartre, Lucien Goldmann,

⁵⁰ Gramsci, Antonio: *La rivoluzione contro il Capitale*. In Giansirio Ferrata – Niccolò Gallo (szerk.): *2000 Pagine di Gramsci*. Vol. 1. Milano, Il Saggiatore, 1964, 265.

Louis Althusser és Lucio Colletti (sz. 1924).⁵¹ A kiválasztás szempontja mindenekelőtt nemzedéki. A marxizmus e változata tehát olyan teoretikusok sorából áll, akik politikailag és elméletileg az első világháború után váltak éretté, de akiknek az álláspontja a második világégés után konszolidálódott. Anderson szerint a nyugati marxizmust – implicit módon – a vereség fémjelzi, egy olyan tulajdonság, ami csak e különös korszakolás segítségével válik érthetővé. Ezt a fajta marxizmust szembeállítja a trockizmussal is, melynek kiemelkedő teoretikusaként Ernest Mandelt nevezi meg.

Martin Jay szerint a nyugati marxizmust „az elméleti szakemberek laza köre alkotta meg, akik a szellemi szikrát Lukácstól és az első világháborút követő korszak többi vezéregyéniségétől – Antonio Gramscitől, Karl Korschától és Ernst Blochtól – kapták”.⁵² Ő Adorno, Benjamin, Horkheimer és Marcuse után (a szintén a Frankfurter Iskolához tartozó) Leo Löwenthalt és Merleau-Pontyt is kiemeli, és felhívja a figyelmet arra, hogy

e rangos névsort sok esetben még kiegészítik Bertolt Brecht, Wilhelm Reich, Erich Fromm nevével, a holland tanácskommunistákkal (Herman Gorter, Anton Pannekoek és mások), a francia *Arguments* csoporttal (az 50-es évek végén Kostas Axelos, Edgar Morin és mások), a Frankfurter Iskola második generációjának tagjaival, pl. Jürgen Habermasszal és Alfred Schmidttel, továbbá Alfred Sohn-Rethellel, Leo Koflerrel, Franz Jakubowskival, Claude Lefort-ral és Cornelius Castoriadis-szal is.⁵³

⁵¹ Anderson, Perry: *Considerations on Western Marxism*. London, New Left Books, 1976, 25–6.

⁵² Jay, Martin: *Marxism and Totality*. Berkeley, University of California Press, 1984, 3.

⁵³ Uo. 3. Utóbbi kettő, akik 1968 után Franciaországban elég nagy befolyásra tettek szert, egy, a trockizmusról levált csoport kulcsfigurái voltak, mely csoporthoz fűződik az 1949 és 1965 között megjelenő *Socialisme ou Barbarie* című folyóirat, ahonnan a posztmodernitás teoretikusa, Jean-François Lyotard is indult.

Miközben Jay hangsúlyozza, hogy a nyugati marxizmus korábban alapvetően hegelianus volt, lényegében elfogadja Anderson jórészt szociológiai megközelítését.

A fenti névsor olvasásából adódik néhány fontos megfontolás. Merleau-Ponty például arra emlékeztette olvasóit, hogy Lukács „életteli és lendületes esszéiben” „a forradalom és a marxizmus frissessége” milyen tisztán megmutatkozik – ellentétben a tudományos marxizmussal, mely a „felépítmény”-re fordítja a figyelmét, amely képtelen arra, hogy „felmutassa az infrastruktúrák mozdíthatatlanságát, a gazdasági feltételek ellenállását, a természeti feltételek ellenállásáról nem is beszélve, és azt sem tudja megmutatni, hogy a személyes kapcsolatok hogyan sekélyesednek el [*l'enlisement*] a hétköznapiak során”.⁵⁴

Anderson kiemeli, hogy a fenti értelmiségiek a politikában és a gazdaság területén, valamint a munkásmozgalomban végzett tevékenységtől a tudományos élet és a filozófia felé mozdultak el. A második világháború után az összes túlélő filozófus professzor lett – Gramscit és Benjamins más-más módon, de halálba hajszolták a fasiszta rezsimék⁵⁵ –, kivéve Sartre-ot, aki feladta ígéretes tudományos karrierjét, hogy íróvá válhasson. Az irányzat „legszenbetűnőbb jellegzetessége [...] mint valamiféle közös hagyomány [...] valószínűleg az, hogy az európai idealizmus legitim változatai állandó kihívást intéztek hozzá, és pozitív hatást gyakoroltak rá”. A nyugati marxisták legfőképp az ismeretelméletre és az esztétikára összpontosítottak, s eközben megújították a marxista diskurzus tematikáját, melyek közül Anderson kiemeli Gramsci hegemoniafogalmát, a frankfurtiak felszabadulás-koncepcióját – amely inkább

⁵⁴ Merleau-Ponty: *Les aventures de la dialectique*, i. m. 80, 88.

⁵⁵ Gramsci gyenge egészsége 1937-ben végleg megtört az olasz börtönökben töltött kilenc év hatására. Benjamin a náciak elől való menekülés közben, 1940-ben öngyilkosságot követett el.

a természettel való kibékülést, mint az afölötti uralmat jelenti –, valamint a Freud felé fordulást. Ha átfutjuk ezeket az új tendenciákat, „mindenekelőtt a látens psziszizmus” tűnik élénk.⁵⁶

Martin Jay könyve a totalitás fogalmát használja „iránytűként” a nyugati marxizmus területén járva. Mégsem gondolja, hogy erre a célra kizárólag ez a fogalom volna csak alkalmas, de mivel Lukács nagy hangsúlyt fektetett rá, bizvást kijelenthető, hogy a nyugati marxizmus kulcsszava volt; a „totalitás”-t sokféleképpen definiálták, magyarázták és különféle területeken alkalmazták, melyeket Jay nagy szakértelemmel vesz sorra.

A NYUGATI MARXIZMUS RETROSPEKTÍV OLVASATA

Akárhogy is határozzuk meg, a „nyugati marxizmus” utólagos konstrukció (*Nachkonstruktion*), egy *post hoc* konstrukció, nem pedig egy önmagát meghatározó csoport vagy áramlat. Merleau-Ponty, Anderson és Jay nézőpontjánál azonban kissé távolabbról tekintve az irányzat valamelyest más történelmi elhelyezése, azaz egy másfajta, empirikus cáfolatra nyitott történelmi olvasat válik lehetővé.

Ha Lukácsot tekintjük kulcsfigurának és a *Történelem és osztálytudat*ot központi szövegnek, amit, úgy tűnik, senki sem vitat, akkor a nyugati marxizmus eredetét elég precízen meghatározhatjuk.⁵⁷ A szöveg első változatát a szerző 1918-ban írta, még mielőtt belépett volna az új Magyar Kommunista Pártba. E szöveg címe: *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma*. Lukács kivételes tisztánlátással tárgyalja a címben felvetett témát:

⁵⁶ Anderson: *Considerations on Western Marxism*, i. m. 56, 88. A kiemelést elhagytuk.

⁵⁷ Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, Magvető, 1971.

...vajon a demokrácia a szocializmusnak csak taktikájához tartozik-e mint harci eszköz [...], vagy pedig [...] integráns része [...]. Mert az utóbbi esetben [...] súlyos *erkölcsi* probléma a demokrácia elvével való szakítás. [...]

Ez alól a kompromisszum alól való felszabadulásban rejlik a bolsevizmus fasczináló ereje. De akiket megbabonáz, azok talán nincsenek mindig teljes tudatában, hogy ennek elkerülése kedvéért mit vállaltak magukra. Az ő dilemmájuk így hangzik: lehet-e a jót rossz eszközökkel, a szabadságot az elnyomatás útján elérni [...]?⁵⁸

E cikkében Lukács a kérdéseket megválaszolatlanul hagyta, de az ő nyugati marxizmusa burkoltan „igent” válaszolt az utolsó kettőre.

1923-ban írt könyve és a könyv későbbi recepciója alapján azt mondhatjuk, hogy 1918-ban Lukács egyáltalán nem tartozott a „nyugati marxizmus” vonulatához – valójában nézetei szöges ellentétben álltak vele. A múltban – írta Lukács 1918-ban –

Marx történetfilozófiáját ritkán választották el kellő tudatossággal szociológiájától, minek következtében sokaknak figyelmét elkerülte, hogy a rendszer két kardinális része, az osztályharc és [...] [a] szocialista államrend, bármilyen szoros összefüggésben legyenek is egymással, nem egynemű fogalomalkotás termékei. Az első a marxi szociológia [...] *ténymegállapítása* [...] A másik a marxi történetfilozófia utópikus posztulátuma: *erkölcsi célkitűzés* egy eljövendő világrend számára.⁵⁹

Ez egy neokantiánus szűrőn áteresztett marxizmus, amely erősen jelen volt Max Weber körében Heidelbergben, amelynek akkor Lukács is tagja volt, s amely egy – Max Adler és az „ausztromarxizmus” áramlata képvisel-

⁵⁸ Lukács György: A bolsevizmus mint erkölcsi probléma. In uő: *Történelem és osztálytudat*, i. m. 12, 16. (Kiemelés az eredetiben.) Lásd még <http://www.marx.org/magyar/archive/lukacs/bmep.htm>.

⁵⁹ Uo. 12–13. (Kiemelés az eredetiben.)

te – ortodox, részint baloldali marxizmusba lett beoltva, amely még Bécsben, az első világháború előtti évtizedben alakult ki, s amelybe – többek között – Otto Bauer, Rudolf Hilferding és Karl Renner tartoztak.

A nyugati marxizmus születése abban állt, hogy – az osztály(ön)tudat hegeli dialektikája nevében – össze-mosta, vagy ha jobban tetszik, meghaladta, tudomány és etika különbségét. Ennek első, vázlatos kifejtése a Magyarországra kommunistaként visszatérő Lukács cikke, a *Taktika és etika* című cikke [1919], bár a cikket a rövid életű Tanácsköztársaság kikiáltása előtt írta. Itt az erkölcsi értelemben helyes tett a „történelmi-filozófiai szituáció” ismeretétől, az osztályöntudattól függ. Az írás az ideológia megvalósításával és a proletariátus öntudatával kapcsolatos megjegyzéssel zárul, amit később – leginkább a *Történelem és osztálytudat* című kulcsességében – Lukács részletesebben is kifejt: „A proletariátus világtörténelmi feladata a társadalom megváltására vonatkozó felhívás, és csakis a proletár osztálytudaton keresztül lehet az emberiség ezen útjának megismeréséig és megértéséig eljutni.”⁶⁰

Karl Korsch a *Marxismus und Philosophie*-ban, ami a nyugati marxizmus második kanonizált szövege, elutasítja a Rudolf Hilferding és fő műve, *A finánczóke* (1909) által képviselt ausztromarxizmust, méghozzá a hegeli dialektika nevében, mivel szerinte az ausztromarxizmus a „szociális forradalom egységes elméletét” a tudományos kutatásban és a politikai pozíciószerezésben (*prises de position*) oldja fel.⁶¹

⁶⁰ Lukács György: *Taktika és etika*; A szellemi vezetés kérdése és a „szellemi munkások”, i. m. 131, 85. – A *Taktika és etika* német nyelvű kiadásában négy cikk szerepel, benne az imént említett kettő. (*A ford.*)

⁶¹ Korsch: *Marxisme et philosophie*, i. m. 92. skk.

A KRITIKAI ELMÉLET ÉS AZ OKTÓBERI FORRADALOM

Már a fenti vázlat alapján is – mely jóval részletesebb, nagyobb terjedelmű kifejtést érdemelne – levonható néhány következtetés. A nyugati marxizmus az októberi forradalom európai értelmiségi recepciójaként született meg. Ezt a forradalmat a marxista gondolat sikeres lerövidítésének tartották, amelyet Gramsci szerint *A tőke* és az adott társadalmi helyzet ellenében valósítottak meg, s amely – Lukács és Korsch szerint – fölülkerekedett mind az erkölcsi, mind a tudományos problémákon. Az októberi forradalom üdvözlése természetesen Lenin mint népvezér üdvözlését is jelentette, akinek Lukács hódolatát fejezte ki 1919-ben,⁶² és akitől Korsch a *Marxismus und Philosophie* mottóját kölcsönözte. A nyugati marxizmust „e század antileninista mozgalmához” kapcsolni: az amerikai baloldal „hamis tudata”.⁶³

Másrészt a nyugat-európai értelmiségiek az 50-es évek végén és a 60-as években – majd valamivel később az észak-amerikaiak – már eleve a Kelettől elhatárolva konstruálták meg és népszerűsítették a nyugati marxizmust. A „Kelet”-et, amellyel a nyugati marxizmust – implicit módon – szembeállították, igen sokféleképp látták, de a kommunista párt kánonját, illetve a szovjet posztsztálinizmus, a kínai sztálinizmus, a maoizmus és a szervezett trockizmus rivális ortodoxiáját egyértelműen hozzá kapcsolták. Az 1960-as évek nyugati marxizmusának az volt a fő feladata, hogy felrajzolja a gondolkodás és a reflexió új távlatát, amelyben elméleti és felfogásbeli kérdéseket anélkül lehet megvitatni, hogy a

⁶² Lukács: A szellemi vezetés kérdése és a „szellemi munkások”, i. m. 85.

⁶³ Aronowitz, Stanley: *The Crisis in Historical Materialism. Class, Politics and Culture in Marxist Theory*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1981, xiii.

pártvonalak polémiái vagy a megosztó politikai lojalitás eleve eldöntené azokat.

Jóllehet 1923 után a forradalom esélye Oroszországtól nyugatra erősen megcsappant, mégsem gondolom, hogy megvilágító volna a nyugati marxizmust a vere-ség elméleteként jellemezni. Egyfelől ez keletkezésének pillanatában nyilvánvalóan nem volt igaz, másfe-lől Anderson meghatározása mára túl szűk körű vagy speciális nézőpontnak tűnik. Inkább azt mondhatjuk, hogy a névsorában szereplők azért lettek marxistává, mert az októberi forradalmat döntő, világtörténelmi eseménynek tekintették. Az Anderson által felsorolt 13 névből heten kommunisták voltak, élethosszig tartó hűséggel, leszámítva Korschot és Collettit. Horkheimer köre, akik négy névvel szerepelnek Anderson listáján, mindig távol tartották magukat a konkrét politikai kap-csolatoktól, de a második világháború előtt egyértelmű-en szimpatizáltak a Szovjetunióval, és utána sem hall-gattak a hidegháború antikommunista mozgósításának szirénhangjaira. Adorno és Horkheimer gúnyosan – bár nem nyílt elítéléssel – nyilatkozott Kelet-Európa tekin-télyelvű rendszereiről, Herbert Marcuse pedig józan és kritikus tanulmányt írt *Soviet Marxism* címmel (1963), ami a szovjet társadalomfilozófia racionális és poten-ciálisan kritikus vonatkozásainak kiemelésével zárult. Goldmann és Sartre pedig szintén az októberi forrada-lom hatása alá került: Goldmann az ifjú Lukács buzgó tanítványaként, Sartre pedig a francia kommunista párt körül forgolódva – hol közeledve, hol távolodva –, de a háború utáni időszakban mindig a proletárforradalom gondolatkörén belül maradv.

Mivel a nyugati marxizmus első két generációja szá-mára az októberi forradalom és a Szovjetunió nagy je-lentőséggel bírt, úgy gondolom, célszerű Henri Lefebvre közelmúltbeli, 1991-ben bekövetkezett halála után vá-

lasztóvonalat húzni. Bár sokan vannak még a „68-as generáció” tagjai közt, akiket csatasorba lehetne állítani, vagy akik az általuk nyugati marxizmusnak hívott valaminek a folytatása mellett szállnának síkra, senki sem fog már, hogy is tehetné, ugyanúgy viszonyulni a munkásosztály forradalmának lehetőségéhez vagy a hit és az illúzióvesztés akár csak távolról hasonló elegyéhez, mint ők. Ezt a helyzetet illusztrálja az a mód is, ahogy Habermas – Adorno egykori asszisztense – szakított a Frankfurti Iskola „passzív ortodoxiájával”, hogy új alapokra leljen.

A FILOZÓFIAI FORDULAT

Áttekintésünk során még nem foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy az összes nyugati marxista, vagy legalábbis a többségük, filozófus volt-e, és ha igen, akkor miért. Ebben a kérdésben Anderson, Jay, Merleau-Ponty és mások névsorai a legjobb esetben is csak annyira mérvadók, mint egy egyetemi jelölőbizottság döntése, ami – ahogy minden tudós tisztában van vele – nem több, mint minősített tiszteletadás. Lehetséges, hogy Anderson érvelése körben jár. Minden általa választott szereplő filozófus – talán csak Benjamin és Gramsci kivétel ez alól, legalábbis részben –, és honnan is tudhatnánk, hogy filozófusokon kívül bárkinek is lehetett-e esélye arra, hogy felkerüljön a listájára? Jay is többségben filozófusokat választ ki.⁶⁴ A társadalomtudósok és a történészek jóformán teljesen hiányoznak a névsorból. Mivel a „nyugati marxizmus” *post hoc* konstrukció, amit itt látunk, az véleményem szerint két tényező kölcsön-

⁶⁴ Sohn-Rettelt tarthatjuk gazdaságtörténésznek is, azonban Brecht drámaíró, Reich és Fromm elsősorban pszichoanalitikus, a holland tanácskommunisták közül Gorter költő, Pannekoek pedig csillagász.

hatásának tulajdonítható: az egyik az a szellemi légkör, ami az októberi forradalom recepciója idején uralkodott, a másik a „nyugati marxizmus” Európában és Észak-Amerikában később kialakult képe. Más szóval, 1917-ben a filozófusok többségben voltak, a későbbi korok marxistái pedig a mai napig a filozófusokra akarnak hallgatni.

Először is emlékeztetnünk kell arra, hogy számos értelmiségi életút- és karrierlehetőség ekkor még nem nyílt meg azok számára, akik rögtön az elején azonosultak az októberi forradalommal. Az empirikus társadalomtudomány még alig-alig honosodott meg Európában. A szociológia nem tudott kikerülni „a polgári forradalmak politikája és a proletárforradalom gazdaságtana” kérdéskörének szorításából, és ingatag intézményi keretek közt kellett boldogulnia.⁶⁵ A közgazdaságtani tanszékek általában ellenségesen fogadták a tudományukat ért kritikákat. A politikatudomány épphogy elkezdte vizsgálni a szociálpolitika területét. A jogi tanszékek több olyan területtel foglalkoztak, melyekből később a társadalomtudomány különféle ágai hajtottak ki, de ezeket még mindig a tradíciók uralták. A történetírás pedig továbbra is túlnyomórészt ellenségesen reagált mindenfajta társadalomtudományi beavatkozásra.

Úgy tűnik, Európa közepén a filozófia volt a legnyitottabb tudomány azok irányában, akik 1917 októberét örömmel fogadták. A filozófia viszonylag távol állt a hatalomgyakorlás és az érdekviszonyok mindennapjaitól, nem számított főáramú tudománynak, és számos iskolának nyújtott otthont. Ez volt az a médium, amelynek segítségével az emberiség – életre, történelemre, tudásra, erkölcsre vonatkozó – legáltalánosabb és legfonto-

⁶⁵ Therborn, Göran: *Science, Class and Society*. London, New Left Books, 1976.

sabb kérdéseit megvitatták. De, mint a 20. századi filozófusok általában, egy idő után a marxista filozófusok is a szociológia felé mozdultak el, bár rendszerint nem számolták fel egyetemi háttérüket. A második világháború után ez a szociológiai fordulat tisztán észlelhető Adorno, Horkheimer és Marcuse, Henri Lefebvre és egyik legkorábbi elvtársa, Georges Friedmann, valamint Sartre esetében.⁶⁶

De bármiképp határozzuk is meg, a nyugati marxizmus természetesen csak a 20. századi marxizmus egyik ága. Továbbá, minden marxizmuskritikának figyelembe kell vennie, hogy a marxizmus nem saját elméleteinek, gyakorlatának és polémiáinak önmagába zárt univerzuma. A marxizmus és a kritikai elmélet a szellemtörténet, illetve a társadalom- és politikátörténet része, alternatíváival, vetélytársaival és ellenfeleivel együtt. Csak az így értett történelemben helyezhetjük el megfelelően a szűkebb vagy speciális értelemben vett kritikai elméletet.

A MARXIZMUS ÉS A MODERNITÁS ÚTJAI

A marxizmus nem pusztán régi elméleti korpusz, hanem a modern világ megértésének sajátos nézőpontja, melynek társadalmi jelentőségét – követőik számát tekintve – csak a nagy világvallások múlják felül, és az emberi identitás modern kikristályosodási pontja, mely

⁶⁶ Adorno és a Frankfurti Iskola elmozdult a szociálpszichológia, valamint a csoport- és iparszociológia felé. Henri Lefebvre a „mindennapi élet” filozófiai szociológiájának tanulmányozásába fogott (*Critique de la vie quotidienne*. 2 kötet, Paris, Grasset, 1948–1961). Friedmann vált, mondhatni, a francia iparszociológia alapítójává. Sartre pedig azzal foglalkozott, hogy megmutassa a dialektikus módszer értékeit az „embertudományok” számára, ami kiterjedt a létező szociológiával folytatott kritikai párbeszédre is: *Critique de la raison dialectique*. Paris, Gallimard, 1960.

tekintetben csak a nacionalizmus előzi meg.⁶⁷ A marxizmus az 1880-as évektől az 1970-es évekig tartó időszakban⁶⁸ tett szert kiemelkedő történelmi jelentőségre, amikor a modernitás dialektikáját képviselő két legjelentősebb társadalmi mozgalom – a munkásmozgalom és a gyarmati felszabadító mozgalom – fő intellektuális kultúrájává vált. Mindkét esetben komoly vetélytársakkal kellett megküzdenie; nem jutott el mindenhová egységes formában, és volt, ahol vereséget szenvedett. De egyik vetélytárs hatóköre és kitartása sem volt hozzá fogható.

A marxizmus a feminizmus számára is nagy jelentőségre tett szert Clara Zetkin és Alekszandra Kollontaj korától kezdve Simone de Beauvoirig, majd Juliet Mitchellig, Frigga Hauggig és Michèle Barrettig. De a férfiak uralta mozgalmak között egyedülállóan nőbarát álláspontja ellenére a marxista pártokat és áramlatokat a női támogatók számát tekintve a vallásos és konzervatív mozgalmak rendszeresen háttérbe szorították.

A marxizmus Európából indult el és dialektikus történelemfelfogása leginkább Európa modernitásig vezető és azon keresztül haladó útját tükrözte, egy endogén változásokkal teli utat, ami – a különféle értelmezésektől függetlenül – a modernizmust segítő és gátló erők közötti tisztán belső konfliktusokon haladt keresztül. Az európai modernításban a marxizmus ott került előtérbe, ahol a versenytársak gyengének bizonyultak a munkásosztály megnyeréséért folytatott küzdelemben, illetve ahol vereségeik miatt elvesztették hitelüket. A

⁶⁷ Még nem látott napvilágot olyan tanulmány, amely feldolgozta volna e terjedelmes kérdéskört. Mindazonáltal a legjobb elérhető tanulmánykötet, kitűnő szerzőkkel, beleértve magát a főszerkesztőt: Hobsbawm, Eric et al.: *Storia del marxismo*. 4 kötet, Torino, Einaudi, 1978–82.

⁶⁸ Ami a legfejlettebb országok munkásmozgalmát illeti, a *terminus ad quem* inkább az 1960-as évek.

marxizmustól közvetlenül jobbra a liberalizmus vagy – a latin országokban – a radikalizmus állt. Angliában az előbbi volt erős és életteli, Franciaországban és bizonyos mértékben az Ibériai-félszigeten az utóbbi. A kereszténydemokrácia is a marxizmustól jobbra helyezkedett el, de annál később alakult ki, és ott vált jelentőssé, ahol erős, állami bürokráciától független, autonóm egyházak működtek; ilyen volt a katolikus egyház Németalföldön, a délnémet Rajna-vidéken és Olaszországban, valamint a militáns kálvinista protestantizmus Hollandiában. A marxizmustól balra az anarchizmus, az anarchoszindikalizmus és az orosz populizmus állt. Az anarchistákat a legtöbb helyen hamarosan a margóra szorították – kivéve Andalúziát –; az anarchoszindikalisták Olaszországban és Franciaországban jórészt vereséget szenvedtek, de Spanyolországban még egy ideig tartották magukat; míg a populistákra a 19. század végi Oroszországban súlyos csapásokat mértek. A marxista erősségek Közép-Európában – egy észak-déli tengelyen Skandináviától Közép-Olaszországig –, valamint Kelet-Európában összpontosultak, ahol a munkásosztály modern ideológiai tapasztalatok nélkül alakult ki. Az orosz önkényuralmi rendszerben, ahol bármiféle modern szellemiség hangoztatása komoly korlátokba ütközött, a populizmus veresége után a marxizmus az értelmiség fő kifejezési eszközévé vált. 1914 előtt vitathatatlanul a német szociáldemokrácia volt az európai és az Európán kívüli marxizmus legfontosabb bázisa. A marxista irodalom legfőbb nyelve – közvetlenül és a fordítások forrásaként – a német volt, még a túlnyomórészt orosz kulturális orientációjú Szerbiában és Bulgáriában vagy a francia orientációjú Romániában is. Vezető folyóiratának Karl Kautsky *Die Neue Zeit*ja számított.

Az első világháború és annak kimenetele erős, ugyanakkor összetett hatást gyakorolt az európai marxizmus-

ra. Az októberi forradalom a munkások és értelmiségiek jelentős seregét vonzotta a marxizmushoz, és az új kommunista pártok Marx és Engels műveinek kiadása és terjesztése érdekében lendületes programot indítottak. Németországban a tudományos élet valamelyest megnyílt, különösen a szociáldemokraták által irányított Poroszországban, ahová Frankfurt is tartozott. Közép- és Észak-Európában ugyanakkor a szociáldemokrata pártok marxista irányultsága visszaszorult, pragmatikus reformtörekvéseknek adva ezáltal utat, ami alól – a fasiszták 1934-es hatalomátvételéig – Ausztria képezett kivételt, valamint Norvégia, ahol a marxizmus váratlanul virágzásnak indult, ami az erősen radikalizálódott munkáspártban és annak holdudvarában működő kiváló történész-politikusok egy csoportjának volt köszönhető.

Franciaországban és Nagy-Britanniában az újdonsült marxisták szellemi érése hosszú időbe telt, amit a házi munka és a haladó mozgalmak továbbra is élénk nem-marxista hagyományai, valamint az új kommunista pártok szektás kiforratlansága is hátráltatott. Olaszországban a fasizmus hamarosan börtönbe vetette, száműzte vagy hallgatásra kényszerítette a marxistákat.

A bolsevik Oroszországban a marxizmus virágzott, köszönhetően a bőkezű tudományos támogatásnak is. Az 1930-as évek elejétől azonban a sztálini terrorista ortodoxia az alkotó gondolatot hosszú időre elfojtotta. A forradalom kezdettől meglévő tekintélyelvű vonásai azonban már jóval korábban útját állták az értelmes vitának, aminek következtében például Georges Gurvitch és Pityirim Szorokin elhagyták Oroszországot, hogy Párizsban, illetve a massachusettsbeli Cambridge-ben vezető (nem-marxista) szociológus váljon belőlük.

Kelet-Európa többi részén a marxizmus kilátásai erőteljesen romlottak. Az összeomlott soknemzetiségű birodalmak legtöbb utódállama tekintélyelvű volt vagy

hamarosan azzá vált, kevés türelmet tanúsítva a marxizmus vagy a radikális gondolkodás bármely más formája iránt, kivéve Csehszlovákiát, amely megmaradt – egyre inkább körülzárt, nacionalista kísértéseknek kitett – balközép demokráciának, erős baloldali – inkább művészi, mint teoretikus – avantgárd szellemi háttérrel. A diákok és az értelmiség körében a marxizmust azonban a gyorsan terjedő nacionalizmus háttérbe szorította.

AZ EURÓPAI MARXIZMUS A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A második világháború és közvetlen következményei átrajzolták Európa szellemi térképét. Az új kommunista rendszerek megnyitották Kelet-Európát a marxizmus intézményesülése előtt, de olyan politikai rezsimeknek bizonyultak, melyek a marxizmust nem kritikai elmélet és nem tudomány minőségében támogatták. Ennek ellenére egy kreatív, elvont filozófiai marxizmus ki tudott fejlődni Jugoszláviától Lengyelorszáig, és – a sztálinizmus elmúltával – együttműködhetett a szociológiával és a társadalmi osztályok vizsgálatával, lásd például Julian Hochfeld, Stefan Ossowski és mások munkáit. Kelet-Németországban a gazdaságtörténész Jürgen Kuczynski monumentális, 40 kötetes társadalomtörténeti és statisztikai tárgyú munkát írt, *Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus* címmel. De 1968 után a kreatív marxisták legtöbbjét elhallgattatták, száműzték, vagy ők maguk fordultak el a marxizmustól.⁶⁹

Közép- és Észak-Európában a második világháború

⁶⁹ Voltak természetesen kivételek, ilyen volt például az éles tekintetű cseh történész, Miroslav Hroch munkája a nemzeti mozgalmak helyzetéről.

következményeként a szellemi élet jórészt az Egyesült Államok felé fordult. Ebben az időben ismerte meg és adaptálta Európa a – bőkezű amerikai ösztöndíjakkal is támogatott – amerikai empirikus társadalomtudományt, mindenekelőtt a szociológiát, a politikatudományt és a szociálpszichológiát.⁷⁰ Itt az USA társadalomtudományának empirikusabb és konzervatívabb változatai honosodtak meg a legkönnyebben. A marxizmust a szélsőbaloldali politika területére száműzték. Franciaországban és Olaszországban ellenben learatta az ellenállási mozgalom gyümölcseit, és a latin magaskultúra amerikanizációval szembeni nagyobb ellenálló képessége is a segítségére volt. A filozófia megtartotta szellemi trónját; a francia és olasz értelmiségiek körében a marxizmus vagy az avval folytatott párbeszéd a diskurzus domináns módjává lett. Erős tartálékokkal rendelkező, széles társadalmi beágyazottságú kommunista pártok támogatták, továbbá ez volt a szocialista pártok elméleti nyelve is. 1949-ben publikálták Antonio Gramsci írásait, ami eredeti gondolatokkal gazdagította a marxista hagyományt, bár hosszabb ideig csak Olaszországban. Ennek következtében a kultúra és az értelmiség került a politikával és a társadalmi osztályok hatalmi helyzetével kapcsolatos elemzések középpontjába. A marxizmus vezérlő elvként szolgált a francia forradalom háború utáni történetírása számára, amit a Sorbonne francia forradalom történetével foglalkozó tanszékének két egymást követő vezetője, George Lefebvre és Albert Soboul szentesített a tudomány szá-

⁷⁰ Az Amerikából ez idő tájt visszatért Adorno szintén az empirikus módszer felé fordult; Nyugat-Németországban őt tartották az empirikus közvélemény-kutatás meghonosítójának. Lásd Wiggershaus, Rolf: *Die Frankfurter Schule*. München, Auflage, 1986, 501. skk.

mára. A nagyszerű *Annales* iskoláról ez szintén elmondható.⁷¹

Végül, Nagy-Britanniának megvoltak a saját empirikus hagyományai, és így nem vált a háború utáni amerikai szellemi szcéná részévé. Itt a 30-as évek végi, 40-es évek eleji kommunista egyetemi politikából fokozatosan jelentős marxista áramlat emelkedett ki; ezt a fejleményt egyébként természettudósok, tudománytörténészek és ókortörténészek kiemelkedő nemzedékének színre lépése előzte meg.⁷² Az első világháború után az empirikus marxizmus legfontosabb európai műhelye Angliában működött. Ennek magját 1945 után a kommunista párt történész csoportja adta, amely 1956-ban felbomlott. Működése során a csoport nagy sikerrel indította el a *Past & Present* című tudományos folyóiratot, amely máig működik. A háború utáni marxista történészek közé tartozik Christopher Hill, Eric Hobsbawm és Edward Thompson, illetve ebben a miliőben találta meg helyét Raymond Williams, Maurice Dobb és George Thomson is. Bár Isaac Deutscher háttére és politikai nézetei mások voltak, Trockij és Sztálin életrajzírójaként és kutatójaként beleillik a brit marxizmus tablójába.⁷³

Noha a társadalomelméletet a politika- és társadalomtörténet nagyban meghatározza, e területek nincsenek teljes szinkronban. Az 1950-es évek végén és az 1960-as évek első felében Nyugat-Európában a marxista politi-

⁷¹ A marxizmus iránti mély vonzalom egyik legjobb példája Fernand Braudel kései műve: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme: XVe–XVIIIe siècles*. 3 vols. Paris, Armand Colin, 1979. – A háromkötetes műnek csak az első kötete jelent meg magyarul: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század. 1. köt. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Budapest, Gondolat, 1985; 2. kiadás: Budapest, Gutta, 2004. (*A ford.*)

⁷² John Desmond Bernhal, Gordon Childe, J. B. S. Haldane, Joseph Needham és mások döntő inspirációt kaptak Borisz Hessen és a szovjet tudománytörténész delegáció 1931-es látogatásakor.

⁷³ Lásd még Samuel, Raphael: *British Marxist Historians. 1880–1980. Part One*. *New Left Review*, 1: 120, 1980. március–április, 21–96.

zálás háttérbe szorult. 1958 és 1960 között az osztrák, nyugatnémet és svéd szociáldemokrata pártok programjaikból eltávolították a marxizmus mindenfajta nyomát. Ezt megelőzően a francia szocializmus és hivatalos marxista ideológiája az algériai háború során hitelét veszítette. A kommunista pártok előregedtek és elszigetelődtek. A háború utáni váratlan gazdasági fellendülés folytatódott, sőt, fel is gyorsult. Mindamellett a nyugat-európai marxizmus legfontosabb művei közül több is épp ebben az időszakban jelent meg: Louis Althussertől a *Pour Marx* és a *Lire le Capital* (1956), Isaac Deutscher Trocki-j-trilógiája (1954–63), Jean-Paul Sartre-tól a *Critique de la raison dialectique* (1960) és Edward Thompsontól *Az angol munkásosztály születése* (1963).⁷⁴ A londoni székhelyű *New Left Review* – amely később a vezető marxista szellemiségű folyóirat lesz az egész világon – alapítása is 1960-ra esik.⁷⁵

⁷⁴ Althusser említett munkáinak angol nyelvű fordítása először 1969-ben (*For Marx*), illetve 1970-ben (*Reading Capital*) jelent meg, míg Sartre *Critique*-jét 1976-ban fordították angolra.

⁷⁵ A legjelentősebb olasz marxista folyóirat, a *Critica marxista* a kommunista párt kiadásában 1962 óta jelenik meg. Nyugat-németországi megfelelői, a *Neue Kritik*, a *Das Argument*, a *Prokla* és mások mind a diákmegmozdulások termékei. Franciaországban az 1968-as diáklázadások nem hoztak jelentős változást a bejáratott, komoly baloldali folyóiratok névsorában, melyek egyike sem nyújtott igazán sokat a haladó marxizmus számára. A Sartre által közvetlenül a háború után alapított *Les Temps Modernes* értelmiségi körökben vezető folyóiratnak számított, de benne az irodalmi esszé-stílus dominált. Hasonló volt a baloldali-katolikus *Esprit*. A *La Pensée* szigorú kommunista párti felügyelet alatt állt. Valószínűleg az 1956-os, szakadár kommunista gyökerekkel bíró *L'Homme et la Société* volt az új marxista gondolatok irányában a legnyitottabb folyóirat.

RÖVID FELLÁNGOLÁS

A politikai helyzet drámai módon megváltozott a diáklázadások után, melyek az új, nagy létszámú egyetemek létrejöttének és a vietnami háborúnak a következményei voltak, de Kína „kulturális forradalma” is inspirálta őket. Körülbelül ebben az időben a munkaerőpiacok kimerülése az osztálykonfliktusok kiéleződéséhez vezetett. A tematikáját intenzíven kiszélesítő szociológia a tudományos élet küzdelmeinek fő terepévé vált. A marxizmus az egész radikális nemzedék politikai nyelvévé és elméleti nézőpontjává lett; a fiatalok a gyarmati háborúk és az elmaradottság jelenségének, valamint saját, nyugati demokráciájuk társadalmi-gazdasági működése megértésének legjobb eszközét látták benne. A neomarxizmus sokkal nagyobb tömegeket vonzott, mint az eredeti „nyugati marxizmus”, de ahhoz fogható teljesítményt semmi esetre sem nyújtott.

Ennek egyik oka az volt, hogy politika és elmélet sokkal jobban elkülönültek. Ebben az időszakban még a legbriliánsabb és leginkább éleslátó politikai írások is inkább empirikusak voltak. Az elméleti és tudományos munkák, még a politikailag aktív szerzőké is, nagyrészt egyetemi körökhöz szólnak. Ebben a műfajban kétségtelenül legjobbak Régis Debray írásai a latin-amerikai forradalmi törekvésekről.⁷⁶ Az európai neomarxista áramlat leghatásosabb elméleti és tudományos munkáinak kiválasztása már sokkal nehezebb és kétségesebb feladat. De Perry Anderson monumentális történelmi munkái, a *Passages from Antiquity to Feudalism* és *Az abszolutista állam* (mindkettő 1974), Gerald Cohentől a

⁷⁶ Debray, Régis: *Forradalom a forradalomban? Fegyveres harc és politikai harc Latin-Amerikában*. Budapest, Kossuth, 1975 [1967]; uő: *A fegyverek kritikája* [1974]. In *Az elmélet fegyvere és a fegyverek kritikája. Ideológusok és filozófusok a harmadik világról*. Budapest, ELTE, 1983, 51–140.

Karl Marx's Theory of History (1978) és Nicos Poulantzas *Pouvoir politique et classes sociales* (1968) című írása a legjobbak közé sorolható, és jól illusztrálják az érveimet.

A neomarxizmus elérte, hogy Marxot felvegyék a szociológia klasszikusainak sorába, és azt is, hogy a legtöbb egyetem társadalomtudományi és bölcsészeti tanszéke-in a marxista vagy marxizáló nézőpont legitim – igaz, csak kisebbségi – nézetté váljon. A marxizmus az antropológiában is megjelent, elsősorban francia antropológusok – Maurice Godelier, Claude Meillassoux, Emmanuel Terray és mások – jóvoltából. Továbbá azáltal, hogy a közgazdászok Gramsci barátja, Piero Sraffa neoricardiánus munkájához kapcsolódtak, először sikerült komoly elméleti kihívás elé állítaniuk az ünnevelt marginalizmust (a határhaszon-elméletet), vitára serkentve az angliai Cambridge-et – Ricardo és Marx oldalán – az amerikai Cambridge ellen.⁷⁷ De amikor a 70-es évek második felében a radikális politika tüze kezdett kialudni, a politikai marxizmus is letűnt a színről. A marxizmus a felsőoktatásban szintén jelentősen visszaszorult, követői egy-egy újabb elméleti „izmus”-hoz pártoltak vagy a szakterületek ökomenikus gyakorlatába merültek alá. Leginkább a szociológiában és a történetírásban tudta megőrizni pozícióit.

A MARXIZMUS AZ ÚJ VILÁGOKBAN

A kora modern hódítások és a tömeges migráció következtében kialakuló új világrészekben a modernitásért vívott elméleti és gyakorlati küzdelem nagyrészt kife-

⁷⁷ Maurice Godelier: *Horizon, trajets marxistes en anthropologie*. Paris, François Maspero, 1973; Piero Sraffa: *Áruk termelése áruk révén: előjáték a közgazdasági elmélet bírálatához*. Budapest, KJK, 1975; Geoffrey Harcourt – Neil Laing (eds.): *Capital and Growth*. Harmondsworth, Penguin, 1971.

lé irányult: a gyarmatosító Európa ellen és a gyarmatosított idegenek harcaként a gyarmatosítók ellen. Sem a történelmi erők belső konfliktusa, sem az aktív erők társadalmi osztályokat formáló tevékenysége nem volt olyan fontos, mint Európában.⁷⁸ Észak- és Dél-Amerikában, valamint Óceániában a modernitás dialektikájának teljes kérdésköre, s különösen annak osztálydialektikája, kevésbé volt jelentős. Ennélfogva azt gondolhatnánk, hogy a marxizmus sokkal szerényebb szerepet játszott az új világrészek modern kori történetében.

A némi társadalmi jelentőséggel bíró marxista pártok felbukkanása e térségekben ritka kivételnek számít, és későn is jelentkeztek: a második világháború után. Guyana, Chile és talán Kuba a főbb kivételek. A századforduló táján a marxizmus angol nyelven történő terjesztésének legfőbb interkontinentális központjává a chicagói Charles H. Kerr könyvkiadó vált, többek között azzal, hogy kiadta *A tőke* második és harmadik kötetének első angol nyelvű fordítását. A marxizmust a bevándorlók hozták Latin-Amerikába, Argentínának például jóval Svédország és Norvégia előtt volt saját *Tőke*-fordítása.

Ezenfelül komoly hiány mutatkozott a kreatív, egyéni munkák terén. Sidney Hook *Toward the Understanding of Karl Marx* (1933) és Paul Sweezy *The Theory of Capitalist Development* (1942) című munkája megbízható, kiváló szövegmagyarázatok; ugyanakkor az újvilági marxizmus első ötven évének egyetlen valóban eredeti munkája a *Hét tanulmány a perui valóságról és egyéb írások* (1928) José Carlos Mariátegui tollából, mely a radikális európai gondolkodás – beleértve Paretót és Sorelt –, a lenini

⁷⁸ Lásd még Therborn, Göran: *The Right to Vote and the Four World Routes to/through Modernity*. In Thorstendahl, Rolf (ed.): *State Theory and State History*. London, Sage, 1992, 62–92.; Therborn, Göran: *Routes to/through Modernity*. In Mike Featherstone – Scott Lash – Roland Robertson (eds.): *Global Modernities*. London, Sage, 1995, 124–139.

marxizmus és a közgazdaságtantól az irodalomig terjedő témák igen széles skáláján mozgó, haladó latin-amerikai kultúra kiemelkedő ötvöze.⁷⁹

A második világháború után azonban a marxista tudományosság szintén a Nyugat felé fordult, hasonlóan ahhoz, ami általában a tudomány és a tudományos kutatás területén történt, bár előbbi folyamat hosszabb időt vett igénybe. Marcuse számára Németország nem ajánlott fel elég vonzó visszatérési lehetőséget, így az USA-ban maradt; az ő kései munkáit leszámítva az amerikai marxizmus az antifasiszta menekültektől igen keveset kapott. Paul Sweezy létrehozta a *Monthly Review* folyóiratot és a hozzá kapcsolódó Monthly Review Press kiadót, melyek a politikai gazdaságtan igényes kritikájának legfontosabb nemzetközi platformjává váltak. A kapitalizmus alulfejlettségéről szóló új marxista elmélet e folyóirat vonzókörzetében jött létre, Paul Baran (1957) és André Gunder Frank (1967) munkáiban, akik úgy látták, hogy az alulfejlettség nem a fejlettség hiánya, hanem inkább valami olyasmi, ami a globális kapitalizmusból – annak szerves részeként – fejlődött ki.⁸⁰ Az alulfejlettséggel kapcsolatban a hatvanas évek közepétől Latin-Amerikában inkább szociológiai orientációjú munkák születtek – mindenekelőtt a brazil F. H. Cardosótól⁸¹ –, amelyeket

⁷⁹ Mariátegui (1895–1930) a perui kommunizmus alapítója volt, akinek alakja sok hasonlóságot mutat Gramsciéval, s akit – 1919–23 között Olaszországban és Európában járván – részben ugyanaz a szellemi légkör inspirált. Az általa használt „fényes ösvény” kifejezésre utalt Abimael Guzmán, amikor a Sendero Luminoso nevet adta hírhedt gerillamozgalmának. Lásd még Becker, M.: *Mariátegui and Latin American Marxist Theory*. Athens, Ohio, Ohio University Press, 1993; *Hét tanulmány a perui valóságról és egyéb írások*. Budapest, Kossuth, 1977.

⁸⁰ Baran, Paul: *The Political Economy of Growth*. New York, Monthly Review Press, 1957; Frank, Andre Gunder: *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*. New York, Monthly Review Press, 1967.

⁸¹ Fernando Henrique Cardoso – Enzo Faletto: *Dependendecia e desenvolvimento na América Latina*. Rio de Janeiro, Zahar, 1970.

gyakran függőségi iskola (dependency school) néven foglalnak össze, azon tételük miatt, mely szerint Latin-Amerika alulfejlettsége a kapitalizmus világvárosaihoz fűződő kapcsolatával áll összefüggésben. Az 1960-as évek végi észak-amerikai egyetemi felkelések, úgy tűnik, összességében szellemileg sokkal produktívabbak és eredményesebbek voltak, mint a velük párhuzamos események Európában vagy a világ más pontjain. Számos észak-amerikai marxista hamarosan progresszív munkákkal állt elő; közülük a két legsikeresebb más-más nézőpontot képvisel. Egyfelől napvilágot látott Robert Brenner azon írása, amely az osztályharcnak a modernitás megszületésében játszott szerepéről szól. Brenner – számos történész szakemberrel folytatott vitájában – határozottan kiállt ortodox történelmi materialista álláspontja mellett, melynek lényege, hogy az osztálykonfliktusoknak nagy jelentősége van a fejlett ipari társadalmak kialakulásában; polemikus diskurzusuk *A Brenner-vita* címmel jelent meg.⁸² Brenner nemrég újabb fontos könyvvel járult hozzá a történettudományi vita központi kérdéséhez, ezúttal újra az angol polgárháború osztályjellege mellett érvelve.⁸³

A másik haladó gondolkodású észak-amerikai szerző Immanuel Wallerstein, akinek szociológiai szempontból igen alapos, tudományos szintézisre törekvő munkái talán vitathatóbbak, mint a Brenneréi, de akinek merészen újító, tudományos éleslátásához és eredményeihez csak egy marxista mérhető: Max Horkheimer.⁸⁴ Wallerstein 1976-ban indította útjára „világrendszer-elmélet” elnevezésű projektjét – a legszélesebben értett társadalmi

⁸² Aston, T. H. – Philpin, C. H. E. (eds.): *The Brenner Debate*. Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

⁸³ Brenner, Robert: *Merchants and Revolution*. Princeton, Princeton University Press, 1993.

⁸⁴ Wallerstein, Immanuel: *The Modern World System*. 3 kötetben 1976-tól, New York, Academic Press.

egész vizsgálatát –, majd e célból kutatóintézetet alapított az Amerikai Szociológiai Társaság keretei közt, és a közreműködők számára globális hálózatot hozott létre. Wallerstein a kapitalista világrend dialektikáját kimondottan az egyes, különálló társadalmak „modernizációjának” – akkor széles körben elterjedt – evolucionista elméletével szemben fogalmazta meg.

Továbbá, az észak-amerikai marxizmus kivételes kreativitása mutatkozott meg a munkafolyamat igen alapos elemzésében, ismét két egymással vitázó szerző közreműködésével (Braverman és Burawoy), az osztály fogalmának ambiciózus tárgyalásában (Przeworski és Sprague, valamint Wright), végül – Raymond Williams munkái mellett – a leginnovatívabb kultúrakutatásokban (Jameson és sokan mások, akik itt igazságtalanul, de szükségszerűen kimaradnak).⁸⁵ A kritikai elmélet így a legmelegebb fogadtatásban az észak-amerikai baloldali tudományos világban részesült. Mindamellett legjobb művei magáról a kritikai elméletről, nem pedig annak alkalmazásáról szólnak.⁸⁶ E tekintetben Martin Jay munkássága önmagáért beszél.⁸⁷

A modernitás a gyarmatokon fölöttébb traumatikus hatással járt, középpontjában a leigázottaknak a hódítás

⁸⁵ Braverman, Harry: *Labour and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century*. New York, Monthly Review Press, 1974; Michael Burawoy: *Manufacturing Consent*. Chicago, University of Chicago Press 1986; Erik Olin Wright: *Classes*. London, Verso, 1985; Jameson: *A posztmodern*, i. m.

⁸⁶ A legötletesebb amerikai kritikai társadalomelméletek a marxista hagyományon kívülről érkeztek (pl. Etzioni, Amitai: *The Active Society*. New York, Collier-Macmillan, 1968; *The Moral Dimension*. New York, Free Press, 1988; Unger, Roberto: *Politics. A Work in Constructive Social Theory*. 3 kötet, Cambridge, Cambridge University Press, 1987; Braverman, Harry: *Labour and Monopoly Capital*. Cambridge University Press, 1987).

⁸⁷ Jay, Martin: *The Dialectical Imagination*. Boston, Little Brown, 1973; *Marxism and Totality*, i. m.; lásd még Bronner, Stephen Eric: *Of Critical Theory and Its Theorists*. Cambridge, Blackwell Publishers, 1994.

tényéhez, illetve a hódítókhoz való viszonyával. Valószínűleg senki sem fejezte ki jobban az ezzel járó erőszakos traumatikus tapasztalatokat, mint Frantz Fanon az először 1961-ben megjelent *A föld rabjaiban*, amihez Sartre írt előszót. A gyarmatosítás marxista értelmezését és azt, hogy a gyarmati felszabadításért küzdők azonosuljanak a marxizmussal, a Komintern tette lehetővé és propagálta: 1920 novemberében Bakuban megszervezte az Elnyomott Népek Kongresszusát, és létrehozta az antikolonialista kommunista pártok globális segítőjét, az Antiimperialista Ligát. Mindennek hatására persze jóval többen lettek marxista szókinccset használó nacionalistává, mintsem valódi kommunistává.⁸⁸ A marxizmus a gyarmatellenes mozgalmak és a posztkoloniális erők nyelvivé vált, különösen Afrikában az algériai FLN-től (Nemzeti Felszabadítási Front) a Zimbabwei Afrikai Nemzeti Unióig. De az indiai szubkontinensen is igen fontos volt, különösen a szekularizált Indiában, valamint Indonéziában, ahol a holland baloldaliak egy különös csoportja Henricus Sneevliet vezetésével már igen korán meghonosította.

Vietnam és a francia vezetés alatt álló Indokína általában a francia marxizmus, a francia kultúra és a kommunista politikai képzés recepciója révén alakította ki különféle saját változatait, a fenomenológiai filozófiától Ho Si Minh (Ho bácsi) szó szerint atyáskodó nemzeti kommunizmusáig, sőt tovább, Pol Pot pusztító őrjöngéséig. A francia baloldali értelmiség 60-as évek végén lezajlott maoizáló fordulata felégette a még meglévő hiteket Párizs és Hanoi mandarinjai között.

Korea sajátos utat járt be, mivel nem nyugati ország (Japán) gyarmatosította már 1910-ben. A nyugati mar-

⁸⁸ Lásd d'Encausse, Hélène Carrère – Schram, Stuart (éd.): *Le marxisme et l'Asie 1853–1964*. Paris, Armand Colin, 1965; Padmore, George: *Pan-Africanism or Communism*. London, Dobson, 1956; Legum, Colin: *Pan-Africanism*. London, Pall Mall Press, 1962.

xizmus itt is az antikolonialista mozgalom kifejezőeszközüvé vált, mely utóbbi szovjet segítségével népköztársaságot hozott létre északon, ahol a marxizmust a személyi kultusz sajátos formája kebelezte be. Az éles osztályharc és a demokrácia körüli konfliktusok a virágzó kapitalista délen lehetővé tették a mai marxista szellemi áramlatok megjelenését, melyeket – a társadalom- és irodalomtudományok terén – gyakran amerikai egyetemek inspiráltak.

A fekete-afrikai kultúra, igen távol állván a modernitás marxi dialektikájától, (még) nem tudott jelentős marxista értelmiséget kinevelni. Afrika legkiemelkedőbb marxista értelmiségjei általában nem feketék, lásd például az egyiptomi származású, Dakarban dolgozó, világhírű, fejlődéstudománnyal foglalkozó közgazdászt, Samir Amint,⁸⁹ vagy a két kelet-afrikai, osztály-szempon-tú politikai és jogi elemzőt, Mahmood Mamdanit és Issa Shivjit, akik indiai származásúak; és az Afrikai Nemzeti Kongresszust (ANC) nagyban befolyásoló Dél-Afrikai Kommunista Párt vezetősége is túlnyomórészt fehérekből áll. A fehér dél-afrikai tudományosság az 1960-as évek vége óta egy harcos álló baloldali áramlatot is a sorai közt tudhat.

Indonéziában a marxizmust – mint szellemi áramlatot és mint társadalmi erőt – a valaha is végrehajtott egyik legátfogóbb politikai pogrom során (1965–66-ban) szó szerint kiirtották. Pakisztánban egy tisztességesnek semmiképp sem nevezhető vetélkedésben jórészt az iszlám mögé szorult. Ezzel szemben India megőrizte jelentős és kifinomult marxista szellemiségét, ami eredetileg az USA-ból érkezett az országba.⁹⁰ Itt a magas szintű

⁸⁹ Amin, Samir: Világméretű felhalmozás. In *Kritikai elméletek és elméletkritikák*. Budapest, ELTE Áll. és Jogtud. Kar, 1983, 241–292.

⁹⁰ Haupt, Georges – Reberlioux, Madeleine: *La Deuxième Internationale et l'Orient*. Paris, Cujas, 1967, 360.

marxista vagy marxizáló közgazdaságtannak hagyománya van, amit az a tény is jól mutat, hogy a fent említett Cambridge–Cambridge-vitában nem észak-atlanti közgazdászként két olasz mellett három indiai tudós vett részt.⁹¹ Mindezen túl létezik egy eleven és kiterjedt történetírói hagyomány is, olyan nevekkal, mint a matematikus, történész, polihisztor D. D. Kosambi, továbbá Bipan Chandra, Irfan Habib, Harbans Mukhia⁹² és a csodálatra méltó Subaltern Studies Group, Ranajit Guha vezetésével.⁹³ Az indiai szociológiában, úgy tűnik, a marxizmus kisebb szerepet játszott.⁹⁴

Kínát soha nem sikerült teljesen gyarmatosítani, így többnyire a modernitáson átvezető negyedik típusú útvonalat járta be. Az 1931-es és 37-es japán invázió azonban valóban a gyarmati függés küszöbönálló veszélyét hordozta, ami a 40-es években egészen sajátos marxista politika kialakulásának nyitott utat Mao Ce-tung elméleti és gyakorlati vezetése mellett.

Az olyan országokban, ahol a modernizáció külső indíttatásból zajlik, egyfelől azt várhatnánk, hogy a marxizmusnak pusztán alárendelt szerep jut, mivel a modernizáló hatalmi klikk rövid pórázra fogja, és a hatalom által a modernizációba vont néptömegek számára idegen marad. Másrészt az idegen eszmék irányába történő nyitás a marxizmus és egyéb radikális gondolatformák korai importját is magával kellene vonja, amiben minden, a hatalomból kieső modernitáspárti csoport részt vehet. E két tendencia a modernizálás folytonosságának,

⁹¹ Harcourt, Geoffrey – Laing, Neil (eds.): *Capital and Growth*. Harmondsworth, Penguin, 1971.

⁹² A. J. Syed (ed.): *D. D. Kosambi on History and Society*. Bombay, University of Bombay, 1985; és Bipan Chandra: *Nationalism and Colonialism in Modern India*. New Delhi, Orient Longman, 1979.

⁹³ Guha, Ranajit – Spivak, Gayatri Chakravorty (eds.): *Selected Subaltern Studies*. Oxford, Oxford University Press, 1988.

⁹⁴ Oomen, T. K. – Mukherji, P. N. (eds.): *Indian Sociology*. Bombay, Popular Prakashan, 1986.

illetve az elnyomásnak a mértékétől függően tehet szert jelentőségre. Minél jelentősebbek az utóbbiak, annál kisebb teret hagynak a marxizmus számára.

A néhai ottomán birodalom – Törökország, Irán és az iszlám világ arab központjai – és a kínai–japán Kelet-Ázsia az a két jelentős civilizáció, amelyek a fenti úton jutottak el a modernitásig, illetve haladnak azon keresztül. Előbbi a modernizációs skálán a folytonossághoz áll közelebb, és soha nem szült jelentős marxizmust sem elméleti, sem politikai értelemben. Japán viszont nem csupán az az ország, amely először közvetítette a marxizmust Ázsia felé.⁹⁵ Az ország katasztrofális 1945-ös veresége megnyitotta az utat a – társadalmi súlyát tekintve jelentős – középosztályi marxizmus előtt, ami a kommunista és szocialista párt, valamint a diákmozgalom körül összpontosult. Elméleti szempontból a politikai gazdaságtan erősen ortodox kritikája jellemezte, amiben Kozo Uno járt az élen, újabban pedig Mishio Morishima, Makoto Itoh és mások munkáiban jut kifejezésre.⁹⁶

A modernitáshoz vezető és azon keresztül haladó történelmi utak, illetve politikai dinamikájuk nagymértékben kijelölték a 20. századi marxizmus nyomvonalát – nem annyira lényegi mondanivalóját, mint inkább elterjedésének és visszaszorulásának szakaszait, lehetővé téve így, hogy a nemzedékek számára sorsdöntő események később fejtsék ki hatásukat.

⁹⁵ Andreucci, Franco: La diffusione e la volgarizzazione del marxismo. In Hobsbawm, Eric et al.: *Storie del marxisme*. 2. kötet, Torino, Giulio Einaudi 1979; vö. Silverberg, Miriam: *Changing Song: The Marxist Manifestos of Nakano Shigeharo*. Princeton, Princeton University Press 1990.

⁹⁶ Itoh, Makoto: *Value and Crisis. Essays on Marxian Economics in Japan*. New York, Monthly Review Press, 1980; Morishima, Michio: *Marx's Economics. A Dual Theory of Value and Growth*. Cambridge, Cambridge University Press, 1973.

A DIALEKTIKA JÖVŐJE

A marxizmusnak – mint a modernitás értelmezésének, kritikájának, elemzésének és esetenként kormányzati praxisának – a modern társadalomfelfogások között nem akad vetélytársa, bár a magukat marxistának tartó politikusok kormányzási teljesítményét ma széles körben teljes kudarcnak tartják. Intellektuális értelemben a marxizmus leginkább a történettudományban tudott fennmaradni és fejlődni, illetve később – mint a politikai gazdaságtan társadalmilag közvetített, nem annyira direkt közgazdaságtani kritikája – a szociológiában. A tudomány és a kutatás „normális” működésében azonban minden „izmusnak” előbb-utóbb le kell lépnie a színről. A marxizmus valódi filozófiai alkotásai középpontjában – Max Adlertől Louis Althusserig és G. A. Cohenig – Marxnak és magának a marxizmusnak a megértése áll.⁹⁷ Mint ilyen, belterjes filozófia volt és marad. Másik lehetőségként a marxista filozófiát, Henri Lefebvre-rel és Jean-Paul Sartre-rel együtt, protoszociológiának is tekinthetjük.

A kritikai elmélet e globális történetben csak egy mozzanat Nyugaton, jóllehet igen fontos mozzanat, ami – talán minden más változatánál jobban – felszínre hozta a marxizmusnak mint a modernitás dialektikájának problematikáját. A marxizmussal kapcsolatos szokásos

⁹⁷ Valóban igaz, hogy az *oeuvre* általánosabb ismeretelméleti problémákkal is foglalkozik. Althusser a sorozatát, melynek első darabjai a *Pour Marx* és a *Lire le Capital*, eredetileg úgy mutatta be, mint ami szándéka szerint „egy, a tudástermelés elméleté-ként értett filozófiai területet definiál és vizsgál” (*Pour Marx*, hátsó borító). A marxizmusban és dialektikájában az önvizsgálat tere azonban egyre szűkül, ha Adlertől haladunk (*Kausalität und Teleologie im Streit um die Wissenschaft*. Bécs, 1904) Adornóig (*Negative Dialektik*), Althusserig (*Pour Marx; Lire le Capital*), majd Cohenig (*Karl Marx's Theory of History. A Defence*. Oxford, Oxford University Press, 1978).

vita, hogy tudomány-e vagy inkább kritika, egy döntő szempontot figyelmen kívül hagy. A marxisták tudományos állításai és önbizalma – Engelstől és Kautskytól az ausztromarxistákon át egész Louis Althusserig és tanítványaiig – azon a feltételezésen nyugodott, hogy a kritika, mondhatni, a valóság természetes velejárója, és a létező munkásmozgalomban ölt testet. Csak amikor ez utóbbról mint már valamilyen letűnt jelenségről kezdtek el beszélni, jött el a döntő pillanat a tudománytagadó kritika számára.

A történelem e kritikus pillanatában, az októberi forradalom kimerülése és az ipari munkásosztály hanyatlása után, a modernitás marxi dialektikájának jövőbeli relevanciáját újra kell gondolni. Ha a gazdasági és kulturális globalizáció folyamataival kapcsolatos elképzelések valamelyest is érvényesek, akkor nincs értelme az emberiség regényét történelemre és történelem utáni korra osztani.⁹⁸ Épp ellenkezőleg, a kölcsönös globális függőség, valamint a nyomor és a jólét közötti globális szakadék egyszerre nő. A boldogulás esélyei – sőt, a rivalizáló erők – egyre polarizáltabbak a fejlett világ-városokban. Az ellentétek egységének dialektikus megértésére ma is szükség van, és semmivel sem kevésbé, mint Karl Marx idejében. Ez a kritika új pillanata – az osztályfogalom tudományos háttere, valamint Korsch és Lukács apokaliptikus látomása nélkül –, és a helyzet a tudományos munkamegosztáson túlmutató emberi elköteleződést kíván. De, Habermas engedelmével, úgy tűnik, ma az uralkodó közgazdaságtan kritikájára sokkal égetőbb szükség van, mint a kommunikatív cselekvés elméletére.

Mivel belátható időn belül valószínűleg sem a kapitalizmus, sem az életutak polarizációja nem szűnik meg,

⁹⁸ Fukuyama, Francis: *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest, Európa, 1994.

nagy az esély arra, hogy Marx kísértete tovább járja útját a szociális gondolat világában.⁹⁹ A Marx inspirálta társadalmi elméletalkotás legvalószínűbb folytatásaként meg fogják vizsgálni, hogy jelenleg mi történik a globális arénában a termelési erők és a termelési viszonyok tiszteletre méltó párosával, illetve azt, hogy konfliktusokkal terhelt viszonyuk milyen hatást gyakorol a társadalmi kapcsolatokra. Lehet, hogy a marxizmusnak többé nem lesznek azonnal elővehető, kész megoldásai, de kritikai éle nem feltétlenül csorbult.

Végül, ahogy a szocializmus tudományból ismét utópiává válik, jó esély van arra, hogy a kritikai társadalomtudománnyal foglalkozó nők és férfiak növekvő érdeklődéssel fordulnak majd a remény nagyszerű filozófus-történésze, Ernst Bloch felé, aki rámutatott, hogy „a marxizmus még a leghűvösebb analízisei során is komolyan veszi a tündérmesét, és gyakorlati problémának tekinti az aranykor álmát”.¹⁰⁰ A kizsákmányolás és elidegenedés nélküli szabad társadalom, melynek megvalósulását a kritikai dialektika művelői – időnként a tények ellenében is – remélték, talán nem annyira a múlt kudarca, mint olyasmi, aminek még nem jött el az ideje.

⁹⁹ Lásd Derrida, Jacques: *Marx kísértetei: az adósállam, a gyász munkája és az új Internacionálé*. Pécs, Jelenkor, 1995.

¹⁰⁰ Bloch, Ernst: *Das Prinzip Hoffnung*. 3 kötet (1954–59). Angolul: *The Principle of Hope*. Trans. N. Plaice, S. Plaice, P. Knight, Oxford, Basil Blackwell, 1986, 3. kötet, 1370., kiemelés mellőzve.

3. FEJEZET

A dialektika után: radikális társadalom-elmélet Északon a 21. század hajnalán

Ha a szocializmust és a liberalizmust egyaránt alapvető fontosságúnak tekintjük a modern politikai és társadalmi gondolkodásban, akkor a 20. században közülük – ami szellemi vonzerejét és a közvélemény támogatását illeti – a tág, átfogó értelemben vett szocializmust tarthatjuk sikeresebbnek.¹ A szocializmust tömegpártok tűzték zászlajukra Angliában, Brazíliában, Dél-Afrikában, Franciaországban, Indiában, Indonéziában, Japánban, Kínában, Mexikóban, Németországban, Olaszországban, Oroszországban – tulajdonképp a Föld majdnem minden jelentősebb országában, kivéve Nigériát és az Egyesült Államokat. Legalább retorikai célkitűzésként magáévá tette egy sor erős helyi párt a sarkvidéki szociáldemokratáktól az afrikai nacionalistákig. A szocializmus és a kommunizmus nagy vonzerőt gyakorolt a múlt század számos ragyogó elméjére: Einstein szocialista volt, aki „Mi szól a szocializmus mellett?” (Why socialism?) címen kiáltványt írt az amerikai marxista folyóirat, a *Monthly Review* induló számának; Picasso kommunista volt, ő tervezte a második világháború utáni kommunista vezetésű békemozgalmak logóját.

¹ E szöveg felkérésre született meg; azt kérték tőlem, hogy írjak – a posztmarxizmus és a baloldal kérdéskörére fókuszálva – egy tanulmányt az európai társadalomelmélet különféle irányzatait bemutató gyűjteményes kötet számára. Ezt a szöveget bővítettem ki később a *New Left Review* számára. Minden olyan tanulmány, amely ilyen széles területet kíván átfogni, kihagyások és tévedések veszélyének van kitéve, s annak, hogy a szerzőt politikai, személyes vagy nemzedéki elfogultságai is befolyásolják.

A Svéd Akadémia konzervatív módon definiált eredeti feladata és rendíthetetlen konzervatív hagyományai ellenére az irodalmi Nobel-díjat baloldali írók sorának ítélte oda Romain Rolland-tól Elfriede Jelinekig.

A 20. század világháborúinak utóhatásaként bekövetkező fellendülésüket követően a szocializmus különféle változatainak befolyása a hatvanas–hetvenes években tetőzött, és társadalomátalakító ambícióik is ekkor voltak a legintenzívebbek. Ez magára a szocializmus központi vagy talán egyetlen elméleti kánonjára, a marxizmusra is érvényes. A Szovjetunió geopolitikai szempontból egyenrangúvá vált a vietnami kommunisták által legyőzött Egyesült Államokkal. A kínai kulturális forradalom a radikális társadalmi változás valaha végrehajtott legnagyobb kísérlete volt, szerte a világon sokan ragyogó vörös jelzőfénynek látták. Afrikában a Limpopo folyótól északra elsöpörték a gyarmati rendszert, amit a szocialista nemzetépítés hulláma követett. Latin-Amerikában a kubai forradalom a forradalmi szocialista politika teljes féltékére kiterjedő megerősödését indította el, majd a – kissé eltérő, mégis idekapcsolódó – chilei események következtek.

A legfejlettebb országok szakszervezeti mozgalmainak taglétszáma a hetvenes évek közepén érte el legmagasabb szintjét. Nyugat-Európában és a Föld túloldalán, a Csendes-óceán partjai mentén a szociáldemokrácia jó úton haladt mind a választási sikereket, mind a reformprogramokat illetően. A szociáldemokraták Svédországban 1968 és 1976 között, Franciaországban pedig 1978 és 1981 között jelentették be a valaha létezett legradikálisabb – konkrét társadalmi változást célzó – terveket. Franciaországot 1968 májusában, Olaszországot pedig 1969 őszén a munkásosztály harcias sztrájkjai, tüntetései és gyárfoglalásai rázták meg. A diákmozgalmak, amelyek korábban Európában – történelmi okokból –

főleg jobboldaliak voltak, most az egész kontinensen, továbbá az amerikai kontinensen, Afrika nagy részén Dél-Afrikától Etiópiáig, kevésbé hangsúlyos formában az északi arab országokban, Ázsiában Isztambultól Bangkokig és Tokióig, valamint Óceániában jelentős baloldali erőként jelentek meg. Marx és a marxizmus a jelentősebb kapitalista országok némelyikében utat talált az egyetemekre, ahol erős befolyásra tett szert, bár – Olaszország és Franciaország kivételével – egyik jelentős szellemi központban sem vált egyeduralkodóvá.

Aztán a tengerár hirtelen visszavonult, hogy neoliberais cunami kövesse, mely lerombolta a szocializmus építményeit – melyek közül addigra jó néhány tákolmánynak vagy díszletnek bizonyult –, elnyelte a szocialista eszméket és a marxista elméleteket. A privatizáció vált a kor globális parancsává, amit az USA pénzügyminisztériuma, a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank által kidolgozott washingtoni konszenzus fogalmazott meg. A 21. század hajnalán a liberális kapitalizmus, sőt a birodalmi gondolat és az imperializmus, s velük együtt a *belle époque*² világnézete, győzedelmesen tért vissza. E hirtelen fordulat magyarázata, valamint annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy ez miért épp a 20. század utolsó két évtizedében következett be, messze meghaladja a jelen – a neoliberális „katasztrófa” utáni baloldali társadalomelméletek helyzetképét vázoló – rövid áttekintés kereteit. Röviden, még mielőtt a lehetséges válaszokról összefoglaló képet adnánk, szólnunk kell azokról a változó paraméterekről, melyeken belül ezek az elméletek megszülettek.

² A 19. század végétől az első világháborúig tartó történelmi korszak, az ún. boldog békeidők Európában. (A *ford.*)

A MODERNITÁS FORDULATA

Hogy a társadalomtudományos elemzések ünneplik és elfogadják, vagy pedig kritika alá vetik és elutasítják a fennállót, az a tárgyakat képező társadalmi valóságtól függ. Az egyik fő ok, amiért a jelent tanulmányozzuk, az, hogy megértsük a benne ható erőket; a jelenkor kritikai szemlélete pedig nagyrészt, ha nem is kizárólag, egy lehetséges másik világ reményétől függ. Az efféle reményt ugyanakkor az táplálja, hogy érzékelhető-e, akármilyen halványan is, olyan alternatív erő vagy hatalom, amely képes a kritikát valódi változássá formálni. A nyolcvanas–kilencvenes években a szocializmus és a marxizmus számára úgy tűnhetett, hogy az alternatív erők lelépnek a színről. Bár a kapitalizmus okozta egyenlőtlenségek a legtöbb országban nőttek, és a globális szakadék a gazdagok és a szegények között szélesedett, sőt a főbb kapitalista országok hatalomgyakorlóinak brutalitása újra és újra megmutatkozott, a kapitalizmus dialektikája mégis összeomlott. A tőke újabb előretörését nem kísérte a munkás- és antikapitalista mozgalmak semmiféle erősödése, sem valamely új, rendszerszintű kiút felbukkanása egy másfajta termelési mód irányába – legalábbis olyan formában nem, amely szabad szemmel észlelhető lett volna. Épp ellenkezőleg, a munka és a munkásosztály helyzete meggyengült, és a születőben lévő rendszeralternatívák szétestek vagy teljességgel marginalizálódtak. A 20. század utolsó két évtizedében a baloldal politikai vereségeinek és társadalmi térvésztesének az egész Földre kiterjedő jelensége, mindenféle mérce szerint, megsemmisítő hatású volt.

Mindazonáltal minden elemző értékelésnek figyelembe kell vennie az idő lassú munkáját. A legtöbb kortárs teoretikus fogalmai valójában korábban, remény és hatalom együttállásának idején alakultak ki. A jelenlegi

elmélet még mindig főként eme korábbi nemzedéknek a nyolcvanas és kilencvenes évek fordulatára adott válaszait tükrözi, jóllehet közben – amint azt a Szociális Világfórumok, a globalizációellenes mozgalmak, valamint Amerika őslakosainak mozgósítása (Chiapastól Bolíviáig és azon is túl) mutatják – egy új baloldali réteg van születőben. Az újonnan jelentkező iszlám antiimperializmus társadalompolitikai vonatkozásai viszont még nincsenek feltárva.

A gazdag kapitalista országokban az ipar leépítését célzó szerkezeti váltás és az, hogy a balközép a hetvenes években a tömeges munkanélküliség és a magas infláció összefüggéseit rosszul kezelte, a neoliberais bosszú útját egyengette, melyben az iparosítás őshazája járt az élen. Amikor kiderült, hogy az új gazdasági doktrína nem várt agresszív kihívást hordoz, az állítólag „szocializmust építő” nagyhatalmak különböző stratégiákat tettek magukévá. A Szovjetunió választása öngyilkos lépésnek bizonyult: a politikai liberalizmust megpróbálta kiengesztelni, miközben engedte, hogy a gazdaságot elnyelje az örvény, eltűrve a nagy, ragadozó halak egyre agresszívabb harapásait. A kínaiak és később a vietnamiak a „szabadpiac” útját választották: ha az egész Földön csak a kapitalizmust lehet színre vinni, akkor jobb, ha azt mi rendezzük. A kínai kulturális forradalom sikertelenségét és erkölcsi ürességét követően a Kínai Kommunista Párt volt az a politikai erő, amely – a „kapitalizmus útján járók” korábbi maoista pocskondiázása ellenére – a legelszántabban lépett erre az útra.

A hetvenes évek végére Latin-Amerikában a reformista és a forradalmi reményeket egyaránt vérbe fojtották. Az arab világban az 1967-es sikeres izraeli támadás szétzúzta a világi baloldalt. Afrikában a hidegháborús kommunista kliensállamok, mihelyt eltűntek pártfogó-

ik, tüstént köpönyeget váltottak. A hatalmas Indonéz Kommunista Pártot 1965-ben szó szerint lemészárolták. A chilei marxizmus – sem a szocialista, sem a kommunista – nem tudta kiheverni az 1973-as csapást. Európában az Olasz Kommunista Párt feloszlatta magát, a Francia Kommunista Párt egy nagyobbfajta szekta méretére zsugorodott. Ezzel szemben Nyugat-Bengáliában, egy németországnyi lakossággal rendelkező indiai tagállamban, a kommunista kormányt folyamatosan újraválasztották; a karibi castróizmusnak sikerült fennmaradnia, sőt, az újabb venezuelai és bolíviai fejlemények fel is élénkítették. A vörös zászló alatt még jókora kisebbségek sorakoznak Dél-Európában Portugáliától Görögorszáig; idesorolható Ciprus görög felének legnagyobb pártja, a mérsékelt AKEL³ is. Talán az utóbbi kivételével azonban ezek inkább a hitvallás, mintsem a remény pártjai. A posztkommunista Európa szociáldemokrata törekvései kevés eredményt hoztak; e pártok hajlottak a liberalizmusra vagy a korrupcióra, esetleg mindkettőre. Az apartheid utáni Dél-Afrikában a szocialista remények szintén meghiúsultak, bár az Afrikai Nemzeti Kongresszus (ANC) tényleg a működő demokrácia példája a fekete kontinensen. A latin-amerikai országok 2000-es években bekövetkezett baloldali fordulata a klasszikus szocialista vagy marxi gondolatnak nem sokat köszönhet, annál több ihletett merített viszont a radikális katolicizmusból Brazíliában, a latin-amerikai populizmusból Argentínában és Venezuelában, illetve az őslakosság mozgósításából Bolíviában, bár Evo Morales elnök *Mozgalom a Szocializmusért* (Movement to Socialism) nevű pártját nagyrészt a baloldali bányász szakszervezet korábbi káderei építették fel. Kétségtelen,

³ A Dolgozó Nép Haladó Pártja. Az 1926-ban alakult, majd 1931-ben betiltott ciprusi kommunista pártot ezen a néven alakították újra 1941-ben. (A ford.)

hogy mindegyik mozgalomban, különösen Bolíviában, felfedezhetünk egy kifejezetten baloldali szocialista összetevőt.

A liberalizmus számára a világ még mindig nem vált teljesen biztonságossá. Folyamatosan új radikális mozgalmak születnek: populista mozgalmak Indo-Amerikában, a bevándorlók mozgalmai az „első világba” áramló migráció nyomán, illetve az iszlám politika megnyilvánulásainak egész skálája az iszlám demokráciától a szektás terrorizmusig. Ezek közül a legérdekesebb, és a jövő fejleményeit illetően döntő fontosságú, a szociális iszlamizmus születése lehet, hasonlóan az egy évszázaddal ezelőtti európai keresztényszocializmushoz, Hollandiától Ausztriáig. De a „szocializmusba vezető utak” régi térképeiről eltűnt a tájolás. Új baloldali iránytűket kell készítenünk – számolván azzal, hogy ez időigényes munka lesz.

A MARXIZMUS MEGROPPANT HÁROMSZÖGE

Ahhoz, hogy a baloldali társadalomelmélet jelenlegi fordulatait valamilyen keretbe tudjuk foglalni, át kell tekintenünk a marxista és szocialista gondolkodás kultúrtörténeti beágyazódásának folyamatát. Ez azt feltételezi, hogy először a marxizmusnak mint „izmus”-nak a sajátos szerkezetét és az e szerkezetre ható erőket vizsgáljuk. Másodszor, a marxizmust és a szocializmust egy szélesebb kulturális egység, a modernitás részeként kell felfognunk, és így látnunk kell, hogy utóbbi sorsának alakulása az előbbieket helyzetét is befolyásolja.

A marxizmus történetét – a történelmi helyzetből és alapító atyái kivételes széles érdeklődési köréből adódóan – három különálló terület *háromszöget* formázó összefüggés-rendszerében vesszük szemügyre. En-

nek az „izmus”-nak eszerint három szöge van, amelyek eltérő távolságra lehetnek egymástól, nem is említve e szögek változó arányait. Szellemileg a marxizmus mindenekelőtt történeti társadalomtudomány volt, a német *Wissenschaft* szó átfogó értelmében, mely a kapitalizmus működésére összpontosított, általánosabban véve a történelmi fejlődésre, amelyet „végső soron” a termelőerők és a termelési mód dinamikája határoz meg. Másodszor, a marxizmus az ellentmondások, illetve a dialektika filozófiája volt, ismeretelméleti és ontológiai törekvésekkel, valamint etikai implikációkkal. Harmadszor, a marxizmus szocialista, munkásságorientált politizálási mód volt, mely irányt és utat mutatott a fennálló rend forradalmi megdöntésére. A politika volt a háromszög többszörösen meghatározó csúcsa, melynek révén az „izmus” társadalmi áramlattá vált, és nem maradt pusztán intellektuális hagyomány. A történelmi materializmus a politikai gazdaságtan marxi kritikájával és a materialista dialektikával, az elidegenedés és az árufetisizmus társadalomfilozófiájával valódi szellemi vonzerőt gyakorolt, de mindez rendszerint a szocialista osztálypolitika iránti szimpátiához vagy elkötelezettséghez kapcsolódott. A marxizmusban a politika viszonya a tudományhoz, a történettudományhoz vagy a filozófiához mindig aszimmetrikus volt. Ha és amikor a politikai vezetést megkülönböztették az elméleti vezetéstől, mindig a politikai hatalom bizonyult mérvadónak, bár a Marxot követő első két nemzedék politikai vezetőitől általában megkövetelték az elméleti felkészültséget.

Marx, Engels, Kautsky (a szociáldemokrata II. Internacionálé fő teoretikusai), valamint Lenin – mindegyikük a saját módján, de – mindhárom műfajban jeleskedett. Sztálin és Mao szintén belekontárkodott mindháromba. Bármennyire is lenyűgöző az alapító nemzedék szellemi-politikai sokoldalúsága és szaktudása, ezek a

vonások egyrészt a 19. század végi modernitáshoz köthetők, ekkor ugyanis a szellemi diskurzust még nem parcellázták fel különálló diszciplínákra, másrészt a politikának a korra jellemző túlsúlyáról tanúskodnak. A 20. század folyamán a háromszög szárainak hossza egyre inkább megnyúlt. Bármely, a „posztmarxizmus” megértésére vonatkozó komoly kísérletnek foglalkoznia kell a társadalomtudomány, a politika és a filozófia eme háromszögével.

Nyugat-Európában az első világháború után megjelenő marxizmus alapján véve filozofikus megközelítésű volt. Eredetileg eszkatologikusan kapcsolódott a forradalmi politikához (Lukács, Korsch és Gramsci), míg később vagy illedelmes távolságot tartott vele szemben (lásd Frankfurti Iskola), vagy csak közvetett kapcsolatban állt vele (Althusser, Lefebvre és Sartre), még abban az esetben is, ha szószólói egyébként párttagként rendelkeztek politikai kötődéssel, mint Althusser és Lefebvre.⁴ Az USA-ba menekült frankfurtiak kemény szociológiai tanításai és az althusseriánusok tudományos kritikája ellenére az európai marxista filozófusok e periódusban szinte sosem kerültek szellemi kapcsolatba a marxista társadalomtudósokkal vagy történészekkel.

A politizálás marxista módja sosem kapott elegendő támogatást ahhoz, hogy Nyugat-Európában önálló politikai gyakorlatként konszolidálódjon. Mindig nyitva állt az opportunisták szándékai és a hatalom tekintélyelvű legitimációja előtt. Ezért politika és társadalomtudomány – nevezzük így – „természetes” marxista együttműködése ritka és nehezen megvalósítható jelenség volt. Egy fontos összefüggés természetesen fennállt: jelesül a politikai elkötelezettség egy történelmi értelemben elgondolt, más típusú társadalom, a szocia-

⁴ Lásd Anderson, Perry: *Considerations on Western Marxism*. London, New Left Books, 1976.

lizmus iránt. A 60-as és 70-es években, de még a 80-as évek elején is, ez nem pusztán radikális értelmiségiek és fiatal forradalmárok elköteleződése volt. Tömegpártok vagy azok jelentős áramlatai osztoztak benne, mint a brit Munkáspárt és a nyugat-európai szociáldemokrata pártok. Tényszerű valóság volt továbbá, hogy a világ országainak jókora csoportja, köztük két komoly hatalom, a „szocializmust építette”. Ennek a munkának az eredményességében kevesen hittek, ám abban már sokkal többen, hogy ezek az országok legalább létrehoztak egy folyamatosan működő társadalomépítési teret, még ha ez az építkezés néha stagnált, olykor pedig a hanyatlás jeleit mutatta.

A fent említett, bizonytalan jellegű szocialista politika tartotta össze a marxista háromszöget még akkor is, ha kifejezetten marxista szándék nem sok volt benne. A szocialista politika azonban darabjaira hullt a nyolcvanas évek folyamán: Franciaországban megfeneklett, és arra kényszerült, hogy megadja magát; Nagy-Britanniában vereséget szenvedett a választásokon; Skandináviában védekezésbe szorult; Dél-Európában – részint geopolitikai okok miatt – váratlan jobboldali fordulatot vett; a kommunista Eurázsiaiban magára hagyták és tönkretették; Latin-Amerikában pedig már korábban eltaposták a katonacsizmák. Mindez kirántotta a szőnyeget a társadalomtudomány marxizmusa alól is, elemzéseinek potenciális közönsége eltűnőben volt. A marxista filozófia, ahogy a történettudomány és a társadalomtudomány is, már csak az egyetemi kinevezésekben bízhatott. A filozófia – talán az empirikus ellenérvekkel szembeni nagyobb immunitása miatt – jobban boldogult, és valamelyest kapcsolatban tudott maradni a marginalizálódott forradalmi politikával is, különösen Latin-Európa egyes vidékein.

Társadalomtudomány, politika és filozófia marxista háromszöge megroppant, minden valószínűség szerint immáron helyrehozhatatlanul. Ezzel még nem állítjuk azt, hogy az újfajta, szocialista társadalom igenlésére épülő szocialista politika eltűnt volna. Az ilyen politika támogatottsága – legalábbis ahol a választási rendszer megengedi, hogy megmutatkozzon – országos szinten 5–20% között van, és ez a szám még nőhet is. Egy politikai ideológiának és orientációnak megvan a maga felívelő és lecsengő szakasza, és lehet, hogy a posztoszocializmust nemsokára valamilyen új szocializmus fogja meghaladni. Ugyanakkor a marxista politikaelmélet fejletlensége, párhuzamosan a kapitalista társadalmak strukturális átalakulásával, valószínűtlenné teszi, hogy egy jövőben felemelkedő szocialista politika erősen marxista legyen. Az ipari munkásosztály virágkora már a múlté, miközben sok, korábban mellőzött politikai szereplő jelentősége nő.

Elnyomásmentes körülmények között nem valószínű, hogy a *marxizmus* társadalom- vagy történettudományként vonzerőt tud gyakorolni elkötelezett szocialista tudósok 1990 utáni generációjára. A fizika vagy a biológia mércéjével mérve a társadalom- és a történettudományok fejlődése szerénynek tűnhet, utóbbiak mégis jelentős haladásról tettek tanúbizonyságot *A tőke* kora óta. Ugyanakkor, ahogy már korábban megjegyeztük, mivel a társadalomtudósok minden nemzedéke hajlik arra, hogy friss ihletet merítsen a társadalmi gondolat klasszikusaitól, igen valószínűnek tűnik, hogy Marxot a jövőben még sokszor felfedezik; újszerű interpretációk és új felismerések születnek majd – de nem sok hajlandóságot mutatva az *izmusos* azonosulásra. Másfelől a filozófusok inkább rendszeresen, mint esetlegesen merítenek elődeiktől. Hogy vajon Marx – Platónhoz, Arisz-

totelészhez vagy Konfuciuszhoz hasonlóan – fennmarad-e 2500 évig, még nyitott kérdés, mindenesetre ennek lehetőségét nem zárhatjuk ki. Egy kísértet, ahogy Derrida mondta,⁵ nem hal meg soha. A filozófia története hajlamos arra, hogy új olvasási technikákat szüljön.

A POSZTMODERN KIHÍVÁS

A baloldali és marxista társadalomelméletet a modernitás tágabb kulturális keretében kell elhelyezni, amelyben megfogalmazódott, s amelynek viszontagságaiban elkerülhetetlenül osztozni fog. Épp egy ilyen keret jelent meg 1980 körül a posztmodernizmus kihívása révén. Bár a posztmodernizmus a művészetek és a kultúrfilozófia felől érkezett, a társadalommal, az antropológiai értelemben vett kultúrával, a történelemmel és az emberiség adott történelmi helyzetével kapcsolatban is megszólalt. Van tehát találkozási pontja a kortárs történet- és társadalomtudományokkal, és van közös küzdőterük. De mit nyerhetünk a történettudomány és az empirikus szociológia analitikus megközelítéséből?

Nyilvánvaló, hogy a modernitásnak és a modernnek nincs egyetlen helyes meghatározása. De a mindennapi nyelvből vett fogalmak definíciói közül azok a leghasználatosabbak, amelyek a legkevésbé önkényesek és egyéniek, ami azt feltételezi, hogy figyelemmel vagyunk a szavak etimológiájára, és nem terheljük meg a definíciókat a priori konnotációkkal. A modernitást így tehát csupán időbeli iránymutatásnak kell tekintenünk. A modernitás tehát a magát modernnek tartó kultúra, abban az értelemben, hogy hátat fordít a múltnak – a réginek, a hagyományosnak, ami *passé* –, és a jövőt úgy szemléli, mint elérhető, újszerű távlatot. A modern nő-

⁵ Derrida: *Marx kísértetei*, i. m. 109.

nek és férfinak, társadalomnak, civilizációnak van iránya: *előre*; vagy ahogy a régi NDK-ban és a függetlenné válást követően Ghánában mondták: „Mindig csak előre, sosem hátra!”⁶ Hogy ne trivializáljuk a modernitás fogalmát azzal, hogy – a könnyebb filozófiai megközelíthetőség kedvéért – egyszerűen lefordítjuk a konkrét intézmények világára, a kapitalizmuséra vagy a politikáéra, vagy a racionalitás és a hatóerő (agency) valamely partikuláris koncepciójára, sokkal hasznosabb, ha kizárólag időbeli jelölőként alkalmazzuk, hogy így visszanyerhesse analitikus életét.

De mire jó a modernitás – a német *Moderne* – ilyen értelemben vett felfogása? Miért ne kövessük Jameson tanácsát, hogy „a modernitás fogalmát helyettesítsük a kapitalizmuséval”?⁷ A modernitás szó sokak számára jól használható gazdaságon túlmutató, tágabb konnotációi miatt. Mondjuk, a *Berliner Moderne* kultúrtörténete nem éppen szinonimája a kapitalizmus berlini történetének, és jogosan tarthat számot érdeklődésünkre.⁸ A modernitás szó több fontos szemantikai eltolódásra hívja fel a figyelmet, melyek fölött egyébként könnyen átsiklunk. Vegyük például az angol *revolution* szót. Premodern értelmében visszafelé mutatott, 'visszagurulás'-ra vagy

⁶ Lásd Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz, 2003, 369. skk.; Habermas, Jürgen: *Filozófiai diskurzus a modernségről. Tizenkét előadás*. Budapest, Helikon, 1998, 10–11.

⁷ Jameson, Fredric: *A Singular Modernity*. London, Verso, 2002, 215.

⁸ A társadalmi modernizmust nem szabad a „modernizáció” háború utáni társadalomelméletével sem azonosítanunk, ahogy Jeffrey Alexander javasolta néhány évvel ezelőtt. A modernizáció a történelmi evolúció sajátos szociokulturális elmélete volt, amit Wallerstein és mások nem „antimodern” nézőpontból támadtak, hanem módszertani nacionalizmusa és rózsaszín-idealista evolucionizmusa miatt, amely nem vette komolyan a kapitalizmust, a kizsákmányolást, a gyarmatosítást és „az alulfejlettség fejlődését”. Lásd Jeffrey Alexander: *Modern, Anti, Post, Neo*. *New Left Review*, 1: 210. 2005. március–április.

visszatérő ciklikus mozgásra utalt; lásd például Kopernikusz *Az égitestek körforgásáról*⁹ című könyvét, vagy a francia felvilágosodás *Enciklopédiájának* vonatkozó szócikkét, amely órákkal és órakészítéssel kapcsolatos kérdéseket tárgyal. Csak 1789 után lett a *revolution* jövőre nyíló ajtó, hasonlóan ahhoz, ami valamivel később egy másik *re*-vel kezdődő kifejezéssel: a *reform*mal történt.

A modernitás mint történelmi kategória azt is megkívánja, hogy ismerjük fel és elemezzük a hozzá vezető különböző utakat azok tartós, talán megváltoztathatatlan következményeivel együtt. Ahogy az előző fejezetben kimutattuk, négy alapvető utat különíthetünk el a modernitásig, illetve azon át: a polgárháborúk és belső konfliktusok európai útját; a telepések újvilági ösvényét a premodern, kívülálló *Másik* – a korrupt anyaország és a helyi őslakosok – fogalmával együtt; a gyarmati hódítás és az antikolonialista nacionalizmus kínokkal teli útját; valamint a felülről irányított, „reaktív modernizációt”, mely Japánból indult. Végül, a modernitás időfogalomként való értelmezése módot ad arra, hogy meglássuk a posztmodernitás jelentőségét is, mint a modern jövőre vonatkozó narratíváinak megkérdőjelezését, illetve az azokból való kiábrándulást. Amennyiben az „előre” és a „hátra”, a progresszív és a reakciós minden jelentésüket elveszítik, posztmodern világba érkezünk.

Marx és a marxizmus ebben az értelemben elég modern volt, újra és újra ezt a szót használta a *Kommunista Kiáltványban*, illetve *A tőkében*, melynek „végső célja” – ahogy Marx fogalmazott az első kötet első kiadásához fűzött előszavában – „a modern társadalom gazdasági mozgástörvényének feltárása”.¹⁰ Mindamellet, és ez kulcsfontosságú, *dialektikusan* fogta fel a modernitást,

⁹ Angolul: *On the Revolutions of the Heavenly Spheres*, latinul: *De revolutionibus orbium coelestium*. (A ford.)

¹⁰ Lásd Berman, Marshall: *All That Is Solid Melts Into Air*. London, Verso, 1983.

amit inherensen ellentmondásosnak tekintett. Üdvözölte a kapitalizmust és a burzsoáziát mint a modernitás jelenségeit, de egyúttal támadást intézett kizsákmányoló és elidegenítő természetük ellen. Bizonyos értelemben a modernitásnak eme dialektikus felfogása volt a marxi gondolkodás lényege. Helyeselte a kapitalizmus és a burzsoázia progresszív vonásait, még a kapitalisták imperialista uralmát is (olyan érvekkel, ami miatt ma sokan a gyarmatosítás áldozatai iránti érzéketlenséggel vádolnák), miközben nemcsak elítélte őket, de szervezte is a velük szembeni ellenállást. Tág, kulturális-történeti értelemben a marxizmust Modernitás Ófelsége lojális ellenzékének tekinthetjük.¹¹ De ha e kulturális értelemben vett marxizmust (és az azt érő mai kihívásokat) csak dialektikus modernitáskonceptiója felől lehet megérteni, akkor ezt a dialektikus modernitáskonceptiót is a modernitás többi fontos „vezérnarratívájával” szembeállítva kell elhelyeznünk. A legnagyobb hatású vezérnarratívákat a következőképpen lehetne összefoglalni:

3.1. táblázat. A modernitás vezérnarratívái

A MÚLT	A JÖVŐ
Tudatlanság, babona, szolgálékűség	Emancipáció: racionális, egyéni felvilágosodás
Elnyomás, szabadságnélküliség	Emancipáció/felszabadítás: közösségi
Nyomor, betegség, stagnálás	Növekedés, haladás, fejlődés
Nincs vagy alig van versenyhelyzet	A legrátermettebb fennmaradása
Szabályokhoz kötött, imitatív	Alkotó életerő

¹¹ Lásd könyvünk 2. fejezetét.

Vegyük sorra a táblázat pontjait. Először, még ha a racionális felvilágosodás kanti eszméje sokat is vesztett vonzerejéből a 21. század elejére, fel kell ismernünk, hogy kulcsszerepe maradt olyan fontos vitákban, amelyek például a HIV/AIDS és más halálos betegségek okairól, a megelőzésükről és az ellenük folytatott küzdelemről folynak Afrikában és a világ más részein. Tényleg a bosszorkányság volna a betegség és a halál egyik fő oka? Tényleg gyógyír volna az AIDS-re egy fiatal lány szüzességének elvétele?

Másodszor, a kollektív emancipáció vagy felszabadulás gondolata az utóbbi pár évtizedben – a posztmodern folyamat részeként – figyelemre méltó átalakuláson ment keresztül. Jórészt elvesztette korábbi társadalmi vonatkozását – a munkásosztály, a gyarmati népek, a nők, a melegek és a leszbikusok tekintetében –, s mindenekelőtt elvesztette a kapitalizmus alóli felszabadulás korábbi szocialista távlatát. De mégsem tűnt el. Ma újra megjelenik a harcos liberális-demokrata diskurzusban, amely maga is a jobboldali modernizmus egyik formája és a „Nyugat-ellenes”, tekintélyelvű – kommunista, posztkommunista, muszlim vagy arab – rezsimek jól körülhatárolt köre alóli felszabadulásról beszél. Másfelől, Indo-Latin-Amerikában az emancipáció sürgető társadalmi kérdéssé vált, mivel az őslakosok az anyagi javak méltányosabb elosztását követelik.

Harmadszor, a modern gazdaságok jövőképét továbbra is a növekedés és a haladás fogalmai határozzák meg, ahogyan hajdan a „szocializmus építésének” és a kapitalizmus összes változatának (az uralkodó neoliberalizmust is beleértve) is ez állt a középpontjában. A növekedés és a haladás játssza az állandó főszerepet a tudomány önmagáról szőtt történetében is, s erre esküszik ma minden egyetemi tekintély.

Negyedszer, a legrátermettebb fennmaradásának elve és a szociáldarwinizmus a neoliberális globalizációval új lendületet kapott, elhagyván a posztfasizmus vádja miatti vesztégzárát. E nézet szerint csak a legrátermettebb és legdörzsöltebb érdemli ki a túlélést a globális verseny mindenki mindenki ellen vívott harcában. Végül ötödször, a szabálykövető akadémikus művészet összeomlása után a művészeti modernizmus támadásának – a régebbi modernistákat leszámítva – nem maradt célpontja. Az avantgárd és a hagyomány közötti modern konfliktust az egymást követő divatok sora váltotta fel. Marxot az összes fenti modern perspektíva foglalkoztatta, bár az emberiség kollektív emancipációja és a gazdasági fejlődés volt számára a legfontosabb kérdés. Ami viszont őt és a marxizmust megkülönböztette a többi modernista elméleti irányzattól, az, hogy a modern kor ellentmondásos természetére fókuszált, s ezeket az ellentmondásokat és konfliktusokat a kor fő hajtóerejének tekintette.

3.2. táblázat. A kapitalista modernitás marxi dialektikája

ELŐRELÉPÉS	ELLENTMONDÁS/KONFLIKTUS
Individualizáció	Atomizáltság, elidegenedés
A termelékenység növekedése	Kizsákmányolás és egyenlőtlen elosztás
	A fennálló termelési viszonyok meghaladása
Kapitalista terjeszkedés	A proletariátus egysége és erősödése
Globalizáció	Antiimperialista felkelések

Az individualizáció-, racionalitás- és növekedésalapú, egyirányú liberális modernizációval a marxizmus az

emancipáció dialektikus távlatát állította szembe, világosan leszögezve, hogy a kapitalizmus és a gyarmatosítás egyszerre volt kizsákmányolás és haladás, ahogy azt a 3.2 táblázatban láthatjuk. A marxista megközelítés különbözött attól a weberi elképzeléstől is, mely a piacok és a bürokratikus rendszerek racionalizálását „vasketrec”-nek tekinti. A modernitás ellentmondásai, Marx szerint, radikális változások előhírnökei. A kapitalista országok munkásmozgalmi, a szocialista-feminista mozgalom, a gyarmati felszabadító mozgalmak és a „létező” szocializmus országai – minden hibájuk ellenére – egy másfajta jövő, az emancipáció modernista projektje megvalósítóinak látszottak. Az 1990-es évekre azonban e jövőbe vetett hit alapvetően megrendült.

A posztmodernizmus a modernitás minden nagy narratíváját támadta, miközben rendszerint figyelmen kívül hagyta a marxizmus dialektikus felfogását. Mégis, a társadalompolitika terén elért összes eredménye és minden ideológiai hódítása a modernista baloldal rovására történt. Eközben a jobboldali modernizmus legyőzte majd minden hagyományosan konzervatív vetélytársát, a legsikeresebben Thatcher Angliájában – hiszen a neoliberalizmust a jobboldal csúcsmoernizmusának tekinthetjük, melyre, mint említettük, kevésbé hatottak a posztmodern érvek. Az új erőre kapott amerikai jobboldal jól illusztrálja a modernitás mai összekuszálódását.¹² Bár rohamcsapatainak tagjait a keresztény fundamentalisták soraiból verbuválja, arról papol, hogy „kész magához ölelni a jövőt”, amit máskülönben már a sajátjának tekint.¹³ (Az, hogy a *mainstream* keresztény evangélikalizmus a világi sikert teológiai alapon ünnepli, természetesen megkönnyíti a szekuláris moder-

¹² Lásd Therborn, Göran: *Entangled Modernities. European Journal of Social Theory*, vol. 6, no. 3, 2003.

¹³ Micklethwait, John – Wooldridge, Adrian: *The Right Nation*. London, Penguin, 2004, 346. skk.

nizmus és a vallásos fundamentalizmus összevegyítését.) Sokat sejtet, hogy miközben a baloldali társadalmi forradalom iránti elkötelezettségét lecsendesítették vagy elhallgattatták, az amerikai jobboldal „rendszer-váltást” trombitál.

A modernitás, mint szellemi pozíció, ma is jelen van. A „harmadik út” és a régi szélsőbal teoretikusai egyaránt védelmükbe vették.¹⁴ A német Suhrkamp Verlag jól finanszírozott kutatási programjának keretében, illetve a hozzá kapcsolódó publikációban Ulrich Beck odáig ment, hogy egy „második modernitást” hirdetett meg. E szociálpolitikai kihívással azonban a teljes baljobb spektrumban alig néhányan kezdenek szembenézni. Tény, hogy Beck *A kockázat-társadalom* című műve, amely először 1986-ban jelent meg Németországban, és az utóbbi évtizedek egyik jelentős elméleti munkája, lehetőséget nyújt arra, hogy a modernitás fogalmát új alapra helyezhessük: „A kockázatot talán úgy határozhatjuk meg, mint a modernizáció által keltett és fenntartott veszély, illetve bizonytalanság szisztematikus kezelését. A kockázatok [...] politikailag reflexívek.”¹⁵ Ez társadalmi szempontból jelentős fogalomalkotás – lévén a kockázat a közgazdaságtan kulcsfogalma –, amely környezetvédelmi körökben is politikai visszhangra lelt. Ugyanakkor kritikai élet két vonása is tompítja: először, alapvető vaksága a politika színpadán középtől jobbra történtek, azaz a jobboldali modernizmus korábban említett felemelkedése iránt, amely kezdetben Német-

¹⁴ Lásd Habermas: *Filozófiai diskurzus a modernségről*, i. m.; Callinicos, Alex: *Against Postmodernism*. Cambridge, 1989; Beck, Ulrich – Giddens, Anthony – Lash, Scott: *Reflexive Modernization*. Cambridge, Polity, 1994; Eagleton, Terry: *The Illusions of Postmodernism*. Oxford, WileyBlackwell, 1996.

¹⁵ Beck, Ulrich: *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest, Századvég, 2003, 21. – A magyar fordításból épp az a bekezdés maradt ki a 29–30. oldalon, amely a hivatkozott definíciót tartalmazza. (A ford.)

országban nem volt olyan erőteljes, mint az angolszász világban, de politikai fölénye nyilvánvalóvá vált jóval azelőtt, hogy a legújabb nagykoalíció formájában hatalomra jutott volna. Másodszor, Beck „új”, később „második” modernitásának sajátos intézményi tartalma – az osztályok, a teljes foglalkoztatottság és a nemzetállam megszűnése, valamint az egyének „felszabadulása” az ipar intézményrendszere alól – a megváltozott kort éles szemmel vizsgáló elemzését az önkényes válogatás és az empirikus megbízhatatlanság (vagy mindkettő) vádjának tette ki.

A posztmodern diskurzus fontos tanulságokkal szolgál, de nem szabad szó szerinti kezelni, inkább tünetfeltárásnak kell tekinteni, amely a modernitás nem-dialektikus koncepcióinak megkérdőjelezéséről, az (ex) baloldal irányvesztésének tünetéről, illetve az északatlantin túli világgal kapcsolatos rövidlátásról tanúskodik. A világ posztmodernizálása eleddig igencsak egyenetlen. Amilyen eszeveszett iramban zajlik az esztétikai diskurzus, még az is lehet, hogy a posztmodernizmus „már a múlté”, ahogy egykori szószólója írta könyvének második kiadásához készített utószavában.¹⁶ Jameson már 2002-ben a posztmodern „közmegegyezés” végéről beszélt, s arról, hogy „az utóbbi néhány évben [...] a régi dolgokhoz való visszatérés és azok újbóli kiépülése zajlik”.¹⁷ Még a hajlott korú Bauman is ráhangolódott a változó idők szirénhangjára, és a posztmodernitás helyett a „likvid modernitás”-sal kezdett el bíbelődni.¹⁸ Mindazonáltal a posztmodern két évtizede – az 1980-as és 90-es évek, melyek törést okoztak a kulturális és társadalmi gondolkodásban – maga is politikai-gazdasági korszak-

¹⁶ Hutcheon: *Politics of Postmodernism*, i. m. 166.

¹⁷ Jameson: *Singular Modernity*, i. m. 1.

¹⁸ Bauman, Zygmunt: *Liquid Modernity*. Cambridge, Polity, 2000.

kunk tünete, amin máig nem lettünk úrrá. A jövő mint újdonság és differencia eltűnt a ködfüggöny mögött.

Amíg a növekedés, a fejlődés és a haladás modernista víziójának ökológiai és feminista kritikái jelentős mellékáramlattá váltak a kapitalizmus centrumában – és felhígított formában gyakran be is kerülnek a felvilágosult liberalizmus főáramába –, addig azok a harmadik világbeli kritikák, melyek a modernitás vagy az antikolonialista nacionalizmus gyarmatosító jellegét veszik célba (hogy e fogalmakkal a perui társadalomtudós, Aníbal Quijano előtti tisztelegjünk), alig hatoltak át az észak-atlanti társadalomelmélet falain. Ez az indiai gondolkodásban mindig is fontos témának számított, bár rendszerint a modernista nacionalizmussal való kényelmetlen szövetség formájában, amit a Gandhi és Nehru közötti együttműködés is példáz. A 2004-es mumbai Szociális Világ fórumon a főszínpadon elhelyezett transzparensszen ez állt: „Az embereknek nem fejlődés kell, csak élni szeretnének!” Ezzel részben egyetértett számos olyan mai indiai társadalmi mozgalom is, amelyek a modern gátépítések és más fejlesztések ellen állítják csatasorba a helyi lakosokat (gyakran törzsi közösségeket) és a környezetvédőket. Ha azonban végignézzünk Mumbai szörnyű nyomornegyedein, akkor a fejlődéselmélet elleni támadást kevésbé fogjuk meggyőzőnek tartani.

Ezzel szemben egy olyan országban, mint Bolívia, a modernitás gyarmati jellege jobban érzékelhető: megnyilvánul az ország függetlenné válása utáni rasszista politika hosszan tartó történetében, valamint a gazdasági és kulturális „modernizáció” programjaiban, melyek a többségben lévő őslakosokat kint hagyták az *Altiplano* (magasföld) szörnyű hidegében és nyomorában. Bolívia mai választott vezetőinek, Evo Morales elnöknek és Álvaro García Linera alelnöknek a politikai

programja nem tradicionalista, nem modernista és nem is posztmodernista. Egy intellektuálisan és politikailag is megkapó, bátor kísérlet arra, hogy utat vágjanak egy alternatív modernitás felé, új ösvényt taposva ki a marxizmus számára az Andok hegyeiben.

Összegzőként elmondhatjuk, hogy a modernitás a 20. század végén fordulatot vett, méghozzá több irányban: egyrészt jobbra, másrészt a posztmodernizmus felé, harmadrészt új modernitások elméleti és politikai kutatásának irányába.

Definíciók

Miután felvázoltuk a mai társadalmi elméletalkotás szélesebben vett politikai és szellemi-kulturális paramétereit, s mielőtt a témakör jelenlegi helyzetének tanulmányozásába kezdenénk, még egy alapvető kérdést kell feltennünk: mi a társadalomelmélet? Az általunk használt definíció szerint a társadalomelmélet két nagyra törő célkitűzés között őrlődik: egyrészt átfogó, magyarázó keretrendszert kíván nyújtani egy sor társadalmi jelenséghez; másrészt e jelenségek tényleges „értelmét” is meg kívánja találni. Másképp fogalmazva, ez a „teória” ökumenikus felfogása, amely mind a – minél átfogóbb, annál értékesebb – magyarázatot, mind pedig a *Sinnstiftung*ot, az értelemadás folyamatát lefedi.

Ami az „értelmezés” célkitűzését illeti, a filozófia későbbi kiemelkedése a marxizmus klasszikus társadalomtudományi, filozófiai és politikai háromszögéből, valamint az empirikus fejlemények irányában mutatott jóval nagyobb rugalmassága azt jelenti, hogy a politika- és társadalomfilozófia eredményei különös fontossággal bírnak az újabb, baloldali ihletésű társadalomelméletnek ebben az áttekintésében. A másik, empirikus

társadalomtudományi célkitűzés tekintetében ismét hangsúlyoznunk kell, hogy az elmélet nem külön tudományterület vagy tudományág, illetve nem valamiféle kutatás nélküli, íróasztal mögötti töprengés, hanem az empirikus vizsgálódás iránytűje. Pierre Bourdieu ebben az értelemben kritizálta a társadalomelmélet mai angolszász koncepcióit.¹⁹ Mindamelllett a tudományos tevékenység folyamán ezeket az elméleteket is figyelemmel kell kísérni.

Mindjárt az elején le kell szögeznünk, hogy a most következő oldalak semmi esetre sem tekinthetők a kortárs baloldal intellektuális teljesítménye általános felmérésének. A szigorú értelemben vett társadalomelmélet, mely a jelenre összpontosít, ki kell zárja a történettudományi és a szellemtörténeti munkákat, így épp a nemzetközi baloldal néhány legtehetségesebb elméjét. Továbbá, a baloldal számára az utóbbi néhány évben gyümölcsöző területnek számított a geopolitika és az államközi kapcsolatok, melyekben kiemelkedő eredmények születtek az imperializmus és az imperialista hatalom kérdése kapcsán; ám ezek szintén kevés valós társadalomelméleti vonatkozással bírnak.²⁰

Mindemelllett az a tény, hogy a Brit Tudományos Akadémia 2004-ben hivatalos konferenciát szervezett „A marxista történetírás: élő, holt vagy haldoklik?” címmel, már önmagában is elméleti jelentőséggel bír. A legutóbbiban hallható válasz az „élő!” volt, azzal a megszorítással, hogy aki él, az a „diagnózt felállító” Marx és nem a „próféta” Marx, ahogy az akadémia elnöke fogalmazott nyitóbeszédében. A konferenciakötet szerkesztője, a kitűnő oxfordi középkortörténész, Chris Wickham

¹⁹ Lásd Bourdieu, Pierre: *Réponses*. Paris, Seuil, 1992, 86, 136. skk.

²⁰ A *Socialist Register* évkönyve ezen a téren központi jelentőségű; többek között Aijaz Ahmad, Noam Chomsky, Sam Gindin, Peter Gowan, David Harvey, Colin Leys, Leo Panitch, John Saul, Bob Sutcliffe és Ellen Wood írásait közölte.

a következőket mondta a szakterületéről: „A középkori gazdaság- és társadalomtörténetben a marxista eszmék távolról sem holtak, s még csak nem is haldokolnak, ugyanis mindenütt jelen vannak.”

A posztmodernitás és a neomodern jobboldal kihívásait a baloldali társadalomelméletek nagyon eltérő módon válaszolták meg. Eltekintve azon esetektől, amikor a radikális gondolat világtól ténylegesen megfutamodtak, és amelyek a jelen könyv vizsgálódásain kívül esnek, először a baloldal tudósainak új témafelvetéseit követem nyomon, majd megkísérlem elméleti-politikai álláspontjaik elmozdulásának néhány általános irányát bemutatni. Mivel a terjedelmi korlátok ezen irányoknak sem részletekbe menő kifejtését, sem alapos elemzését nem teszik lehetővé, a különféle útvonalak feltérképezésére csak egy régió – többnyire Nyugat-Európán és Észak-Amerikán – belül vállalkozom.

A BALOLDAL VÁLASZAI

Európa teológiai fordulata

Az utóbbi évtized legmeglepőbb elméleti fejleménye a baloldali társadalomfilozófiában egy új teológiai fordulat volt. Ez általában nem jár a vallásos hit felé fordulással, bár néhány korábbi baloldali értelmiségi eljutott az etnikai-vallási értelemben vett zsidóság felvállalásához, és sokan utalnak valamiféle különleges személyes kapcsolatra, mely – a hiten túl – valamely valláshoz vagy egy konkrét személyhez fűződik. Ahogy Régis Debray írja: „Három dolog foglalkoztatott eddig életemben [mint gondolkodót], a háború, a művészet és a vallás.”²¹ A teológiai fordulat főképp a vallás iránti tudományos

²¹ Debray, Régis: *Le feu sacré*. Paris, Faynard, 2003, 7.

érdeklődésben, valamint vallásos példáknak a filozófiai és politikai érvelésbe történő bevonásában jelentkezett. A latin-amerikai felszabadítási teológiával ellentétben, ami nem más, mint – felszentelt katolikus papok vezetésével – a társadalmi igazságosság melletti vallásos elkötelezettség, az európai változat a diskurzus teológiája.

E terület legfontosabb alkotója Debray, aki a *Le feu sacré* (2003) és a *Dieu an itinéraire* (2001) című könyveiben irodalmi tehetségét újszerű tudományos kutatás szolgálatába állította a zsidó-keresztény narratívák szerkezetét, a vallásos „emlékezés, kizárás (displacement) és szerveződés folyamatait”, valamint a vallás világszerte újragyújtott tüzeit vizsgálván.²² Debray azonban e témákat először a *Critique de la raison politique* (1981) című művében fejtette ki, körüljárva a vallásos tudattalan politikabeli szerepét, illetve a szakralitás politikai formáit. Vallási tárgyú tanulmányait a 12. században élt VII. Gergely pápa életrajzával kezdte, amit egy Camiri nevű kicsiny bolíviai város börtönében olvasott (mint forradalmárt csukták le), ahol csak a keresztény irodalmat nem cenzúrázták.²³

Alain Badiou, a korábbi maoista, jelenleg is tevékeny szélsőbaloldali harcos és filozófus szintén említi régi keletű, személyes és költői kapcsolatát Szent Pállal, akihez azért fordult, hogy „egy új harcos hőst” találjon, akitől azt várja, „hogy Lenin örökébe lépjen”. Badiou apostola állítólag lefektette az „univerzalizmus alapjait” a Galatáknak írt levelében: „Nincs többé zsidó vagy görög, rabszolga vagy szabad, férfi vagy nő.”²⁴ Slavoj Žižek a Pál és Lenin közötti párhuzamot Krisztus és Pál, Marx és Lenin, valamint Freud és Lacan kapcsolatának be-

²² Angolul: Debray, Régis: *God: An Itinerary*. London, Verso, 2004.

²³ Angolul Régis Debray: *Critique of Political Reason*. London, Verso, 1983.

²⁴ Gal 3,28, idézi Badiou, Alain: *Saint Paul. The Foundation of Universalism*. Stanford, Stanford University Press, 2003, 9.

mutatásán keresztül próbálja felmutatni. De az *On Belief* (2001) című könyvének egyik fő törekvése, hogy az – inkább politikai, mint vallási értelemben vett – feltétlen hit autentikus etikai értéke mellett érveljen, mely nem köt kompromisszumokat, és magában foglalja azt, amit Kierkegaard „az etika vallásos felfüggesztésének” nevezett. Így Lenin és a radikális vallásos fundamentalisták könyörtelensége Žižek szemében csodálatra méltónak tűnik. Jó b könyvéről Žižek szintén elragadtatással beszél: „valószínűleg ez az ideológia első modern kritikája”, mondja.²⁵ Michael Hardt és Antonio Negri *Empire* (2001) című könyvükben „a kommunista támadó szellem jövőjét” a jámbor Assisi Szent Ferenc vallásos példáján keresztül világítják meg.²⁶ A maga józan módján Jürgen Habermas szintén tisztelettel beszél a vallásról: „Mindaddig, amíg a racionális diskurzus közegében nem tudjuk jobb szavakkal elmondani azt, amit a vallás ki tud fejezni, [a kommunikatív ész] csöndben együtt fog élni vele, nem segítve, de nem is küzdve ellene.”²⁷ Sőt, Habermas még ennél is tovább ment, amikor elfogadta azt a kritikát, hogy a nyelvről és a kommunikatív cselekvésről alkotott felfogása „a kereszténység örökségéből táplálkozik”.²⁸ „Úgy látom – mondja –, hogy a filozófiai etika alapvető fogalmai [...] képtelenek megragadni mindazokat a megérzéseket, amelyek a Biblia nyelvén már sokkal árnyaltabb kifejezésre találtak.”²⁹

²⁵ Žižek, Slavoj – Daly, Glyn: *Conversations with Žižek*. Cambridge, Polity, 2004, 161.

²⁶ Hardt, Michael – Negri, Antonio: *Empire*. Cambridge, Harvard University Press, 2000, 413. – A teljes szöveg elérhető az alábbi címen: http://www.angelfire.com/cantina/negri/HAREMI_printable.pdf. (A ford.)

²⁷ Habermas, Jürgen: *Religion and Rationality*. Cambridge, MIT Press, 2002, 24.

²⁸ Habermas: i. m. 160.

²⁹ Uo. 162.

A Szovjetunió lassú felbomlása idején a német marxista filozófus, Wolfgang Fritz Haug, aki Gorbacsov reformkísérleteinek nagy csodálója volt, nekiült, hogy elolvassa Szent Ágoston *Az isten városáról* című művét eredeti görög nyelven, más szóval, egy nagy teológus reflexióit Róma bukásáról.³⁰ Ugyanezt az Ágoston-művet említi Hardt és Negri is, akik egy jellemző stilisztikai bravúr segítségével az egyházatyát összehozzák a 20. századi radikális amerikai munkásszervezetekkel. („Ebből a nézőpontból az IWW³¹ a modern idők nagy ágostoni vállalkozása.”³²) A vallás és a vallásos – főként keresztény – példák iránti, széles körben megmutatkozó vonzódást egy nyitott kulturális létforma jelének is tekinthetjük, amely létforma megnevezésére a posztmodernitás megfelelő kifejezésnek tűnik. Amikor egy alternatív jövőkép eltűnik vagy elhalványul, akkor a gyökerek, a tapasztalat és a neveltetés válnak fontossá. A klasszikus európai oktatás, a nem szekuláris környezetben való felnevelkedés és a hitünkre már semmiféle igényt nem tartó középkor felől nézve a kereszténység természetes történelmi tapasztalatnak tűnik.

Terry Eagleton épp a minap tért vissza ifjúsága baloldali katolicizmusához, megvédve a kereszténységet az ateista támadásoktól. A kemény és dacos marxista irodalmár-kultúrtörténész Jézus Krisztust és az evangéliumokat – a latin-amerikai felszabadítási teológiára hangolódva – a szociális forradalom kérdéseinek összefüggésében tárgyalja.³³

³⁰ Wolfgang Fritz Haug személyes közlése.

³¹ Industrial Workers of the World, a Világ Ipari Munkásainak Szakszervezete. (A ford.)

³² Hardt–Negri: *Empire*, i. m. 207.

³³ Lásd „Lunging, Flailing, Mispunching” c. írását (*London Review of Books*, 2006. október 29.) és az evangéliumokhoz írt bevezetőjét (a Verso „Forradalmak!” c. sorozatában).

Az európai baloldali értelmiség egy részének teológia iránti figyelemre méltó érdeklődését nemrégiben további színekkel egészítette ki Roland Boer széles kitekintést nyújtó elemzése a „bibliai marxisták”-ról, valamint a marxistáknak a vallással folytatott küzdelmeiről, Gramscitól és Blochtól egészen Eagletonig és Žižekig.³⁴

Az amerikai futurizmus

A sokkal vallásosabb Egyesült Államokban nem látható semmilyen ehhez mérhető baloldali teológiai fordulat. Ott a jobboldal többé-kevésbé monopolizálta a Bibliát, bár a fekete-amerikai baloldalnak még mindig vannak befolyásos hitszónokai, mint például Jesse Jackson, és teológus értelmiségije, mint Cornel West, aki „csehovi keresztény”-ként határozza meg önmagát.³⁵ Míg az európai baloldal a messzi múlt keresztény jelképeihez fordul, addig amerikai elvtársaik az egyre távolibb jövőbe révednek, hiszen az észak-amerikai baloldal rövid távú kilátásai sosem voltak valami rózsásak. Mégis, legnagyobb gondolkodóinak körében a jövőbe vetett remény túlélte mind a posztmodern támadását, mind a kommunizmus összeomlását, és egy új futurizmusban öltött formát. Ennek két jelentős áramlatát különböztethetjük meg: az új utópizmus a szembetűnőbb, a másik inkább rendszerszemléletű és apokaliptikus.

Az utóbbi évtizedben különféle radikális amerikai gondolkodók fordultak kritikai igénnyel és alkotó energiákkal az utópia felé. Amíg arra várunk, hogy a politikai cselekvőképesség új formái kifejlődjenek, „nincs alternatívája az utópiának”, mondta Fredric Jameson a

³⁴ Boer, Roland: *Criticism of Heaven. On Marxism and Theology*. Leiden, BRILL, 2007.

³⁵ Yancy, George (ed.): *Cornel West. A Critical Reader*. Oxford, Blackwell, 2001, 347.

téma kapcsán egyik mesterművében, melyben az utópikus fantáziát és az utópia irodalmát a rá jellemző kritikai éleslátással, tudományos felkészültséggel, képzet-társításai fantasztikusan gazdag skáláján elemzi.³⁶ Az utópiának életbe vágó politikai funkciója van ma, hangsúlyozza Jameson, „mivel arra kényszerít minket, hogy épp magára az [utópikus] törésre koncentráljunk: azaz hogy a lehetetlent és a megvalósíthatatlant saját jogán gondoljuk végig”.³⁷

Jameson csak az egyik – a legújabb – képviselője a kreatív amerikai utópizmus látványos felívelésének, melynek egyik pólusán ő áll, az utópikus „vágyra”, annak jövőt „megtörő” jellegére és – főként tudományos-fantasztikus – irodalmi formáira fókuszálva. Teljesen más műfaj a szociológus Erik Olin Wright által az 1990-es évek elején útjára indított Valós Utópiák Projekt (Real Utopias Project), amely a radikális elméleti társadalomtervezés és a formalizált normatív közgazdaságtan nagyszabású kollektív vállalkozása – a műfaj olyan változata, amely ugyan elüt Jamesonétól, de mégsem annyira, mint azt eltérő stílusuk és referenciáik alapján várhatnánk. Mindkettőjüket elbűvöli az utópikus képzelet, egyiküket mint a tudományos *fantasztikum* elemzőjét, másikukat mint a (társadalom)tudományos *fantasztikum* íróját és támogatóját. Eddig a Valós Utópiák Projekt öt könyvet produkált, maga Wright pedig nagyra törő stratégiai összefoglalóját írja, amelyben azt javasolja, hogy a szocializmust „a kapitalizmus alternatívájaként, az állam és a gazdaság feletti társadalmi felhatalmazás folyamataként” fogjuk fel.³⁸ A könyv az

³⁶ Jameson, Fredric: *Archaeologies of the Future*. London, Verso, 2006, xii.

³⁷ Jameson: i. m. 232.

³⁸ Cohen, Joshua – Rogers, Joel (eds.): *Associations and Democracy*. London, Verso, 1995; Roemer, John (ed.): *Equal Shares. Making market socialism work*. London, Verso, 1996; Bowles, Samuel – Gin-

Envisioning Real Utopias [Valós utópiák látomása] címet viseli majd.³⁹

Habár a projekt lenyűgözően széles skálájú, és konykult kitart a nem épp kedvező széljrárással szemben, a fölépítése kissé furcsának tűnhet, különösen egy északnyugat-európai számára. A gazdasági fejezetek klasszikusan utópisták: a jó társadalom képét elvont formában idézik fel, többnyire tartózkodván attól, hogy a létező társadalom megváltoztatásának stratégiájáról gondolkodjanak. Másrészről azonban gyakran rendkívül szerények, céljaikat illetően talán túlságosan is szerények. Így például John Roemer felvázolja a kupon-szocializmus zseniális tervét – egy olyan piacgazdaságét, ahol a tulajdon felett a kuponokat birtokló felnőtt állampolgárok rendelkeznek –, ugyanakkor túl radikálisnak találja a Skandináviában már működő, adók segítségével történő jövedelem-újraelosztást ahhoz, hogy érdemes legyen követni. „Kétlem, hogy a nagy, heterogén társadalmak még a mi életünkben a jövedelmek adórendszer segítségével történő jelentős újraelosztása mellett tennék le a voksukat, miként azt a skandináv társadalmak tették” – mondja.⁴⁰ Egy másik kötetben, amely az alapjövedelem-programokkal⁴¹, illetve a minden fia-

tis, Herbert (eds.): *Recasting Egalitarianism. New Rules of Accountability and Equity in Markets, States and Communities*. London, Verso, 1998; Fung, Archon – Wright, Erik Olin (eds.): *Deepening Democracy. Institutional innovations in empowered participatory governance*. London, Verso, 2003; Ackerman, Bruce – Alstott, Anne – Parijs, Philippe Van (eds.): *Redesigning Distribution*. London, Verso, 2006; Wright, Erik Olin: Compass Points. *New Left Review*, 41, 2006. szeptember-október.

³⁹ A kéziratot az alábbi címen lehet elérni: <http://www.ssc.wisc.edu/~wright/ERU.htm>. (A ford.)

⁴⁰ Roemer, John: A Future for Socialism. In: uő (ed.): *Equal Shares. Making market socialism work*. London, 1996, Verso, 37.

⁴¹ Basic income – mindenkinek rendszeresen járó, munkától független, feltétel nélkül nyújtandó alapjövedelem. Lásd: www.basicincome.org. (A ford.)

tal felnőtteknek nyújtandó „kezdőtőke-juttatásokkal”⁴² foglalkozik, egy kritikus hang (szintén Amerikából) a konkrét svéd példával történő összehasonlítás során a következőkre jut: „A magasan fejlett jóléti állam elsőbbséget élvez az alapjövedelem-elképzelésekkel szemben, mivel eléri azt, amire az alapjövedelem nem képes: garantálja, hogy bizonyos, sajátosan emberi szükségletek kielégítésre kerüljenek.”⁴³ Mint utópia, a projekt politikai vetülete innovatívabb, mivel – különféle elméleti nézőpontok mentén – négy ténylegesen megvalósult részvételdemokrácia-kísérletet mutat be és vitat meg (Chicagótól Nyugat-Bengálig).⁴⁴

David Harvey, a földrajztudós és várostörténész a „dialektikus utópia” műfajába merészkedett *Spaces of Hope* (2000) című könyvével. A marxista történelmi dialektika és az utópia konstrukciói között húzódó 19. századi szakadék áthidalására tett javaslata nem feltétlenül győz meg mindenkit azok közül, akik elvben szimpatizálnának vele. Noha lehetséges, hogy az Amerika-központú globalizáció „összezavarodott”, de az ideológiai ígéretek és a gazdasági megvalósításuk közötti eltérések vagy a piaci externáliák okozta „nehézségek” aligha képeznek ellentmondásokat (a strukturális egymásrautaltság-összeegyeztethetetlenség marxi értelmében).⁴⁵ Mindazonáltal nem a teoretikus „korrektség” a döntő ebben a kérdésben. Harvey, aki még mindig büszkén oktatja *A tőkét*, kidolgozott néhány érdekes utópisztikus alapelvet

⁴² Stake-holder grants – minden, bizonyos életkort elért, fiatal felnőttnek nyújtandó egyszeri kezdőtőke-juttatás. (A ford.)

⁴³ Bergmann, Barbara: A Swedish-Style Welfare State or Basic Income? Which should have priority? In Ackerman et al. (eds.): *Redesigning Distribution*. London, Verso, 2006, 141.

⁴⁴ Lásd Fung, Archon – Wright, Erik Olin (eds.): *Deepening Democracy. Institutional innovations in empowered participatory governance*. London, Verso, 2003.

⁴⁵ Harvey, David: *Spaces of Hope*. Edinburgh, Edinburgh University Press, 2000, 193–194.

„rebellis építésszek” számára, könyvét pedig megtoldotta egy Bellamy ihlette utópisztikus séta leírásával, mely a 2020-as év Baltimore-ján halad keresztül, s amelyhez önkritikus megjegyzéseket is fűz.⁴⁶ A közép-európai marxizmus egyszer, méghozzá a legsötétebb órájában, létrehozott már egy páratlan mesterművet az utópikus gondolkodásról és az „anticipatorikus tudat”-ról. Ernst Bloch háromkötetes művéről, a *Das Prinzip Hoffnung*ről van szó, amely 1954-ben jelent meg Németországban, bár jóval korábban íródott. Ez a műfaj azonban nem indult virágzásnak az Atlanti-óceán keleti partján.

Az 1990-es években, amikor a legtöbb „átmenet”-diskurzus a szocializmusból a kapitalizmusba vezető kelet-európai átalakulást firtatta, a New York állambeli Binghamtonból az az üzenet érkezett, hogy a világ valójában épp a kapitalizmusból alakul át valami mássá, amelynek a körvonalai még nem kivehetők. „Ma átmeneti korban élünk, amikor a létező globális rendszerünk, a kapitalista világgazdaság átalakul egy másik világrendszerbe vagy -rendszerekbe” – hirdette Immanuel Wallerstein *Utopistics* című könyvében, ami „az ember társadalmi rendszerei, az azok által kiváltott kényszerek és az emberi alkotóerő előtt nyitva álló területek józan, racionális és realisztikus értékelését” tűzte ki céljául.⁴⁷

A kilencvenes években szintén Binghamtonban tartózkodó Giovanni Arrighi párhuzamosan folyó kuta-

⁴⁶ Az utópiák iránti észak-amerikai vonzódás kapcsán még meg kell említenünk a *Socialist Register* 2000. évi *Necessary and Unnecessary Utopias* c. évkönyvét, valamint egy, a 20. századi keleti és nyugati utópiák történetét és lehanyaglását elemző elragadó könyvet: Buck-Morss, Susan: *Dreamworld and Catastrophe*. Cambridge, MIT Press, 2000.

⁴⁷ Wallerstein, Immanuel: *Utopistics*. New York, 1998, 35, 1–2. Ugyanezekkel a kifejezésekkel jellemezte az időszakot egy korábbi közös kutatómunka: Hopkins, Terence – Wallerstein, Immanuel (eds.): *The Age of Transition. Trajectory of the World-System 1945–2025*. Atlantic Heights, Zed Books, 1996.

tásai hasonló, sőt talán még drámaibb eredményhez vezettek. A világrendszer történetének Arrighi-féle olvasata szerint az „akkumulációs rezsim folyamatos válságának” három lehetséges kimenetele van.⁴⁸ Az első lehetőség az, hogy a világrendszer „régi központjai” „egy valóban globális világbirodalmat hoznak létre”, véget vetve ezáltal a kapitalizmus történetének. A második esetben a világrendszernek új védelmezője akad, amely azonban nem rendelkezik a szükséges „államalkotó és hadviselői képességekkel”, melynek következtében a „kapitalizmus (mint »anti piac«⁴⁹) elsorvad”. A harmadik esetben a „kapitalizmus története úgy ér véget”, hogy „az eszkálálódó erőszak horrorjában (vagy dicsőségében)” emészthődik fel. A világrendszer alapvető eleme – e megközelítés szerint – az a szerep, amit a hegemon politikai-gazdasági hatalom tölt be: jelenleg ez az Egyesült Államok, amely az 1970-es évek óta menthetetlenül hanyatlik. A kapitalizmus pénzügyi expanziója, miképp a múltban, ma is a világrendszer-hegemóniában bekövetkezett alapvető válság kifejeződése és levezetése. A kapitalizmust két oldalról fenyegeti veszély: egyrészt a munkásság hatalmának hosszú távú erősödése – a *globális deruralizáció* és proletarizálódás – felől, másrészt az államok gyengülése, valamint tőkevédelmező, illetve társadalmi közvetítő szerepük visszaszorulása irányából, mely utóbbi a (Wallerstein által „liberalizmusnak” nevezett) állami reformizmus erkölcsi és politikai hitelvesztésének következménye.

Wallerstein szerint a fő mechanizmus, melynek segítségével a kapitalisták képesek voltak korlátozni azt a „politikai nyomást”, amit a munkásosztály – a demokratizáláson és más csatornákon keresztül jelentkező –

⁴⁸ Arrighi, Giovanni: *The Long Twentieth Century*. London, Verso, 1994, 355–356.

⁴⁹ Utalás a *contre-marché* fogalomra, amivel Braudel a kapitalizmust a piacgazdasággal szemben határozza meg. (*A ford.*)

megegyezésének ismétlődő történelmi trendje váltott ki, nem volt más, mint „adott iparágak áthelyezése a világ gazdaság olyan zónáiba, ahol az átlagkeresetek alacsonyabbak”. De „ma az a probléma, hogy ötszáz év elteltével kevés ilyen hely maradt”.⁵⁰ Wallerstein itt Rosa Luxemburg 1913-as, a kapitalizmus összeomlása melletti érveinek ad új fordulatot: „A kapitalizmusnak a fejlődése érdekében nem kapitalista társadalmi szervezetekre is szüksége van, [de] e fejlődés során épp azokat a feltételeket éli fel, amelyeknek a létét köszönheti.”⁵¹ Luxemburg annak idején a szükséges exportpiacokat és olcsó élelmiszert biztosító nem-kapitalista területekre gondolt.

E tézisek egyike sem vált széleskörűen elfogadottá, még a baloldalon sem, jóllehet szerzőiket nagy tisztelet övezi. A legkézzelfoghatóbb, bár távolról sem a legmeggyőzőbb érv az a felvetés, hogy Amerika hatalmának csökkenése – a korábbi tetőzés után – a világkapitalizmus rendszerszintű válságát jelenti. Arrighi későbbi megfogalmazásai jóval kevésbé apokaliptikusak, és az Amerika utáni hegemonia kérdése is sokkal kézzelfoghatóbbá vált Kína töretlen emelkedésével és India nagyhatalommá válásával. Viszont a hegemon kapitalista hatalmak váltófutásának rendkívüli történelmi jelentősége – Fernand Braudel óta – továbbra is inkább csak feltételezés; a (még) kétkedőket egyelőre nem győzték meg cáfolhatatlan érvekkel. Giovanni Arrighi és Beverly Silver a hegemoniaátmeneteket összehasonlító *Chaos and Governance in the Modern World System* (1999) című munkájukban meggyőző következtetések egész sorát vonják le egy újabb váltás valószínű következményeiről, de nem bocsátkoznak jóslatokba a kapitalizmus

⁵⁰ Wallerstein, Immanuel: *The Decline of American Power. The US in a Chaotic World*. London, W. W. Norton, 2003, 59, 228.

⁵¹ Luxemburg, Rosa: *A tőkefelhalmozás. Adalékok az imperializmus gazdasági magyarázatához*. Budapest, Kossuth, 1979, 303.

szükségszerű végét illetően.⁵² Wallerstein ragaszkodik a hosszú távú átmenet távlatához, de úgy tűnik, hogy érdeklődése inkább a következő húsz év globális geopolitikájára irányul, mintsem egyes rendszerek eltűnésére.⁵³ Hasonló beállítottságú az egyiptomi közgazdász, Samir Amin, aki *Beyond US hegemony?* (2006) című friss könyvében józan globális elemzést nyújt, gyakorlatias, baloldali geostratégiai programmal. De a végső lépést a kapitalista világrendszerrel a geopolitikáig, illetve a geo-közgazdaságtanig csak az egész életében tudományos eretnek és tabudöntögető néhai André Gunder Frank tette meg: „...a legjobb, ha elfelejtjük [a kapitalizmust], és folytatjuk az egyetemes történelem valóságának vizsgálatát”.⁵⁴

Az osztály eltűnése

A társadalmi osztály, amely korábban az egyik legfontosabb fogalom volt a baloldali diskurzusban, az utóbbi években háttérbe szorult, részben – ironikus módon – a baloldalnak a kapitalista osztályharcban elszenvedett veresége miatt, részben pedig azért, mert a posztindusztriális demográfiai fejlődés száműzte korábbi elméleti és földrajzi centrum-pozíciójából. Az osztály tovább él, de már nem körvonalazható olyan biztos kézzel, sőt egyesek filozófiai létezésének jogát is vitat-

⁵² Lásd Arrighi Robert Brennerrel és David Harvey-vel folytatott vitáját: *Tracking Global Turbulence. New Left Review*, 20, 2003. március–április; *Hegemony Unravelling* – 1. *New Left Review*, 32, 2005. március–április; *Hegemony Unravelling* – 2. *New Left Review*, 33, 2005. május–június.

⁵³ Lásd például Wallerstein: *Entering Global Anarchy. New Left Review*, 22, 2003. július–augusztus; *The Curve of American Power. New Left Review*, 40, 2006. július–augusztus.

⁵⁴ Gunder Frank, Andre: *ReOrient*. Berkeley, University of California Press, 1998, 352.

ják. Eredetileg mind az osztályidentitás osztálymegmozdulásokként való, konkrét példákkal alátámasztott felmutatása, amint azt Edward Thompson nagyszerű, két évtizeden át rendkívüli hatást kifejtő könyvéből, *Az angol munkáosztály születéséből* (1963) láthatjuk, mind az egymással versengő értelmezések és diszkurzív politikák jelentőségének kiemelése, ahogy azt Gareth Stedman Jones és Joan Scott tette az 1980-as években, az osztályanalízis pontosabbá tételét szolgálta. Húsz évvel később viszont két kiváló történész, akik részesei voltak a társadalomtörténet „kulturális fordulatának”, már azért esedezett kollégái előtt, hogy az osztálynak legalább „prediszkurzív vagy nem-diszkurzív képződményként való továbbélését” ismerjék el.⁵⁵

Az osztály lényeges leíró fogalom marad számos területen: a mainstream szociológiában; a mértékadó angolszász egyenlőtlenség-diskurzusban (az osztály, gender és faj nélkülözhetetlen hármásának egyikeként); a társadalmi mobilitás tanulmányozásában; valamint a kulturális gyakorlat és fogyasztás mai, Bourdieu ihlette kutatásában (Mike Savage és mások). De azoknak a kapcsolatoknak a többsége, amelyek e leíró főáram, illetve a kollektív társadalmi akciók és az ezen akciókat a fogalom szintjére emelő radikális elméletalkotás között korábban még megvolt, mára megszakadt.

Az osztály társadalmi körvonalai szinte egyáltalán nem látszanak, miután a diszkurzív hegemonia politikai filozófiájának megalkotása során Ernesto Laclau és Chantal Mouffe *Hegemony and Socialist Strategy* (1985) című könyvükben, amely állítólag a posztmarxista politikatudomány legjelentősebb szellemi teljesítménye, tiszta, elméleti politikává oldották. Laclau szerint például Žižeknek az osztályhoz és az osztályharc fogalmá-

⁵⁵ Eley, Geoff – Nield, Keith: *The Future of Class in History*. Ann Arbor, University of Michigan Press, 2007, 194.

hoz való folyamódása „nem több dogmatikus állítások bizonygatásánál”.⁵⁶ Az „antagonizmus” válik új központi fogalomná.

Laclau politikai filozófiája tovább alakult nemrégiben megjelent *On Populist Reason* (2005) című könyvében, amelyben az általa régóta kedvelt peronizmust és a latin-amerikai populizmust, illetve posztmarxista politikai filozófiáját és Lacan iránti újabb keletű érdeklődését gyúrja együvé. Műve néha nehezen olvasható, és – használja bár a nép vagy az osztály terminust – mint filozófia semmiféle eszközt nem nyújt a mai társadalmi mozgások elemzéséhez, illetve a lehetséges következmények mérlegeléséhez. A tárgyán kívül eső területekről pedig szinte alig van mondanivalója. Másrészről, túl a *Streit der Fakultätenen*⁵⁷, jó pár dolog miatt megéri áthatolni zsargonjának olykor igen sűrű szövevényén. Bár népeket és más társadalmi erőket nem konstruálhatunk véletlenszerűen – mely korlátozással a társadalmi „logika” filozófiája nehezen boldogul –, Laclau nyomán fontos szem előtt tartani, hogy ezeket, beleértve a társadalmi osztályt is, diskurzusok mozgósítják, melynek sikere vagy kudarca esetleges; hogy minden, ellenállásból táplálkozó vagy felkelés következtében végbement társadalmi átalakulásnak van egy megmásíthatatlan politikai pillanata, amikor testet ölt és vezetőkre lel; és hogy a társadalom peremére szorítottak, a kizsákmányoltak és kisemmizettek népi mozgalmi igen különböző formákat ölthetnek, beleértve a fasiszta változatokat is.

Althusser egykori kedvenc tanítványa, Étienne Balibar közelebb áll a marxista hagyományokhoz. Az

⁵⁶ Lásd Ernesto Laclau: *Structure, History, and the Political*; Žižek: *Class Struggle or Postmodernism? Yes Please*. In Judith Butler – Ernesto Laclau – Slavoj Žižek (eds.): *Contingency, Hegemony, Universality*. London, Verso, 2000.

⁵⁷ Utalás Kant *A fakultások vitája* c. művére. Lásd in uő: *Történetfilozófiai írások*. Budapest, Ictus, 1997. (A ford.)

1987-ben megjelent *De la lutte des classes à la lutte sans classes?* (Az osztályharctól az osztályok nélküli harcig?) című fontos esszéjében, melyet 1997-ben újra kiadtak, a címben feltett kérdést nem tisztán posztmarxista módon válaszolja meg. Noha Balibar hangsúlyozza, hogy „az antagonizmus univerzális érvényű”, azt is mondja, hogy „az osztályharcot úgy lehetne és kellene felfogni, mint a társadalmi gyakorlat *egyik*, nem *egyedül* meghatározó strukturáló elemét”.⁵⁸

Az osztály nélküli harc új keletű filozófiájának a harc nélküli osztály szociológiája felel meg. A társadalmi osztály jól megalapozott, központi fogalomká vált – főként John Goldthorpe analitikus éleltetésének és empirikus megbízhatóságának köszönhetően – a nemzedéki mobilitás kutatása terén, amely azonban fejlett technikája ellenére szellemileg elszigetelt tudományág maradt. A szociológiában az osztály az elosztás kategóriájaként megőrizte helyét. A mérvadó amerikai szociológiai diskurzus az elosztással és az egyenlőtlenséggel kapcsolatosan újra és újra utal az *osztály*, *gender* és *faj* kérdéskörre, ezek mindegyikét tematizálva. Egy, a John Hopkins egyetemen működő, vezető amerikai közegészségügyi folyóirat⁵⁹ kitartóan és rendszeresen figyelmet fordít az egészség–betegség és halálozás osztálydimenzióinak vizsgálatára; ez persze talán annak is köszönhető, hogy a lap főszerkesztője, Vincent Navarro annak idején részt vett a Franco-ellenes spanyol földalatti mozgalomban.

A mai napig nem született olyan globális osztályelemzés, amelyet a hatvanas–hetvenes évek különböző nemzetiségű marxistáinak osztálytérképeihez lehetne hasonlítani, bár az általuk nyújtott kép ma már igencsak megkérdőjelezhető.⁶⁰ Az osztály fogalmának a fajjal és a

⁵⁸ Balibar, Étienne: *La crainte des masses*. Paris, Galilée, 1997, 242. Kiemelés az eredetiben.

⁵⁹ Az *International Journal of Health Services*-ről van szó. (A ford.)

⁶⁰ Ugyanakkor lásd Kees van der Pijl munkáját az észak-atlanti osz-

nemzettel történő újbóli összekapcsolása, amellyel Lenin és Otto Bauer nemzedéke után nagyrészt felhagytak, elméleti előrelépés, bár ma a hangsúlyt egészen máshová helyezik.⁶¹ Ha a „kortárs” rasszizmussal vetjük össze, az osztály és az osztályemancipáció nem központi probléma többé. Egyik mélyen szántó fogalmi elemzésében Balibar kimutatta, hogy a proletariátus helyzete A tőkében – meglepő módon – nincs kellően kidolgozva; de ebben ő a maga részéről nem lát kihívást, és újabb társadalomanalíziseiben inkább a nemzet, a határok, az állampolgárság és Európa témaköreire fókuszál.⁶² Másrészt, a posztmodern térnyerése nagyrészt véget vetett azoknak a feminista kísérleteknek, amelyek a nem és a gender kérdését a társadalmi osztállyal összefüggésben mutatták be; jellemző, hogy a „feminizmus harmadik hullámát” bemutató új tanulmánykötet semmilyen összefüggésben nem utal az osztályproblémára.⁶³

Európa szülte meg az osztály fogalmát és elméletét, melyek a modernitás felé vezető európai út belső konfliktusai során (ezek egyrészt az uralkodó, az arisztokrácia és a főpapság, másrészt a harmadik rend, a „nemzet”, a közrendűek, a polgárság és a nép között zajlottak le) már igen korán jelentkeztek. Eurocentrizmusa miatt a marxista elmélet sosem vetett számot igazán azzal a ténnyel, hogy Marx és a későbbi szocialisták az osztálydiskurzust a francia forradalomtól és a brit ipari

tályviszonyokról: *Transnational Classes and International Relations*. London, Routledge, 1998; Leslie Sklair művét: *The Transnational Capitalist Class*. Oxford, WileyBlackwell, 2001; valamint Beverly Silver munkásosztályról írott könyvét: *Forces of Labor*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003.

⁶¹ Balibar, Étienne – Wallerstein, Immanuel: *Race, nation, classe*. Paris, La Découverte, 1988.

⁶² Balibar: *La crainte des masses*, i. m. 221–250.; *Politics and the Other Scene*. London, Verso, 2002; *We, the People of Europe?* Princeton, Princeton University Press, 2004.

⁶³ Gillies, Stacy – Howie, Gillian – Munford, Rebecca: *Third Wave Feminism*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2004.

forradalom politikai gazdaságtanától örökölték. A világ többi része számára az európai osztályszerveződés és osztálypolitika, illetve az európai munkásmozgalom vált példaértékűvé. Európának még mindig vannak jelentős pártjai, amelyek a munkásosztály képviselőjét próbálják felvállalni, és a szakszervezeteknek is jelentős társadalmi ereje maradt. Mindezek ellenére az osztály Észak-Amerikában – az analízis és a társadalomelmélet terén – jobban boldogul.

Erik Olin Wright munkássága lényeges szerepet játszik abban, hogy a marxista osztályelemzés a szociológia tudományán belül elismert helyet vívott ki magának. Egy friss írásában Wright a témát, a rá jellemző eleganciával, az alábbi kérdés mentén fejti ki: Ha az osztály a válasz, akkor mi a kérdés? Szerzőnk hat olyan kérdéstípust is felismer, amelyre igen gyakran, legalábbis részben, az „osztály” lehet a válasz:

- *Jövedelmi/vagyoni helyzet:* Az emberek hol helyezkednek el ténylegesen az anyagi egyenlőtlenség skáláján?
- *Szubjektív alapon elkülönülő csoportok:* Mi magyarázza, hogy az emberek – egyénileg vagy kollektíven – miképpen helyezik el magukat és másokat az egyenlőtlenségek rendszerében?
- *Életesélyek:* Mi magyarázza az életesélyek és az élet-színvonal egyenlőtlenségét?
- *Antagonisztikus konfliktusok:* Milyen társadalmi törésvonalak okoznak rendszeresen nyílt konfliktusokat?
- *Történelmi változatok:* Hogyan jellemezzük és magyarázzuk az egyenlőtlenség társadalmi szerveződésének történelmi változatait?
- *Emancipáció:* Hogyan lehet átalakítani úgy a társadalmat, hogy megszüntessük az elnyomást és a kizsákmányolást a kapitalista társadalmakban?⁶⁴

⁶⁴ Wright, Erik Olin (ed.): *Approaches to Class Analysis*. Cambridge, Cambridge University Press, 2005.

Ezután Wright a saját munkáját – és általában a marxizmusét – úgy határozza meg, hogy az főképp az utolsó kérdés megválaszolására törekszik, míg a többivel más megközelítési módok foglalkoznak. A kérdés megfogalmazása azonban feltűnően körmönfont. Hiszen például nem úgy hangzik, hogy: Milyen társadalmi folyamatra van szükség a kapitalista elnyomás és kizsákmányolás megszüntetéséhez? Erre a klasszikus marxista válasz mindig is az osztályharc volt. De a kérdés nem is így van feltéve: Melyek a kapitalista elnyomást és kizsákmányolást fenntartó, illetve az azt megváltoztatni és megszüntetni képes fő erők? Amire a marxisták így válaszolnának: a burzsoázia (vagy a tőkés osztály), illetve a munkásosztály.

Az osztályharcral kapcsolatos újabb munkák mindinkább Észak-Amerikából származnak. Kiemelkedő példa Beverly Silver elméleti szempontból újat hozó könyve, a *Forces of Labour* (2003), vagy a munkásosztályról szóló globális áttekintés a *Socialist Register 2002* évkönyvben. A tőke és a munka egész világra kiterjedő jövőjével kapcsolatban döntő kérdés, hogy Kínában, Indiában és a többi nagy ázsiai országban a városi munkások új tömegei mennyire lesznek erősek és cselekvőképesek.

Néhány újabb világrendszer-elméleti munkában viszont azt láthatjuk, hogy az osztálykérdés eltűnt vagy legalábbis háttérbe szorult; az osztály helyett ezekben a különböző földrészekre és azok népességére kerül a hangsúly. Valami hasonlóra utalt Gunder Frank már említett, jellegzetesen eretnek jelszava is („Felejtsük el a kapitalizmust!”). Giovanni Arrighi kevésbé provokatív, de jelentős új munkája, az *Adam Smith in Beijing* (2007), amely inkább pre-, mintsem posztmarxista, végső soron az „európai és nem-európai eredetű népek közötti” kapcsolatokkal foglalkozik, melyektől Smith azt remélte, hogy – a világkereskedelemnek köszönhetően – a népek

közötti különbségek csökkenni fognak, és kölcsönösen megbecsülik majd egymást. A könyv azt nem tárgyalja, hogy az új, „civilizációközi kapcsolatok” a kapitalisták, a vállalatvezetők és a szakemberek földrészekén és civilizációkon átívelő megbékélése lesz-e csupán, mint ahogy arról sincs benne szó, hogy az új posztmarxista jelszó – Világ elitjei és felső középosztályai, egyesüljete! Összefogással előjogaink jobb megőrzéséért! – milyen kilátásokkal kecsegtet.

Távolodás az államtól

A hatvanas–hetvenes években az állam volt a harcok kedvű marxista elmélet egyik fő témája. Ám mai, nyersen kapitalista jellege kevésbé ragadja meg az intellektuális kíváncsiságot, és az effajta érdeklődés nagyrészt elült, bár Claus Offe posztmarxista kritikai elemzése jelentős kivételnek számít.⁶⁵ Az államtól azonban számos úton lehet távolodni.

Mindenekelőtt fel kell ismernünk a nemzeti alapon szerveződő kapitalista állam és osztályuralmi módszerei elemzésétől a globális hálózatok vizsgálata felé történt elmozdulást. A politikai érdeklődés – azzal a feltételezéssel élve, hogy a nemzetállam vagy legalábbis annak „szuverenitása” jelentősen meggyengült – a globalizáció és a globális „birodalmi” hálózatok felé fordult. Amennyiben ez távolodást jelent a „módszertani nacionalizmus”-tól,⁶⁶ addig e váltás indokolt. Az állami szuverenitás eltűnésével kapcsolatos merész kijelentéseket azonban eddig még nem támasztották alá megfelelő empirikus bizonyítékokkal. Az ilyen állítá-

⁶⁵ Offe, Claus: *Modernity and the State*. Cambridge, Polity, 1996.

⁶⁶ Beck, Ulrich: *Macht und Gegenmacht im globalen Zeitalter*. Frankfurt, Shurkamp, 2002, 2. fejezet.

sok néhány évtized eltelte után már komolyan kétségbe vonhatók. Mit jelentett a nemzeti szuverenitás száz évvel ezelőtt Afrikában, Ázsiában vagy Latin-Amerikában? Mennyire voltak szuverének az akkor újonnan létrejött balkáni államok? Az államhatárok száz éve az utazás és a migráció szempontjából nem voltak sokkal átjárhatóbbak, mint napjainkban? Továbbá, a mai világ-helyzetet sem érthetjük meg igazán anélkül, hogy ne tanulmányoznánk behatóan az Egyesült Államok mint nemzetállam helyzetét és erőtartalékait. Lehetséges, hogy a mai államok globális vizsgálata gyümölcsözőbb, mint ha egy állam nélküli glóbuszra fókuszálunk? E helyütt e kérdéseket nem tudjuk megválaszolni; csupán szeretnénk megjegyezni, hogy ezeket a kérdéseket nem válaszolták meg, sőt, még csak fel sem tették kielégítően, miközben a „mainstream” teoretikus súlypont-áthelyeződése zajlott.

Az államtól történő eltávolodás másik útja a – tekintélyelvű rendszerekkel szembeni ellenállás bázisaként, illetve utópisztikusabb forgatókönyv esetén az új társadalmi struktúrák kiépítésének legmegfelelőbb színtereként számon tartott – civil társadalom felé fordulás.⁶⁷ Az antikommunista másként gondolkodók jóvoltából e régi fogalom – melynek államtól való elhatárolása egészen Hegelig megy vissza – a kelet-európai kommunizmus felbomlásának utolsó éveiben új életre kelt. A civil autonómia legkülönbözőbb mozgalmainak és törekvéseinek hívószavaként pedig hamarosan világkarriert futott be bal- és jobboldalon egyaránt. Kelet-Európában a civil társadalmi diskurzusnak persze az is volt a funkciója, hogy elejét vegye a politikai gazdaságtannal és a kapitalizmus restaurációjával kapcsolatos bármiféle komoly vitának – egészen addig, amíg utóbbi *fait accompli*, befejezett tény nem lett. A civil társadalom fogalma inkább

⁶⁷ Keane, John: *Democracy and Civil Society*. London, Verso, 1988.

programadó, idealisztikus elképzelésnek bizonyult, mintsem hogy előmozdította volna a társadalmi érintkezés, az együttműködés és a kollektív konfliktusok különféle mintázatainak elemzését.

Az államelméletektől való eltávolodás harmadik útját a politikai filozófia elvontabb szintjei felé történő elmozdulás kínálta. A politikum termelési móddal és osztálystruktúrával szembeni autonómiája, illetve sajátos jellege számos kiváló gondolkodó központi témájává vált. Itt ismét Laclau és Mouffe *Hegemony and Socialist Strategy* című, az univerzalizmus és a partikularizmus klasszikus politikafilozófiai problémáját kifinomultan kezelő, az osztályharc fogalmát az egyéni érdekek hegemóniaharcával diszkurzív módon felváltó nagy hatású munkáját kell megemlíteni. A teljesen eltérő filozófiai inspirációkból táplálkozó Habermas nagyszabású kommunikatív cselekvés-elmélete pedig egy univerzalista, dialóguson alapuló politika normatív programját fedette le.⁶⁸

Louis Althusser régi tanítványai sajátosan új eredményekkel járultak hozzá a radikális politikai filozófiához.⁶⁹ Balibar, aki a legkörültekintőbb és talán a legnagyobb hatású közülük, a Marx előtti politikai filozófia (Spinoza, Rousseau, Locke, Fichte) és a heves antagonizmusokat tárgyaló politikai elméletek kiváló olvasatát nyújtja. Az emancipációval és a társadalomalakítással

⁶⁸ Habermas: *The Theory of Communicative Action*, i. m. Laclau és Mouffe, mint „konceptuális képtelenséget”, elvetik a racionális érvelés nem kizáró, nyilvános szférájának habermasi eszményképét, ám közben érdekes módon eltekintenek az érveléstől. A koncepciók önkénye? Lásd Laclau–Mouffe: *Hegemony and Socialist Strategy*, i. m. xvii.

⁶⁹ Rancière, Jacques: *Aux bords du politique*. Paris, Gallimand, 1990; Balibar, Étienne: *Masses, Classes, Ideas*. London, Routledge, 1994; Badiou, Alain: *Politics and Philosophy. An Interview with Alain Badiou*. In uő: *Ethics. An Essay on the Understanding of Evil*. London, Verso, 2001, Függelék.

kapcsolatos hagyományos baloldali politikai kérdésfeltevés mellett Balibar az „előzékenység” „identifikációs konfliktusokat” szabályozó politikájára is reflektál.⁷⁰ Az erőszak itt fizikailag megfoghatóbban, jelentését tekintve azonban homályosabban, kétértelműbben jelenik meg, mint Sartre-nál és Fanonnál, akik katartikus megjelenési formáit vizsgálták.

Slavoj Žižek programjának antikapitalista vonásai nagyon egyértelműek, és filozófiai iskolázottsága is szembetűnő, ellenben politikai filozófiája inkább póz, mintsem világos következtetések eredménye. Žižek, az elhivatott, termékeny író és félelmetes vitázó, filmekkel és a kortárs kultúra egyéb ágaival kapcsolatos meglátásainak egész arzenáljával, korunk radikális tabudöntögetőinek egyik emblematisztikus figurájává vált. A Tito-korszakbeli szlovén háttére, s ahogy ott kommunistából antikommunista másként gondolkodóvá lett, egyidejűleg biztosít számára klasszikus baloldali politikai képzettséget és kikezdehetetlen liberális hitelt. Ennek a kombinációnak a következtében válhatott Žižek az utóbbi években az egyetlen olyan leninistává, akinek elragadtatott nyugati hívei vannak.⁷¹ Žižek antikapitalista programja, akárcsak a legtöbb mai radikális filozófusé, felettébb homályos; ez közte és Laclau között indulatos vitához vezetett, melynek során kölcsönösen azt vágták egymás fejéhez, hogy a másik politikai programja „az égvilágon nem jelent semmit”.⁷² Ennél figyelemre méltóbb Žižek politikai állásfoglalásának nyíltan vállalt ambivalenciája. Lenin iránt ugyanis éppúgy lelkesedik, mint az „autentikus konzervatívok” iránt, akik szerint – akárcsak a Kipling által nagyra becsült brit

⁷⁰ Balibar: *La crainte des masses*, i. m. 1. fejezet.

⁷¹ Žižek, Slavoj (ed.): *Revolution at the Gates*. London, Verso, 2002.

⁷² Laclau, Ernesto: *Structure, History and the Political*. In Butler–Laclau–Žižek (eds.): *Contingency, Hegemony, Universality*, i. m. 206.; Žižek: *Holding the Place*, i. m. 321.

birodalmi toryk – nem féltek elvégezni a „szükséges pizskos munkát”.⁷³

A marxista államelmélet mindenekelőtt a kapitalista demokrácia kritikája, s analízise akkor volt a legélesebb, amikor a kapitalizmus megpróbált a liberális demokrácia fedezékébe vonulni. Nagyjából 1980 óta azonban a kapitalizmus már úgy érzi, hogy nincs szüksége ilyen álarcra: a létező liberális demokráciákban megerősíti a maga jogait, a központi bankok függetlenségének felszámolásával nyílt uralomra tör, és – alkotmányos vagy azzal egyenértékű eszközök felhasználásával – megkísérli a gazdaságpolitika választási lehetőségeit a priori korlátozni. Ezeknek a fejleményeknek, valamint az állam új keletű tehetetlenségéről szóló globalizációs diskurzusnak a hatására a radikális politikai gondolkodás egyre nagyobb figyelmet fordít a „radikális demokrácia” lehetőségeire; e projekt fő szorgalmazója a filozófus Chantal Mouffe, legrészletesebb kifejtését pedig a brazil Roberto Mangabeira Unger és a portugál Boaventura de Sousa Santos portugál nyelvű jogi-politikai elméletében találhatjuk meg.

Érdemes megjegyezni, hogy amíg a (poszt)marxisták kitértek az állam problematikája elől, addig Michael Mann és Charles Tilly – eltérő nézőpontból – kiváló elemzéseket készített az európai nemzetállamok létrejöttéről.⁷⁴

⁷³ Žižek, Slavoj: *The Ticklish Subject*. London, Verso, 1999, 236.; Žižek–Daly: *Conversations with Žižek*, i. m. 50–51.

⁷⁴ Mann, Michael: *The Sources of Social Power*. Cambridge, Cambridge University Press, 1993, 2. kötet; Tilly, Charles: *Coercion, Capital and European States, ad 990–1990*. Oxford, WileyBlackwell, 1990.

A szexualitás visszatérése

A biológiai nem (szexus) és a társadalmi nem (gender) között először Ann Oakley tett különbséget 1972-ben, majd a hetvenes–nyolcvanas években a genderfogalom és átalakulása került a szocialista és a mainstream feminista elméletek figyelmének homlokterébe.⁷⁵ De újabban a szexus adott voltát támadások érik, hasonlóan ahhoz, ahogy az osztály nem-diszkurzív eleve adottságát is sokszor megkérdőjelezik. A szexualitás intellektuális vonatkozásait Judith Butler amerikai filozófus nyomatékossítja – „a szexus már önmagában gender-kategória”⁷⁶ –, majd az elméletet a francia filozófia és a pszichoanalízis finomítja tovább.⁷⁷ A társadalmi és biológiai nem közti különbségtétel tarthatatlanságát maga Oakley is beismeri.⁷⁸ Az eleve adott szexus fogalmát – politikai értelemben – öntudatos homoszexuális mozgalmak kérdőjelezi meg. Ezek a „queer-elméletek” formájában sajátos elméleti pozícióra tettek szert az angolszász tudományos életben. Az elméletek jelentős részében a heteroszexuális férfiak és nők közötti egyenlőtlenségeket elfedte a homo- és transzszexualitásról folyó diszkurzus, és ezzel új – bár rendkívül kicsiny bázisú – tudományterületek születtek. Itt ismét megjegyezhetjük: a társadalmi nem fogalmának kiszorítása szembevető hasonlóságot mutat a társadalmi osztály fogalmának kiszorításával. Jóllehet e tendenciák ember és társadalom sokszínűségének tudatosítását jelentős mértékben

⁷⁵ Oakley, Ann: *Sex, Gender and Society*. London, MT Smith, 1972.

⁷⁶ Butler, Judith: *Problémás nem. Feminizmus és az identitás felforgatása*. Budapest, Balassi, 2006 [1990], 49.

⁷⁷ Oliver, Kelly: *French Feminism Reader*. Oxford, Rowman & Littlefield, 2000; Cavallaro, Dani: *French Feminist Theory. An introduction*. London, 2003.

⁷⁸ Oakley, Ann: A Brief History of Gender. In: Oakley, Ann – Mitchell, Juliet (eds.): *Who's Afraid of Feminism?* London, Continuum, 1997, 29–55.

előmozdítják, magából a kizsorítás természetéből fakadóan az ember emancipációját egyik sem segíti.

Az irodalmi-filozófiai posztmodernizmus térhódítása a feminista diskurzusban azzal járt, hogy a feminista elmélet és a baloldal közti kapcsolatok jelentős része megszakadt (e kapcsolatot korábban szocialista feminizmus névvel illették).⁷⁹ A skandináv jóléti állam felé orientálódó feministák megrázkódtatásként élték át a posztmodernista feminizmussal való találkozást.⁸⁰ A kozmopolita irodalomtudós, Toril Moi szükségesnek érezte, hogy választ találjon a „Mi a nő?” kérdésére, látván, hogy a feminista tudományos miliő a választ illetően zavarban van.⁸¹ Ugyanakkor szembetűnő az is, hogy ma a feminizmus mennyivel inkább jelen van az euroamerikai világban, mint a baloldal.

A szexualitás visszatérését a mai marxista és posztmarxista filozófiában is tapasztalhatjuk; főképp a pszichoanalízissel való intenzív foglalkozás jelzi ezt. Žižek például kijárta Lacan iskoláját, Laclau pedig a populizmusról szóló legújabb művében komoly érdeklődést tanúsít az *objet petit a*⁸² és egyéb lacani témák iránt. Balibar – habár kissé megkésve és óvatosan – követte tanárát, Althussert, s Freudot és Lacant kezdte tanulmányozni (lásd például a „Three Concepts of Politics” című írását).⁸³

⁷⁹ Lásd Oakley–Mitchell (eds.): i. m. A biológiai nem, a társadalmi nem és a reprodukív kapcsolatok utóbbi száz évének globális, materialista szempontú áttekintéséhez lásd Therborn, Göran: *Between Sex and Power. Family in the World, 1900–2000*. London, Routledge, 2004.

⁸⁰ Hildur Ve és Karin Waerness szóbeli közlése.

⁸¹ Moi, Toril: *Sex, Gender and Body*. Oxford, Oxford University Press, 2005.

⁸² A kis „a” (betűvel jelölt) tárgy, amely a vágy elérhetetlen tárgyára utal. (*A ford.*)

⁸³ Balibar: *Masses, Classes, Ideas*, i. m. 7. fejezet; *Politics and the Other Scene*, i. m. 1. fejezet.

Hódolat a hálózatoknak

A 19. századi klasszikus szociológia elmélete a társadalmi kapcsolatok mibenlétére koncentrált, különbséget téve „társulás” (association) és „közösség” (community) fogalma között. A 20. század közepén a szociológia az – „elsődleges” vagy „másodlagos” – „csoport” fogalmára, illetve a társadalmi szervezetekre helyezte a hangsúlyt. Újabban a *hálózat* foglalta el a struktúra vagy szervezet fogalma helyét a társadalomelméletben. A társadalmi kapcsolatok hálózatai elemzésének szociálpszichológiai gyökerei vannak, mindenekelőtt az iskolán belüli személyes kapcsolatokat feltáró „szociometriai” kutatás, illetve antropológusok és családszociológusok háború utáni közösségekben végzett kutatásai. A fogalom az egyesült államokbeli, az eszmék társadalmi terjedésével foglalkozó tanulmányokban is megjelent. A hatvanas évektől kezdve a hozzáférési, diffúziós és hatalmi struktúrák tanulmányozására egyre több területen hálózatalapú matematikai modelleket használtak: kezdve az üresedési láncoktól⁸⁴ a szexuális kapcsolatokon át a globális városmintázatokig. Ezen a területen a legfontosabb elméletalkotók Harrison White és tanítványai.⁸⁵ A nyolcvanas években a Toyota és más japán nagyvállalatok sikereit magyarázni és terjeszteni kívánó üzleti management tanulmányok a hálózat fogalmát a szélesebb közönséggel is megismertették. Az elektronikus

⁸⁴ Az üresedési lánc (vacancy chain) olyan társadalmi struktúra, amelynek segítségével egyes erőforrások a fogyasztók számára elosztásra kerülnek. Ha az adott közösségben egy üresedési láncban új egység (ház, autó, állás) jelenik meg, azt a sor első helyén álló személy szerzi meg, aki ekkor hátrahagyja régi egységét, amit egy második fogyasztó szerez meg, és így tovább, amíg a folyamat le nem zárul. (*A ford.*)

⁸⁵ Harrison White: *Identity and Control*. Princeton, Princeton University Press, 1992; James Rule: *Theory and Progress in Social Science*. Cambridge, Cambridge University Press, 1997, 5. fejezet.

forradalom és az internet természetesen tovább növelte az érdeklődést. Michael Mann hatalomról szóló monumentális munkájában az „interakciók hálózatai” kifejezést központi jelentőségű, bár felületesen használt fogalommá tette, azzal a szándékkal, hogy elkerülje a társadalom rendszerszerű vagy túlzottan kötött értelmezését.⁸⁶

A hálózatok lazább szerveződésűek és nyitottabbak, mint akár a csoportok, akár a szervezetek. Inkább az egyéni cselekvőkre és azok erőforrásaira összpontosítanak, mintsem a fennálló közösségekre; azonkívül a piacok, a közigazgatás, a társadalmi mozgalmak és osztályok interakcióit biztosítják. Mint ilyenek, a hálózatok kifejezetten jelentős társas kötődésekből állnak, komplex, lazán csatlakozó társadalmi rendszereket fűzven egymáshoz. Látni kell, hogy a hálózatoknak a jelenkori társadalomelméletben és -kutatásban elfoglalt központi helye nem csupán intellektuális felfedezésből fakad, hanem jelzi a társadalmi viszonyokban bekövetkező változásokat is. A posztmarxista szociológus, Manuel Castells volt az, aki bevezette a *hálózati társadalom* fogalmát az egyik mesteri elemzésében, amelyben egyes új vállalatvezetési elveket, illetve az információs technológiát választotta kiindulópontnak, anélkül hogy előbbit megpróbálta volna a szociológia korábbi elméleteihez kapcsolni.⁸⁷ A hálózati társadalom aztán kulcsfontosságú analitikus fogalommá vált Hardt és Negri nagy hatású neomarxista írásaiban, az *Empire*-ben (2000) és a *Multitude*-ban (2004), ahol a globális vezető hatalom és annak ellenzéke is hálózati hatalomként jelenik meg. Másrészt viszont a „hálózat” – annak ellenére, hogy döntő jelentőségű az újabb poszt- és neomarxista tár-

⁸⁶ Michael Mann: *Sources of Social Power*. Cambridge, Cambridge University Press, 1986-tól. Eddig 2 kötet jelent meg.

⁸⁷ Castells, Manuel: *Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra*. Budapest, Gondolat, 2005.

sadalomelméletben – önmagában politikailag semleges fogalom. Ráadásul kritikai szempontból még nem vetették elemzés alá, s azt sem vizsgálták meg még tüzetesen, hogy mennyire pontos, s hogy kétségtelen használhatósága ellenére mik is a korlátai. Tehát a hálózat olyan fogalom, amely még zavartalanul élvezi mézesheteit.

Politikai gazdaságtanok

Az európai „nyugati marxizmus” a politikai gazdaságtant mindig is távolságtartóan kezelte, és e távolságnak – nem meglepő módon – tovább kellett növekednie az utóbbi évtizedekben. A kivételek erősítik a szabályt, köztük Elmar Altvater ökológiaorientált világ gazdasági elemzése is.⁸⁸ A gazdaság elemzésének klasszikus közép-európai marxista tradícióját vitte tovább a néhány éve – korán – elhunyt Egon Matzner is. Az angolszász radikalizmusban viszont mindig is erős áramlatként volt jelen a kritikai politikai gazdaságtan, marxista és nem-marxista egyaránt. Bár az 1960-as évek brit baloldali neoricardiánus közgazdászainak liberális közgazdaságtannal szemben indított bátor és lelkes rohama (a már említett, tőkeelméletről folyt vita az angliai és massachusettsi Cambridge között), úgy tűnik, nem megrendítette meg tartósan a liberalizmus domináns helyzetét és önbizalmát, a radikális politikai gazdaságtan még mindig igen termékeny az angolszász világban. Legfontosabb eredményei az utóbbi években többnyire kreatív tudományközi gondolatcserék során jöttek létre, mikor a közgazdaságtant a történettudománnyal, a politikatudománnyal vagy a filozófiával kapcsolták össze.

⁸⁸ Például Altvater, Elmar: *Der Preis des Wohlstands oder Umweltplünderung und neue Welt(un)ordnung*. Münster, Westfälisches Dampfboot, 1992.

A vállaltan heterodox világrendszer-elmélet a kritikai társadalomelmélet éltető erejévé vált. Az 1970-es évek közepétől jelen levő, többek között Wallerstein nevéhez köthető, újabban Arrighi által új irányok felé vitt elmélet az irányzaton kívüli, gyakran más állásponton levő kutatók számára is inspiratívnak bizonyult. Noha szociológusok hívták életre, ez a fajta analízis túlnyomórészt gazdasági és történeti kérdésekkel foglalkozik, a globális hatalmi relációk iránti kitüntetett figyelme pedig egyúttal fontos politikai dimenzióval is felruházta. Eleddig e megközelítés jóval termékenyebbnek bizonyult, mint a globalizációelméleti konjunktúra. Wallerstein viszont, akinek különleges érzéke van ahhoz, hogy felmérje az egyén történelmi korlátait, híveit és munkatársait az iskola várható hanyatlására figyelmeztette, s jóslatát épp az elért siker nagyságára alapozta, illetve arra, hogy az irányzatot tulajdonképpen életképes globális elemzési módszerként fogadták el.⁸⁹ Ehhez még hozzátehetjük: ha már egyszer felismerték, hogy a társadalomkutatásnak planetáris dimenziókban kell mozognia, s az így felfogott világ vált centrális és tényleg a legfontosabb témájává, akkor várható, hogy a globális szempontú tanulmányok legkülönfélébb változatai fognak megjelenni a közeljövőben.

Már említettük Arrighi és Wallerstein tételét a kapitalizmus közelgő végorájáról. Közgazdaságtan és történelem kombinációjának két másik példája, földközelibbek lévén, elkerülik a korszakos erőátrendeződéssel kapcsolatos téziseket és spekulációkat. Robert Brenner – aki a kapitalizmus kialakulásáról szóló írásával tette le névjegyét, még hozzá olyannyira sikeresen, hogy meglepő és hagyományromboló műve az ún. „Brenner-vitá”-hoz vezetett (lásd könyvünk 2. fejezetét) – nemrég a világ-

⁸⁹ Wallerstein, Immanuel: The Rise and Future Demise of World-Systems Analysis. *Review*, XXI. évf., 1998. 1. sz.

háború utáni fejlett kapitalizmus gazdaságtörténetét vizsgálta a *The Economics of Global Turbulence* (2006) című könyvében.⁹⁰ Az elemzés vezérfonalául itt – empirikus részletgazdagsággal, temporális változékonyságukat is bemutatva – a többletkapacitás tendenciája és a csökkenő profitráta jelensége szolgál. Az oxfordi szcénából a néhai Andrew Glyn korunk kapitalista fejlődéséről és általános jólétre gyakorolt hatásáról szóló tömör és kifejezetten olvasmányos áttekintését említhetjük.⁹¹ Brenner jóslata szerint a zűrzavar folytatódik; Glyn úgy véli, hogy a gazdag országok dolgozóinak kilátásai egyre romlanak, amiből a további gazdasági növekedés értelmének megkérdőjelezéséig jut, hogy végül a rezignáció különös utópiájánál, az „alapjövedelem” bevezetésének gondolatánál kössön ki.

Arrighi a közelmúltban Adam Smithhez nyúlt vissza Kína jelenlegi megerősödéséről szóló jelentős munkájában, a már említett *Adam Smith in Beijing* c. kötetben. A *nemzetek gazdagsága* meggyőző, új olvasatában Arrighi egyrészt bemutatja, hogy Smith, a felvilágosodás erkölcsfilozófusa hogyan korlátozza önmagát, a kapitalista közgazdászt a globális igazsággal való foglalkozás révén. Arrighi másrészt amellet érvel, hogy az Új Amerikai Évszázad Projekt⁹² kudarca, illetve Kína felemelkedése révén a világ közelebb került a nemzet- és civilizációközi egyenlőség beköszöntéhez, mint „bármikor korábban”. Ez nem pusztán a kínai gazdasági növekedés mértékének és sebességének, de jellegének is köszönhe-

⁹⁰ Lásd Aston, T. H. – Philpin, C. H. E. (eds.): *The Brenner Debate*. Cambridge, Cambridge University Press, 1985; Brenner, Robert: *The Economics of Global Turbulence*. London, Verso, 2006.

⁹¹ Glyn, Andrew: *Capitalism Unleashed*. Oxford, Oxford University Press, 2006.

⁹² A Project for a New American Century (PNAC) egy 1977 és 2006 között működő, washingtoni nonprofit szervezet, amely az Egyesült Államok globális vezető szerepének előmozdítását tűzte ki célul. (*A ford.*)

tő: olyan piac alakulhat ki, ami nem jár együtt a földből élők ellehetetlenítésével, s amit a keményen dolgozó, olcsó, de egészséges és képzett munkaerő lendít előre.

A kínai gazdaság az 1970-es évek végétől lódult meg a háztáji mezőgazdasági termelésnek és a (belső) piacra termelő városi és falusi vállalkozásoknak köszönhetően; az európai kapitalizmustól eltérő fejlődési útra vall, hogy a vidéki lakosságot itt nem fosztották meg létfenntartási eszközeitől. Arrighi mindebből olyan történelmi és jelenre vonatkozó következtetéseket von le, amelyek nem biztos, hogy indokoltak. A mai Kína elemzéséből kiindulva – Robert Brennerhez hasonlóan – Arrighi azt állítja, hogy „a mezőgazdasági termelőknek a termelési eszközeiktől való megfosztása a kapitalizmus alkotó rombolásának inkább a következménye volt, mintsem az egyik előfeltétele”.⁹³ A mai kínai gyáripár komoly sikerei kétségtelenül a kisemmizett munkásosztály munkáján alapulnak, akik néha a rabszolgákéra emlékeztető körülmények közt dolgoznak, a vidéki oktatásra és egészségügyre pedig – legalábbis bizonyos mértékig – csapást mértek az e területen bevezetett díjak, amelyek a szegények számára megfizethetetlenek. Arrighi nagyszerű munkát tett le az asztalra, de a 21. században a progresszív politikai gazdaságtan nemzeti modelljei iránt egyre kisebb a kereslet.

A Santa Fe Intézet egyik friss és igen ambiciózus projektje – a közgazdaságtan és a politikatudomány egyesítésével – radikális politikai gazdaságtan létrehozását tűzte ki célul. E munka eddigi legjelentősebb gyümölcse a *Globalization and Egalitarian Redistribution* [2005] című kötet, melyet Pranab Bardhan (a Berkeley Egyetem közgazdásza), Samuel Bowles (közgazdász, a Santa Fe Intézet viselkedéstudományi programjának vezetője) és Michael Wallerstein (a Yale Egyetem politikatudósa)

⁹³ Arrighi: *Adam Smith in Beijing*, i. m. 365.

szerkesztett. A sok egyenlet és diagram ellenére a könyv – szerkesztői szerint elég jelentős – „tanulságai” a globális korlátok által behatárolt állami újraelosztási politika lehetőségei tekintetében nem hoznak feltétlenül újat. Van azonban két további ok, amiért érdemes e munkáról szót ejteni: először is a felmutatott politikai-gazdasági modell ereje miatt, melynek egyik – korábban kifejezetten marxista irányultságú – alkotója, Adam Przeworski mesterinek bizonyult; másodszor pedig a mainstream közgazdaságtan képviselőitől – nevezetesen a Russell Sage Alapítványtól – származó bőkezű pénzügyi támogatás okán, melyet a Tartós Egyenlőtlenség a Verseny Világában (Persistent Inequality in a Competitive World) elnevezésű projekt kapott.

A közgazdaságtanban és a filozófiában egyszerre jeleskedők közül valószínűleg Amartya Sen a legkiemelkedőbb, de az analitikus filozófia és az analitikus közgazdaságtan között számos egyéb kapcsolódási pont létezik. Különös – és baloldali nézőpontból tiszteletre méltó – életút John Roemeré, aki a matematikai közgazdaságtantól a „radikális gazdasági etikáig” jutott el, *A General Theory of Exploitation and Classtól* [A kizsákmányolás és a társadalmi osztály általános elmélete] (1982) *a Theories of Distributive Justice-ig* [Az igazságos elosztás elméletei] (1996). Közgazdaságtan és szociológia összekapcsolását egyik legjelentősebb kései művében, a *Les structures sociales de l'économie*-ban [2000] Pierre Bourdieu végezte el. A francia ingatlanpiac beható vizsgálata során felsorakoztatja néhány kulcsfogalmát, például a beállítódások „habitusát”, valamint a pozíciók és konfliktusok „mezejét”, hogy az empirikus kutatásban, illetve általános elméleti kritikájában egyaránt alkalmazza azokat.⁹⁴ Az öregedő társadalmak nyugdíjpolitikájának

⁹⁴ Bourdieu, Pierre: *Les structures sociales de l'économie*. Paris, Seuil, 2000.

ambiciózus, baloldali átalakítására Robin Blackburn a *Banking on Death* és az *Age Shock* című könyveiben tesz javaslatot Rudolf Meidner azon elképzelésére építve, hogy a vállalatok fizessenek részvényadót a társadalmi fejlődés finanszírozására.⁹⁵

A politikai gazdaságtan fogalmához tartozik továbbá a legtöbbször „intézményi közgazdaságtan” címke alatt futó, nem marxista, de általában balközép irányzat is. Modern klasszikusai közül azonban többeket – Ragnar Frisch, Gunnar Myrdal és Jan Tinbergent – is elsodort a neoliberais áramlat. De e panteonon túl a kritikai igényű intézményi közgazdaságtannak élénk szubkultúrája maradt fenn. Vonzásközpontjaiban – Nagy-Britanniában és Franciaországban – még jórészt a közgazdaságtan keretein belül található, de a szociológiai kutatás egyes elemeiből is merít. Franciaországban fő vonulatát a „szabályozáselméleti” iskola adja, melynek legjelentősebb képviselői többek között Michel Aglietta, Robert Boyer és Antoine Rebérioux.⁹⁶ Nagy-Britanniában ugyanakkor a posztmarxista Geoffrey Hodgson tért vissza a közgazdaságtan és a történettudomány közti kapcsolódások vizsgálatához, valamint az evolúcióelmülethez.⁹⁷

⁹⁵ Blackburn, Robin: *Banking on Death*. London, Verso, 2002; *Age Shock: How Finance is Failing Us*. London, Verso, 2006.

⁹⁶ Aglietta, Michel – Rebérioux, Antoine: *Corporate Governance Adrift*. Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 2005; Boyer, Robert – Saillard, Yves (eds.): *Théorie de la régulation*. Paris, La Découverte, 1995; Hollingsworth, J. Rogers – Boyer, Robert (eds.): *Contemporary Capitalism. The Embeddedness of Institutions*. Cambridge, Cambridge University Press, 1997.

⁹⁷ Hodgson, Geoffrey: *After Marx and Sraffa*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 1991; Hodgson, Geoffrey – Itoh, Makoto – Yokokawa, Nobuharu: *Capitalism in Evolution*. Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 2001. – Lásd még Carlos Mallorquín interjúját Geoffrey M. Hodgsonnal: Geoffrey M. Hodgson és az intézményi közgazdaságtan. *Eszmélet*, 74. (2007. nyár). (A ford.)

Álláspontok repertoárja

A társadalmi elméletalkotás továbbra is kapcsolódik adott politikai álláspontokhoz – sőt, elkötelezett iránytű –, így a terület társadalomtörténeti leírásakor valamelyest ki kell térni azokra, ellenben nem szabad, hogy engedjünk egyrészt az apológia, másrészt a megbélyegzés csábításának.

3.1. ábra. Kortárs baloldali elméleti-politikai álláspontok

A 3.1. ábrán két tengelyt különböztetünk meg, melyek mentén a mai baloldali gondolkodás politikai irányait elhelyezhetjük. Az egyik elméleti jellegű, amely a Marxszal és a marxizmus szellemi hagyományával való azonosulás mértékét mutatja. A másik pedig politikai jellegű, amely a szocializmus – mint a kapitalizmustól határozottan eltérő társadalmi rend célkitűzése – eszméjéhez fűződő viszonyt jelzi. (A „szocializmus” fogalmát ennél lazább értelmezésben is használják, de ettől most eltekintünk.) E két tengely meghatároz egy koordináta-rendszert, amelyet heurisztikus célú tájolóként

alkalmazhatunk, de az így kapott eredményeket nem szabad változtatlan címkék jegyzékének tekinteni.

Az ábra így természetesen csak igen vázlatos térképnek tekinthető, melynek célja, hogy viszonylag jól megmutassa a relatív pozíciókat, anélkül hogy a távolságok nagyságáról bármit kívánná állítani. Mindenekelőtt az látszik belőle, hogy az elmélet és a politika két külön dimenzió, még a politikailag elkötelezett társadalomtudósok esetében is. Másodsorban a diagram a szocializmustól – mint egy jellegzetes, gyakorlatban megvalósítható társadalomtól – való új keletű távolságtartást jelzi. Az intellektuális baloldalon ma csak keveseket foglalkoztat egy szocialista alternatíva kidolgozása, bár ez nem jelenti azt, hogy a többiek mind a kapitalista nyájhoz csatlakoztak volna.

Kontinentális összevetésben azt mondhatjuk, hogy az észak-amerikai – marxista és nem marxista – baloldali szellemi áramlatok, európai társaikhoz viszonyítva, az ábra meridiánvonalától inkább balra helyezkednek el. Általában véve szembeötlő a kicsiny észak-amerikai baloldal kitaratása a sokkal nagyobb, de jóval elpuhultabb és gyakran elbátortalanodó európai erőkhöz képest. Az Egyesült Államok olyan engesztelhetetlen baloldali bestseller szerzőket nevelt ki, mint Noam Chomsky vagy újabban Mike Davis.⁹⁸ Az évente megjelenő *Socialist Register* a hatvanas évek közepén teljes mértékben brit vállalkozásként indult útjára, az új évezredben azonban Torontóban szerkesztik. Klasszikus amerikai baloldali folyóiratok, mint a *Monthly Review* és a *Science and Society*, jóllehet pusztán árnyékai korábbi önmaguknak, fenn tudtak maradni. A masszív amerikai tudományos kultúra még mindig számos baloldali publikációnak ad teret. Az Amerikai Szociológiai Társaság újabb találko-

⁹⁸ Chomsky, Noam: *Detering Democracy*. New York, Verso, 1991; Davis, Mike: *Planet of Slums*. London, Verso, 2006.

zói sokkal radikálisabb szelleműek, mint az európai összejövetelek. (Igaz, az európai baloldal tudósainak több lehetősége adódik egyetemen kívüli munkára.) A nagy „jobboldali fordulat” az Egyesült Államokban korábban zajlott le, s ennek során a negyvenes és ötvenes évek trockizáló baloldalának egy része – a hetvenes évek elejére – a hidegháború támogatóihoz csatlakozott, szélsőséges neokonzervatívok egész nemzedékét indítva ezzel útjára. Az amerikai baloldal maradéka soha nem táplált nagy reményeket a közvetlen jövőt illetően, s ezt még csak fokozzák a szovjet összeomlás megrázkódtatásai és utórengései, az eurokommunizmus veresége és az euroszocializmus kapitulációja.

Posztszocializmus

Bár az euroamerikai baloldal mostanában némi távolságot tartott bármiféle konkrétan körvonalazott szocializmustól, sajátos feladattá lett egy balközép posztszocialista program kidolgozása. Az ünnevelt, ám szellemtelen és üres thatcherizmus tálcán kínálta a lehetőséget a „posztszocializmus” számára. John Keane például a „civil társadalmat” dicsőítette, s pont akkora megvetéssel szemlélte a szociáldemokráciát és annak „működésképtelen, állami irányítású szocialista modelljét”, mint a „totalitárius kommunizmust”.⁹⁹ A hidegháború utolsó éveiben ez az álláspont a fénykorát élte; Keane az 1989-et követő évtized – Kelet-Európa nagy részén lezajló – kapitalista elszegényedése ellenére nem érezte szükségét, hogy minősítse a történeteket, vagy hogy valamilyen kommentárt fűzzön hozzájuk.¹⁰⁰

⁹⁹ Keane, John: *Democracy and Civil Society*. London, University of Westminster Press, 1998, 26.

¹⁰⁰ Keane: Introduction to the New Edition. In *Democracy and Civil Society*, i. m.

Pár évvel később a szociológiaelmélet-író Anthony Giddens kinyilvánította, hogy „túllépett bal- és jobboldalon”, méghozzá egy olyan könyvben, amely tele van a szociáldemokráciát és a jóléti államot gúnyoló, Thatcher-párti megjegyzésekkel.¹⁰¹ Miközben Giddens nyers modorban utasítja el azt az elképzelést, hogy a „jóléti szocializmus” és a „kommunizmus” között létezhet valamiféle, klasszikus baloldali értelemben vett „harmadik út”, valójában – mint később kiderült – előkészítette a talajt egy rövid életű, akkoriban azonban egyedülálló posztszocialista politikaelméleti szövetség számára, amelyet nemsokára épp „harmadik út”-nak neveztek el. Néhány évig Giddens a brit miniszterelnök és New Labour-rendszere készséges teoretikusává szegődött, némi intellektuális mázt kölcsönözvén annak a pártnak, amely a könyörtelen (de civil bázisát tekintve mindig kisebbségi) neoliberalizmustól elszenvedett traumatikus vereségsorozat nyomán elveszítette – valójában elvágta – minden kapcsolatát az „elsőutas” szociáldemokráciával. E projekt egy időre valódi kapcsolatot létesített a társadalomelmélet és a politika között, habár másfélét, mint amelyet a korábban tárgyalt marxista-szocialista „háromszög” feltételezett. Meg kell jegyeznünk, hogy e harmadik út vonzereje Európában az Irakba vezényelt tankok *Realpolitik*-jének következtében mindenképp megszűnt (Kelet-Ázsiában talán még érdeklődnek iránta); 1968-cal ellentétben a tankok most nem bevonultak Csehszlovákiába, hanem kivonultak onnan – Irakba, a Blair-kormány által is irányított agresszió során.¹⁰²

¹⁰¹ Giddens, Anthony: *Beyond Left and Right*. Cambridge, Polity, 1994, 73. skk.

¹⁰² A posztszocializmus generációs dimenzióval is bír. 1994-ben elhunyt Ralph Miliband, a kiemelkedő marxista politikatudós, a *The State in Capitalist Society* (1969) szerzője, akinek *Socialism for a Sceptical Age* (1994) című megátalkodott könyve posztumusz kiadásban jelent meg. Ugyanebben az évben fia, David, aki épp a külügyi államtitkárság várományosa volt, antológiát szerkesztett.

Az ideológiai vitától eltekintve, Giddens hat évvel későbbi, a harmadik út védelmében készített munkája a vele szemben elhangzott legfontosabb bírálatok példamutatóan pontos, mégis tömör összefoglalását adja, s társadalomtudományos igényű hivatkozások sorával válaszol rájuk.¹⁰³ Giddens alkalmi szerzőtársa, a kozmopolita és radikális demokrata Ulrich Beck számára Európa „első modernitásának” kommunizmusa és szocializmusa immár csupán „kiürült” eszmék.¹⁰⁴

Az olaszországi Baloldal Demokratikus Pártjának (PDS) 1998-as önfeloszlatása, majd végül 2007-es beolvadása a Demokratikus Pártba – legalábbis elvben – még Blair és Brown „New Labour”-projektjénél is jobban példázza a szociáldemokrata irány megtagadását. Az ő udvari ideológusuk azonban, úgy látszik, még nem tűnt fel a színpadon.

A nem marxista baloldal

A szociáldemokrácia, amely a nem marxista baloldalnak messze a legjelentősebb ereje, az utóbbi években felmutatott néhány, nagy ambícióval rendelkező teoretikust. A svéd szociológus, Walter Korpi nagyrészt a szociálpolitikai intézmények empirikus elemzésére összpontosít, azonban a hatalom erőforrásaival és a „demokratikus osztályharccal” kapcsolatos magyarázó elméletei, valamint a jóléti állam melletti, tudományosan megalapozott érvei fontos hozzájárulást jelentenek

tett *Reinventing the Left* címmel, amelyben Giddens megfogalmazta posztoszocialista programját.

¹⁰³ Giddens, Anthony: *A harmadik út*. Budapest, Agora Marketing, 1999; *The Third Way and Its Critics*. Cambridge, Polity, 2000.

¹⁰⁴ Beck: *A kockázat-társadalom*, i. m.; *Macht und Gegenmacht im globalen Zeitalter*, i. m. 407.

a társadalomelmélethez.¹⁰⁵ Korpi politikailag is rendíthetetlen szociáldemokrata maradt. A skandináv szociáldemokráciát is bőven érték mostanában kudarcok, a remények itt is megfogyatkoztak – leginkább Dániában –, de egészében véve még mindig a balközép egyik fő erejének számítanak.

A francia szociológia általánosságban továbbra is a centrumtól balra helyezkedik el, annak ellenére, hogy a média és a főbb párizsi szellemi fórumok éles jobb-oldali fordulatot vettek.¹⁰⁶ Az 1990-es évek során Pierre Bourdieu teljesítménye volt a legkiemelkedőbb. Távol a valaha fénykorát élő rue d’Ulm-beli marxizmus¹⁰⁷ reflektorfényétől, Bourdieu kiemelkedő társadalomkutatóként komoly hírnévre tett szert, hogy aztán élete vége felé az antikapitalista baloldal első számú szószólójává váljon nemcsak Franciaországban, hanem egész Európában. Bourdieu erőteljesen felemelte hangját a kapitalista „világnymor” ellen, s bár nem kecsegtetett a szocialista jövő távlatával, sosem békélt meg a fennálló renddel.¹⁰⁸

Amióta a svéd fizikai (kék galléros) dolgozók szakszervezetei megtették a bérből élők részvényalapjaira vonatkozó nagyra törő, ám politikailag balsorsú javaslatukat¹⁰⁹ – melyet a svéd szociáldemokrata párt idő-

¹⁰⁵ Korpi, Walter: *The Democratic Class Struggle*. London, Routledge, 1983; Korpi, Walter – Palme, Joakim: *The Paradox of Redistribution and Strategies of Equality*. *American Sociological Review*, 63. évf., 1998. 5. sz.

¹⁰⁶ Touraine, Alain: *Beyond Neoliberalism*. Oxford, Polity, 2001.

¹⁰⁷ A rue d’Ulm ad otthont az École Normale Supérieure nevű híres felsőoktatási intézménynek, amelyben annak idején Louis Althusser is tanított, és amely a 60-as években a francia maoizmusnak is fontos bázisa volt. (A ford.)

¹⁰⁸ Bourdieu, Pierre et al.: *La misère du monde*. Paris, La Seuil, 1993 (angolul: *The Weight of the World*. Stanford, 1999); Bourdieu, Pierre: *Contre-feux*. Paris, Liber-Raions d’agir, 1998 (angolul: *Firing Back. Against the Tyranny of the Market*. London, New Press, 2003).

¹⁰⁹ A Rudolf Meidnerről elnevezett Meidner-terv szerint a vállalatok egyre több részvényt adtak volna át a munkavállalók alapjainak (lontagar-fonder), hogy így ők is részesedhessenek a

legesen és vonakodva, de felkarolt –, ritkán születnek radikális programadó gondolatok szociáldemokrata oldalon. Különösen aggasztó az említésre méltó szociáldemokrata víziók teljes hiánya Kelet-Európában. Nem véletlen, hogy a brazil–amerikai jogfilozófusnak, Roberto Mangabeira Ungernek jutott az eszébe, hogy feltegye és könyvében megválaszolja a kérdést: *Mit javasoljon a baloldal?* Az, hogy a szerző a „szerény mértékű növekedés és függetlenség” utáni kispolgári vágyakozásra, illetőleg a „nemzeti szuverenitás” iránti „egyetemes óhajra” apellál, nem tűnik túl merésznek. Ám az általa javasolt intézményi változások komoly hatást érhetnek el. Javaslatai öt „intézményi elvet” követnek: a magas hazai megtakarítások és az adózás mint a nemzeti függetlenség alapja; az alsóbb rétegek hatalmának erősítésén és képességeik javításán alapuló társadalompolitika; a piacgazdaság demokratizálása és „a munka hozamának erősítése”; ösztársadalmi felelősség a gondozásra szorulókat iránt; valamint „energikus demokratikus politizálás”.¹¹⁰

A Szociális Világforumok létrejötte, ami az új évezred egyik legfontosabb és leginspirálóbb baloldali politikai fejleménye, mostanáig kevés társadalomelméleti eredményt hozott; mindemellett a portugál jogtudós, Boaventura de Sousa Santos kísérlete ezen összetett és heterogén mozgalom elemzésére és interpretálására értékes teljesítmény.¹¹¹ Ugyanakkor olyan, a baloldal számára régóta központi témákkal kapcsolatban, mint az egyenlőtlenség, illetve a kapitalizmusbeli munkakö-

profitból, majd fokozatosan átvegyék az irányítást. A szociáldemokrata párt (SAP) 1976-os vereségével, melyben e terv is szerepet játszott, a megvalósítás lekerült a napirendről. (A ford.)

¹¹⁰ Unger, Roberto Mangabeira: *What Should the Left Propose?* London, Verso, 2005, 166, 24–31.

¹¹¹ Lásd a Verso kiadó sorozatát: *Reinventing Social Emancipation. Towards New Manifestos*. London, 2006; ill. kiadás alatt.

rülmények, radikális elméletek születtek a baloldalon kívül is. Két jellemző, bár eltérő megközelítést tükröző példa: Richard Sennett erősen irodalmi jellegű, leíró, illetve Charles Tilly végig szigorúan szisztematikus elemzése.¹¹² A radikális társadalomelmélet jókora épülete változatlanul sűrűn lakott.

Marx-kutatás és tudományos marxizmus

A 3.1 ábra északkeleti kvadránsa nem szükségképpen üres. Logikailag lehetséges, ma jobban, mint bármikor, hogy valaki úgy tartsa távol magát mindennemű antikapitalista gyakorlattól vagy ideológiai pozíciótól, hogy közben Marxot a kapitalizmus éles elméjű és gondolatébresztő elemzőjének tekinti. Minden tiszteletünk Burawoyé és Wrighté, de az ilyesfajta hozzáállást nem kell okvetlenül degenerálnak, cinikusnak vagy pesszimizmának tartanunk.¹¹³ Ugyanakkor a társadalomtudomány természetes kulturális-politikai beágyazottsága miatt számíthatunk arra, hogy ez a terület meglehetősen gyéren népesül be. Ezen álláspont legkiemelkedőbb jelenkori képviselője az indiai-brit közgazdász, Meghnad Desai, akit Blair beültetett a Lordok Házába. Desai a Ház könyvtára segítségével állította össze a kapitalizmus dinamikájáról írt szellemes elemzését, amelyben Marx kezét nyújt Hayeknek. A *Marx's Revenge* [Marx bosszúja] (2002), amelyet eredetileg Lenin és a

¹¹² Sennett, Richard: *Respect in a World of Inequality*. New York, Allen Lane, 2003; *The Culture of the New Capitalism*. New Haven, Yale University Press, 2006; Tilly, Charles: *Durable Inequality*. Berkeley, University of California Press, 1998; McAdam, Doug – Tarrow, Sidney – Tilly, Charles: *Dynamics of Contention*. Cambridge, Cambridge University Press, 2001.

¹¹³ Burawoy, Michael – Wright, Erik Olin: Sociological Marxism. In Jonathan Turner (ed.): *Handbook of Sociological Theory*. New York, Springer, 2002, 484.

klasszikus marxista közgazdászok újraolvasása inspirált, Marxot a kapitalizmus politikai gazdaságtanának társadalomtudósaként rehabilitálja, miközben kételyt táplál bármiféle posztkapitalista társadalmi rend lehetőségét illetően. Ugyanebbe a vonulatba tartozik a Brit Akadémia marxista történetírása is.

A 20. század utolsó éveiben két figyelemre méltó, szintetizáló Marx-olvasat született: az egyik a *Marx kísértetei* (1993) Jacques Derrida tollából, a másik pedig a *The Postmodern Marx* (1998) Terrell Carvertől. Vizsgálódása során Derrida és Carver is Marxokról beszél – így, többes számban –; mindkét szerző rokonszenvvel, bár kritikusan hangsúlyozza Marx politikai jelentőségét, de csak mint történelmi figuráét, leválasztva bármiféle mai mozgalom marxizmusáról. Derrida itt egész dekonstrukciós életművét „egy bizonyos marxizmus hagyományán, a marxizmus egy bizonyos szellemén” belülre helyezi, miközben saját olvasatát sziporkázó irodalmisággal tálalja elénk.¹¹⁴ Carver posztmodernizmusa a „lágyabb” fajtához tartozik, amely nem konfrontálódik a modernitással és a felvilágosodással, s amely első-sorban különféle szövegek marxi nyelvezetének és írói stratégiáinak éles szemű analízisében nyilvánul meg.¹¹⁵

Posztmarxizmus

A posztmarxizmus kifejezést itt tág értelemben használjuk azokra a kifejezetten marxista háttérrel rendelkező szerzőkre utalva, akiknek újabb munkái túlléptek a marxista problematikán, és akik immár nem nyilván-

¹¹⁴ Derrida: *Marx kísértetei*. i. m. 102. Lásd még a vitát Derrida könyvéről: in Sprinker, Michael (ed.): *Ghostly Demarcations*. London, Verso, 1999.

¹¹⁵ Carver, Terrell: *The Postmodern Marx*. Manchester, Manchester University Press, 1998, 2.

nítják ki töretlen marxista elkötelezettségüket. Ez nem egyenértékű az exmarxizmussal, illetve nem jelenti, hogy e szerzők a marxizmust elítélnék vagy megtagadnák; de fejlődést és új vágyakat igen, valamint talán békés elválást is, de csak baráti alapon. A poszt- és a neomarxizmus közti határvonal újabban elmosódott, illetve néhány fontos szerző – pl. Étienne Balibar – mindkét kategóriába besorolható. E helyütt a csoportosítás nem jelent kritikai értékelést; ellenben a „neomarxista” terminust csak azokra az elméleti irányzatokra fogjuk alkalmazni, amelyekben a klasszikus marxizmustól való jelentős eltávolodás és az aziránt továbbra is nyíltan vállalt elköteleződés egyaránt tetten érhető.

Laclau és Mouffe, a posztmarxista címkét elfogadva, „a szellemi hagyomány megújítására, illetve az azon való túllépés folyamatára is” utalnak.¹¹⁶ A korábban tárgyalt *Hegemony and Socialist Strategy* a posztmarxista álláspont egyik legfontosabb kifejtésének tekinthető. Egy sor lenyűgöző fogalmi absztrakció segítségével a szerzők átküzdik magukat a klasszikus marxista politikaelméleten, a német és orosz szociáldemokráciától Gramsciig, de gondolataik középpontjában mindvégig a francia forradalom áll – ami önmagában is egy tisztelettel övezett hagyomány Marxtól Leninen át Gramsciig –, valamint a radikális demokrácia igénye, melynek szocialista dimenziója a „demokratikus forradalom elmélyítése” révén válhat majd valósággá.

Minden bizonnyal a német kritikai elmélet volt az első nagy posztmarxista áramlat, amely a második világháború után először Adorno és Horkheimer fagyos hallgatásában jelentkezett, burkolt politikai felhanggal, aztán pedig explicit módon, emelkedett stílusban Jürgen Habermas műveiben. Posztmarxistaként Habermas megmaradt az (amerikai értelemben vett) liberális baloldallal

¹¹⁶ Laclau–Mouffe: *Hegemony and Socialist Strategy*, i. m. ix.

entellektüeljének és teoretikusának, s a nyugatnémet nemzet baloldali lelkiismeretévé vált, aki sokkal kevésbé radikális, mint Sartre, de jóval népszerűbb. Az utóbbi években a genetikai tervezés által felvetett morális kérdésekkel viaskodik, másrészt az Egyesült Államokkal való kapcsolat (*Westbindung*) egyre erőszakosabb és vitathatóbb következményeinek kérdésében igyekszik dűlőre jutni, mely kapcsolat a nacionalizmusellenes német gondolkodó számára mindig is nagy jelentőséggel bírt. Az iraki invázió kontextusában pedig érdekes, européer közeledés ment végbe közte és Derrida között.¹¹⁷ Jelen áttekintés szempontjából azonban inkább Habermasnak a kommunikatív cselekvésről írott mesterművében kifejtett, dialógusra alapozott politikai elképzeléseit kell hangsúlyoznunk, illetőleg azt, hogy a modernitást mint „befejezetlen programot” vette védelmébe.¹¹⁸ Habermas egykori tanítványa, a régóta posztmarxistának tekinthető Claus Offe azon kevés prominens politikatudósok egyike, aki – a hatvanas és hetvenes évek marxizmusának örökségét folytatva – továbbra is szenvedélyesen érdeklődik az állammal kapcsolatos kérdések iránt, immáron, más problémákkal együtt, a kelet-európai posztkommunista államok kontextusában is.¹¹⁹

A Frankfurti Iskola első számú alakja ma Axel Honneth. Legfontosabb műve az elismerésért folytatott küzdelemmel foglalkozik – e témát a modern társadalomfilozófiában elsőként az úr–szolga viszony dialektikájának hegeli elemzése mutatta be. Honneth a kérdést a szeretet, a jog és a szolidaritás irányában gondolta

¹¹⁷ Borradori, Giovanna: *Philosophy in a Time of Terror. Dialogues with Jürgen Habermas and Jacques Derrida*. Chicago, University of Chicago Press, 2003.

¹¹⁸ Habermas: *The Theory of Communicative Action*, i. m.; *Filozófiai diskurzus a modernségről*, i. m.

¹¹⁹ Offe: *Modernity and the State*, i. m.

tovább.¹²⁰ Az amerikai filozófussal, Nancy Fraserrel folytatott vitájában, akit az USA harsány „identitás-politikája” az állami újraelosztás védelmére sarkallt, Honneth az igazságtalanság tapasztalatának normatív elmélete mellett érvelt, ami átfogóbb lenne, mint a marxizmus „többé-kevésbé haszonelvű antropológiája”.¹²¹ Egalitárius nézőpontból, amint azt másutt már kifejtettem, az „elismerés” fogalma az egzisztenciális egyenlőség egyik kulcsvonatkozásának tekinthető, az egyenlő(tlen)ség három alapvető dimenziója egyikének. Ha tekintetbe vesszük, hogy Honneth milyen közegből jön, akkor az „erkölcsi haladás”-sal kapcsolatos megfigyeléseinek modernista optimizmusát is meg kell említenünk.¹²²

A posztmarxizmus soha nem korlátozódott csupán szövegek újraértelmezésére; olykor új empirikus területekre hatol be, vagy a szociális kommentár formáját ölti. A két legeredetibb, marxista hátterű teljesítmény Manuel Castells már említett, mérföldkőnek számító szociológiai elemzése a világtársadalomról, illetve Régis Debray meghökkentően ambiciózus történelmi „mediológiaija”.¹²³ Debray könyve¹²⁴ az ideológia marxista felfogásának kritikájával, illetve az „ideológiai alapú államapparátus” althusseri fogalmának megkérdőjelezésével indít, majd a közvetített (mediated) kommunikáció jelentőségének, avagy a „(kulturális) átvitel

¹²⁰ Honneth, Axel: *Elismerés és megvetés. Tanulmányok a kritikai társadalomelmélet köréből*. Pécs, Jelenkor, 1997 [1995].

¹²¹ Fraser, Nancy – Honneth, Axel: *Redistribution or Recognition?* London, Verso, 2003, 127.

¹²² Therborn, Göran: *Understanding and Explaining Inequality*. In uő (ed.): *Inequalities of the World*. London, Verso, 2006, 186. skk.

¹²³ A társadalmon belüli, illetve társadalmak közötti kulturális áramlás módjainak tanulmányozása, mely a technológiá(ka)t is a kultúra részének tekinti. (*A ford.*)

¹²⁴ Debray, Régis: *Media Manifestos*. London, Verso, 1996; *Transmitting Culture*. New York, Columbia University Press, 2000.

mechanikájának” *longue durée*-jellegű¹²⁵ vizsgálata irányában halad tovább, különös tekintettel a judaizmusra és a kereszténységre. E két, eredeti elképzeléseket felvonultató, mesterien megformált munka inkább a társadalomelemzés eredményeit szaporítja, mintsem a társadalomelméletét; ilyen minőségükben kiemelkedő teljesítmények. Végül, erős nemzetközi visszhangra találtak a Zygmunt Bauman termékeny tollából származó szociális kommentárok, amelyek lényegében a posztmodernizmus szociológiai változatának tekinthetők. Bauman újabb írásai könnyedek, sem empirikus kutatás, sem teoretikus elemzés nem nehezíti őket, ugyanakkor kivételes életbölcsségről és a gyakorlott megfigyelő éleslátásáról tesznek tanúságot, mindezt gördülékeny stílusban.¹²⁶

Neomarxizmus

A politikai vereségek sorozata nem apasztotta el a marxizmus szellemi alkotóerejét. Az utóbbi évtizedben legalább két olyan, igen eredeti és erőteljes diskurzus kialakulását láthattuk, amelyek kifejezetten a marxista örökségből származnak, illetve arra építenek. Korábban már említettük azt a szentségtörő politikafilozófiát, amit Slavoj Žižek képvisel, aki nem csupán radikálisan megújította a marxista kultúrakritikát, de energikusan védelmére is kelt a marxizmus hagyományromboló vonásainak a „konformista liberális csirkefogók” támadásaival szemben. Žižek egyrészt a klasszikus modernitás lelkes védelmezője, másrészt – kultúrfilozófiai kommentárjaiban – széles körben merít a populáris film

¹²⁵ *Longue durée* – hosszú távú tendenciákra koncentrááló megközelítés, melyet a francia *Annales* történeti iskola javasolt. (A ford.)

¹²⁶ Bauman, Zygmunt: *Intimations of Postmodernity*. London, Routledge, 1992; *Liquid Modernity*, i. m.

világából. Szembeszáll a konvencionális okoskodással, egészen odáig, hogy bevezetést ír Lenin 1917-es írásának új, általa kommentált válogatásához.¹²⁷ Amikor Žižek arra buzdít, hogy „játsszuk újra Lenint”, akkor amellet érvel, hogy egy látszólag reménytelen helyzetben, katasztrofális vereség után is nyitva áll a radikális társadalmi változás lehetősége (Lenin esetében gondoljunk az első világháborúra és a II. Internacionálé felbomlására).

A neomarxizmus másik fő alapvetésében – az *Empire*-ben és a *Multitude*-ban – Hardt és Negri azt állítják, hogy rátaláltak a 21. század számára kínákozó forradalmi kiútra: „Olyan forradalom ez, amelyet semmiféle hatalom nem béklyóz majd, mivel biohatalom¹²⁸ és kommunizmus, kooperáció és forradalom nem válik szét, hanem szeretetben, egyszerűségben, tehát ártatlanságban létezik együtt. Ez a kommunista lét elfojthatatlan könnyűsége és öröme.” Vagy máshol:

„A globális demokrácia lehetősége először korunkban nyílik meg [...] Az erőszak és az ellentmondások e hosszú korszaka után [...] a sérelmek és reformjavaslatok rendkívüli mértékű felhalmozódásának egy ponton túl – egy drasztikus esemény hatására – felkelés formájában testet öltő követeléssé kell formálódnia [...] Ha eljön az ideje, egy ilyen esemény nyílként röpít majd át minket abba a [már] eleven jövőbe.”¹²⁹

¹²⁷ Lásd különösen: *Did Somebody Say Totalitarianism?* London, Verso 2002, 4.; *Ticklish Subject*, i. m.; *Revolution at the Gates*, i. m.

¹²⁸ A biohatalom a társadalmi életet belülről szabályozó hatalmi struktúra, ami az egész életre és annak újratermelésére is kihat a test, a gondolkodás és a társadalmi kapcsolatok kontrolljában, azok elgépiesítésével. A fogalmat Michel Foucault vezette be *A szexualitás története* c. könyvében az egész népesség ellenőrzését lehetővé tévő hatalmi technika megjelölésére. (*A ford.*)

¹²⁹ Hardt–Negri: *Empire*, i. m. 413., kiemelés mellőzve; ill. *Multitude*, i. m. xi, 358.

Hardt és Negri „a szuverenitás lerombolása” kapcsán az *Állam és forradalom* Leninjére is hivatkoznak, mint az inspiráció forrására, habár itt ez a fékek és egyensúlyok madisoni elképzelésével kapcsolódik össze. A fenti két neomarxista diskurzusnak – derűs radikalizmusukon és nemzetközi sikerükön túl is – számos közös vonása van. Egészében véve mindkettő inkább politikafilozófia, mintsem társadalomelmélet – már amennyiben elfogadjuk, hogy Žižek legfontosabb könyvei a *The Sublime Object of Ideology* (1989) és a *The Ticklish Subject* (1999). Negri és Žižek hivatásos filozófusok, míg Negri egykori párizsi diákja, Hardt filozófiai orientációjú irodalomtudós. Mindkét gondolatkör szerzői lendületesen és élvezettel, a barokk *assemblage*¹³⁰ stílusában írnak, műveltségük számos területet és hagyományt átfog, vilámgyors asszociációs készségük lenyűgöző, azonban kevés idejük marad a történeti kontextus felmutatására, illetve empirikus vizsgálódásra. Negri és Žižek politikai érésére a szakadár kommunizmus különféle változatai, illetve a mainstream kommunizmus egyöntetűbb családi háttere voltak befolyással: előbbinél a spontán és erőszakos olasz szélsőbaloldal, utóbbinál a szlovéniai szakadár kommunizmus kacskaringós útjai. A nyugati marxista gyakorlattal olyan értelemben is összhangban állnak, hogy Marxot bizonyos más, nagy európai szellemi hagyományok szűrőjén keresztül olvassák és használják fel: Žižeknél ez főként Lacan pszichoanalízise, illetve a filozófia egy bizonyos vonulata Heideggerrel a középpontban, Negri esetében pedig Spinoza filozófiája. Ezenfelül káprázatos stílusuk olyan olvasók figyelmét is felkeltette, akik tőlük távol álló politikai vagy filozófiai nézeteket vallanak.

¹³⁰ Háromdimenziós műalkotás készítése talált tárgyak összerakásával, összeillesztésével, halmozásával. (*A ford.*)

Žižek egyik legújabb könyvéről, a *The Parallax View*-ről¹³¹ azt mondja, hogy ez a „legjelentősebb munkája az utóbbi években”. Témája egy találó metafora körül forog: a parallaxis „egy tárgy látszólagos elmozdulása (helyzetének megváltozása a háttérhez képest), amelyet a megfigyelő helyzetének – új látószöget adó – megváltozása okoz”. Ugyanakkor ez az ambiciózus kötet, amelyet a szerző szokásos stílusában, távoli asszociációkkal, anekdotákkal, mozgókép-elméleti eszmefuttatásokkal és meghökkentő polémiával fűszerez, egyben az efféle, szabadon kalandozó kritika mérsékelt eredményét is példázza. Bár Žižeknek még mindig sikerül elővarázsolni a kalapjából néhány érdekes meglátást, számos tematikus fejtegetéséből hiányzik mind a metsző él, mind az analitikus mélység – például akkor, amikor türelmesen cáfolja a lacaniánus Jean-Claude Milner cionista szónoklatait, amikor tiszteletteljes szkepszissel szemléli Alain Badiou forradalmi terrort „mámorosan védelmező” eszmefuttatását, vagy amikor Napóleon-analógiával él, hogy alátámassza tézisént az októberi forradalom „sztálinista kimenetelének történelmi szűkszerűségéről”.¹³²

Žižek talán mondhatja magáról, hogy „semmi köze a szociológiához”,¹³³ Hardt és Negri művei viszont – francia–olasz filozófiai stílusuk ellenére – kifejezetten a társadalmelemzés javához tartoznak. Megközelítésük

¹³¹ A könyv címe megegyezik Alan J. Pakula 1974-es filmjének címével, amelyet Magyarországon *A Parallax-terv* címmel játszottak. Érdekes módon Žižek, a nagy filmrajongó, könyvében nem utal erre a filmre, amelyben a főhős oknyomozó újságíró egy szénátör meggyilkolásának szálait követve eljut a Parallax céghez, ahol különleges módszerrel toborzott végrehajtókat programoznak be, többek között merényletekre. Végül az újságíró maga is a gépezet részévé válik. (*A ford.*)

¹³² Žižek, Slavoj: *The Parallax View*. Cambridge, MIT Press, 2006, 253. skk., 292–293, 326. skk.

¹³³ Žižek–Daly: *Conversations with Žižek*, i. m. 32.

két – Spinozától származó – kulcsfogalom, a birodalom (empire) és a sokaság (multitude) köré szerveződik. Hardt és Negri Spinoza *imperium*át egyszerűen szuverenitásként értelmezi, és e fogalom nem hordoz semmit, mondjuk, a római vagy a brit birodalom anyagi konkrétságából. Inkább egy olyan globális hálózatot jelent, amelybe – a nemzetállamokon túllépve – a szuverén hatalom áttelepült, és ilyen értelemben „egy lépés előre”, legalábbis önjelölt posztmodernista szerzőink tipikusan modernista kijelentése szerint. A Birodalomhoz hozzátartozik a sokaság, amely itt a marxista „proletariátus” és a klasszikus demokráciaelmélet „nép” fogalmát helyettesíti. Negri 1960-as és 70-es évekbeli ultrabaloldali Olaszországának munkástömegei most (globális méretű) értelmiségi tömeggé nőnek. Hasonlóképpen, a sokaság az egész bolygó dolgozóiból és szegényeiből áll, akik – közös tudásuk és kapcsolataik révén – mára egyre inkább hálózatokat alkotnak a zsugorodó civil társadalom és az eltűnő nemzeti határok „kisimult” globális terében. Ez az egyre nagyobb körben végbemenő folyamat fogja a globális demokráciát, a „már eleven jövőt” létrehozni. A szocializmus azonban nem része ennek a profetikus látomásnak.¹³⁴

Az információ és a hálózatok – különösen a szuverenitás új helyszínéeként történő – kiemelése miatt Hardt és Negri művei, illetve Castells empirikus alapú ezredvégelemzése között diagnosztikai hasonlóság mutatkozik. Véleményük a társadalmi differenciálódás megítélése kapcsán különbözik a leginkább. Az „erkölcsi spirálban terjedő” közösségiség¹³⁵ egyetlen, globális sokaságával szemben Castells „az információ korának legalapvetőbb társadalmi választóvonalait” írja le:

¹³⁴ Hardt–Negri: *Empire*, i. m. 43, 336.; *Multitude*, i. m. 348–350, 358.

¹³⁵ *Multitude*, i. m. 350.

Először, a munkaerő belső tagolódása információtermelőkre és pótolható, szakképzetlen munkaerőre. Másodszor, a társadalom egy jelentős részének kirekesztése, mely körbe azok a peremre szorult egyének tartoznak, akiknek értékét munkaerőként/fogyasztóként már kihasználták, emberi mivoltukat pedig semmibe veszik.¹³⁶

Egy, a világ munkásságát vizsgáló jelentős empirikus munka – Silver korábban már hivatkozott könyve, a *Forces of Labor* – a Castellséhez hasonló következtetésre jut:

...jóllehet a tőke számára jövedelmezőnek bizonyul, hogy minden egyes munkást felcserélhetőnek tart egy másikkal, nincs okunk azt feltételezni, hogy ezt ők maguk is saját érdekükben állónak tartják. Ellenkezőleg, a bizonytalan helyzetű embereknek (beleértve a dolgozókat) jó okuk van arra, hogy ragaszkodjanak a nem osztályjellegű (pl. faji, állampolgári, gender) határokhoz és választóvonalakhoz.¹³⁷

Míg Hardt és Negri – továbbá Žižek – bestsellerei a marxista hagyomány egyes irányainak töretlen alkotó- és vonzerejéről tesznek tanúbizonyságot, a szociológiai beállítottságú olvasók valószínűleg legalábbis szkeptikusak maradnak az előbbiektől idézett olyan spinozai kijelentésekkel szemben, mint hogy „a próféta vágy ellenállhatatlan”, vagy hogy „a próféta képes megteremteni a saját népét”.¹³⁸

¹³⁶ Castells: *Az információ kora*, i. m. III. 429–430. Kiemelés mellőzve.

¹³⁷ Silver: *Forces of Labor*, i. m. 177.

¹³⁸ Hardt–Negri: *Empire*, i. m. 65.

A kitartó baloldal

A marxizmus újabb fejlődési íve a kitartás és megújulás erőit is magában foglalja, amelyek a viszontagságok sűrű bozótján át, egy megváltozott, feltérképezetlen terepen törnek utat maguknak. A baloldali társadalomelmélet általánosan elismert élharcosává a londoni *New Left Review* (NLR) c. folyóirat vált mindenekelőtt az anglofón világban – bár más nyelvterületeken sincs nagyon párja, beleértve a frankofón és hispanofón világot is (a lapnak ma már létezik spanyol kiadása is, az olasz, görög és török után) –, midőn 2000-ben újraindult a meg nem alkuvás, a „kompromisszumok nélküli realizmus” manifesztumával.¹³⁹ Perry Anderson, aki több mint negyven éve az NLR vezető szelleme és a folyóirat megújítója, nemcsak jelentős marxista tudós, hanem a tudományos kritika mestere is, aki ezt a kritikai erőt magára a marxizmusra is képes alkalmazni.¹⁴⁰

Történeti szempontból az NLR-t leginkább neomarxista folyóiratnak nevezhetnénk, amely mindig kiállt az elméleti megújulás mellett, mérsékelten lelkesedett a tiszta politikai gazdaságtanért, de semmi érdeklődést nem mutatott a pusztá szövegmagyarázat és az ezzel együtt járó viták iránt. Az éleslátás és a radikalizmus számít a publikálás kritériumának az NLR-nél, és sosem az ortodoxia (legyen az bármiféle is). Ennek ára a rövid távú politikai elismerés hiánya, bár a folyóirat mindig közölt cikkeket radikális társadalmi mozgalmak képviselőitől és mozgalmakról, a hatvanas évek diákmozgalmaitól a 2000-es évek altermondialista irányzataiig. Szókimondó politikai radikalizmusa egyébként nem

¹³⁹ Anderson, Perry: Renewals. *New Left Review*, 2: 1, 2000. január-február, 14.

¹⁴⁰ Anderson, Perry: *In the Tracks of Historical Materialism*. London, Verso, 1983; *A Zone of Engagement*. London, Verso, 1992; *The Origins of Postmodernity*. London, Verso, 1998.

akadályozta meg, hogy a folyóirat bekerüljön a társadalomtudományok idézettségi mutatójának (SSCI) adatbázisába.

Az európai marxizmus más jelentős orgánumai is fennmaradtak, mindenekelőtt három német folyóirat: a *Das Argument*, a *Prokla* és a *Sozialismus* (eredetileg: *Írások a tudományos szocializmusról*), melyeknek még szembe kell nézniük a generációváltással, valamint az angol *Capital and Class*. A *Das Argument* még mindig a filozófus-feminista házaspár, Wolfgang Fritz Haug és Frigga Haug vezetésével működik, míg a *Prokla* (ami a „Probleme des Klassenkampfs” [az osztályharc problémái] akronímiája) a közgazdász Elmar Altvater irányításával. Az értelmiségi vagy közvetlen politikai irányultságú folyóiratok sérülékenyebbnek bizonyulnak. A francia *Les Temps Modernes* túlélte Sartre és de Beauvoir halálát, de már nem számít jelentős baloldali kiadványnak. A valaha igen eleven brit folyóirat, a *Marxism Today* a Szovjetunióval együtt szűnt meg, míg az olasz *Rivista del Manifesto* 2004-ben adta fel.

Új folyóiratokat is indítottak, sokszor befolyásos kiadók támogatásával. A *Historical Materialism* egy leideni holland tudományos kiadó, a Brill gondozásában jelenik meg. Az amerikai *Rethinking Marxism* kiadója a Routledge, amely most veszi át a *Journal of Socialist Theory*-ként újrainduló (bár még mindig a régi főszerkesztő vezetése alatt álló) késő hidegháborús, szovjetellenes *Critique* folyóiratot. Az amerikai hidegháború túlélői – a *Monthly Review* és a *Science and Society* – átvészelték Amerika győzelmét is. A *Socialist Register*, amely eredetileg brit évkönyv volt, ma Torontóban készül; sőt, Franciaországban is van néhány válságot túlélő folyóirat, mint a zászlóvivő, filozófiai irányultságú *Actuel Marx*.

Ha egyáltalán fennmaradtak, az európai kommunista pártok és örököseik legtöbbször vajmi kevés hajlamot

mutattak a marxizmus melletti szellemi kiállás iránt. A legtöbb kelet-európai exkommunista párt a skandináv szociáldemokráciától igencsak jobbra helyezte el önmagát. A valaha legnagyobb nyugat-európai kommunista párt, az olasz – ahogy már említettük – nemrégiben szakított a szociáldemokráciával, hogy a jelző nélküli demokráciát tűzze zászlajára. Az újíto és önkritikus, néhai keletnémet PDS és annak Rosa Luxemburg Alapítványa azonban valóban megőrzött némi elköteleződést a marxizmus iránt, mint ahogy a két megmaradt „ortodox” párt, a görög és a portugál is.

A kitartó marxizmus Nagy Enciklopédiája, a *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus*, Haugék irányításával a hamburgi *Das Argument* kiadásában készül, a Berlieni Szabadegyetem és a Hamburgi Közgazdaságtani és Politikatudományi Egyetem közreműködésével. Szívós és színvonalas szellemi kitartásával a szótár a meg nem alkuvás egyedülálló példája. A nyolcvanas években fogant ötlet 1994-ben indult útjára, és a szótárat tizenöt kötetesre tervezik, vagy még annál is többre. Habár nagyrészt német projekt, nyolcszáz munkatársa között megtalálható többek között Étienne Balibar, Pablo González Casanova és más nemzetközi tekintélyek is. A szótár honlapja kétnyelvű (www.hkwm.de). A hatodik kötet 2004-ben jelent meg, és a „justice/Justiz” (igazságszolgáltatás) szócikkig terjed. A tervezett két-évenkénti megjelenés mellett a vállalt feladatot várhatóan 2022-re teljesítik. A „marxizmus”-t itt nem pusztán legszélesebb, ökumenikus értelmében fogják fel, hanem tágan értett szociokulturális regiszterben. Néhány kiragadott szócikk példaképpen: Brecht, double-work, *Dummheit in der Musik* (ostobaság a zenében).

Az 1990-ben induló évtized során – a fentiekén túl – Moishe Postone a *Time, Labor and Social Domination* (1993) című könyvében merész kísérletet tett a politikai gaz-

daságtan marxi kritikájának egzegetikai rekonstrukciójára; egy másik amerikai, Bertell Ollman pedig bátran és pedagogikus célzattal vette védelmébe a dialektikus gondolkodást (*Dialectical Investigations* [1993]).¹⁴¹ Postone az érték és az áru fogalmát a társadalmi-gazdasági analízisről az absztrakció eggyel további szintjére emeli, hogy beépítse a – Max Weber-i racionalizáció „vas-ketrecére” emlékeztető – társadalmi uralom (social domination) koncepciójába, ami „az embereket személytelen és egyre inkább racionalizált strukturális kényszereknek és korlátoknak veti alá, melyeket nem lehet megfelelő módon megragadni az osztályuralom fogalmi keretein belül [...], és amelyek nem lokalizálhatóak egyértelműen”.¹⁴² Annak bizonyítékeképp, hogy a marxizmus iránt tanúsított kitartó érdeklődés készpénzre váltható, megemlíthetjük a Routledge Kiadó kilencvenes évekbeli sokkötetes Marx-retrospektívjét, melyek közül a Marx társadalmi és politikai gondolatait taglaló, Bob Jessop által szerkesztett nyolc kötet vág ide a leginkább.¹⁴³

A kitartó marxizmus monumentális dokumentuma, bár kevésbé enciklopédikus formában, a *Critical Companion to Contemporary Marxism* (2007), amely majd nyolcszáz oldalas, és a *Historical Materialism* c. folyóirat kiadásában jelent meg Jacques Bidet és Stathis Kouvelakis francia filozófusok szerkesztésében. Bidet-nek van még egy nagyszabású kísérlete a marxizmus „rekonstruk-

¹⁴¹ Ollman az új évezredben is folytatja a dialektikus elméletét, most a dialektikus vizsgálódások koreográfiáját nyújtva: *Dance of the Dialectic*. Urbana, University of Illinois Press, 2003, 169.

¹⁴² Postone összefoglalóját a saját könyvéről lásd: *Critique and Historical Transformation. Historical Materialism*. 2004. 3. sz. 12. évf., 59.

¹⁴³ Jessop, Bob – Malcolm-Brown, Charlie (eds.): *Karl Marx's Social and Political Thought*. 4 kötet, London, Routledge, 1990; második sorozat: Jessop, Bob – Wheatley, Russell (eds.), London, Routledge, 1999.

ciójára”, melyet a modernitás piac- és társadalmi szervezet-alapú kettős mátrixára épít. A *Critical Companion* túlnyomórészt a francia filozófia hangján szólal meg – a francia kulturális minisztérium támogatásával készült, noha Hollandiában jelent meg angol nyelven –, ugyanakkor számos témát ölel fel, többnyire szövegelemzéseket és kortárs intellektuális történeteket. A legérdekesebb rész André Toseltől származik, aki a mai olasz- és franciaországi marxizmust – mint filozófiaelméletet és tudományos kutatást – tekinti át elég részletesen, bár nem interpretáló igénnyel.

Kitartás és megújulás számos további egyéni példáját ismerjük, melyek, ismét csak, a tudományok sokkal szélesebb körét érintik, s nem pusztán a társadalomelméletet. Van azonban két olyan szereplő, akit mindenképpen meg kell említenünk e kétségtelenül vázlatos áttekintésben. Egyikük az 1968-as francia „események” kevés politikai túlélője közé számító Daniel Bensaïd, aki vezető trockista káder és a jól megírt *Marx l'intempestif* szerzője. Másikuk a La Manche csatorna túlsópartján élő Alex Callinicos, aki valószínűleg a legtermékenyebb jelenkori marxista író, széles körű filozófiai, társadalmi és politikai életművel.¹⁴⁴

Egy nemrég megjelent, kissé rendszertelen önéletrajz-gyűjteményben a hatvanas évek nemzedékéhez tartozó szociológusok emelik magasra továbbra is a marxizmus zászlaját, kiváltképp Michael Burawoy és Erik Olin Wright.¹⁴⁵ Burawoy, a munka világának kritikai hangú, elméleti beállítottságú etnográfusa, és Wright, az osztálystruktúrák nem kevésbé elméleti irányultságú kutatója, közös projektet indítottak a „szociológiai

¹⁴⁴ Csak ízelítőül lásd: Callinicos, Alex: *Against Postmodernism*. Cambridge, Polity, 2000; *An Anti-Capitalist Manifesto*. Cambridge, Polity, 2003; *The Resources of Critique*. Cambridge, Polity, 2006, 126.

¹⁴⁵ Sica, Alan – Turner, Stephen (eds.): *The Disobedient Generation*. Chicago, University of Chicago Press, 2005.

marxizmus” megteremtésére.¹⁴⁶ A jövő kérdése, hogy e vállalkozás a gyakorlatban milyen eredményt hoz, de a terv már önmagában a kitartó marxizmus legambiciózusabb, komoly tartalékokkal rendelkező, tudományos vállalkozása. Bár a projekt szándékát tekintve innovatív – amit a „megteremtés” szó használata is tükröz –, az, hogy a marxista politikai célkitűzések és azok alapvető analitikus módszere erősítettnek meg (leszámítva az értékelméletet), a „kitartó” jelző használatát itt jobban indokolja, mint a „neo-” előtagét. Burawoy és Wright szociológiai marxizmusa határozottan normatív módon, egyszersmind tudományosan is elkötelezi magát a „kapitalizmus – mint társadalmi rend – megkérdőjelezésének politikai programja” mellett. Ezen elköteleződés szociológiai magját az osztály fogalmának kizsákmányolás felőli megértése adja – olyan kutatási célkitűzéssel, amely „az ellentmondásos osztályviszonyok ellentmondásos újratermelésének” elméletéből származik –, ami lényegét tekintve nem más, mint a kapitalizmusnak, illetve politikai és ideológiai intézményeinek marxista elemzése, bár az eredeti történeti-filozófiai csomagolás nélkül. Burawoyék lényeges előfeltevése, hogy a kapitalista dialektika továbbra is működtethető, habár valamelyest szelídített formában:

Először is, a tőkés fejlődés dinamikája változásokat generál a technológiában, a munkafolyamatokban, az osztályszerkezetben, a piacokban, valamint a tőkés viszonyok további aspektusaiban, ezen változások pedig a társadalmi újratermelés újabb és újabb problémáit vetik fel [...]. Másodszor, az osztályszereplők úgy alakítják stratégiáikat, hogy előnyt kovácsolhassanak a létező intézményi felállás gyengeségeiből. Idővel ezek az adaptív stratégiák

¹⁴⁶ Burawoy, Michael – Wright, Erik Olin: Sociological Marxism. In Jonathan Turner (ed.): *Handbook of Sociological Theory*. New York, Springer, 2002, 459–486.

fokozatosan erodálják a társadalmi újratermelés intézményeinek az osztályküzdelmek hatékony szabályozására és féken tartására való képességét.¹⁴⁷

Az újratermelés különösen problematikus és konfliktusteli az osztályviszonyok vonatkozásában: „Azok a társadalmi viszonyok, amelyek antagonisztikus érdekeket szülnek, természetüknél fogva hajlamosak konfliktusok gerjesztésére, melyeknek vesztesei megpróbálnak majd változtatni e viszonyokon.”¹⁴⁸ Ahelyett azonban, hogy szerzőink kiaknáznák programjuk erejét, hirtelen fordulattal kedvenc utópiáik egyikéhez, az „általános alapjövedelemhez” térnek vissza; ám mindez nem csökkenti annak felbecsülhetetlen értékét, hogy Burawoy és Wright tömören, konkrétan és zsargonmentes nyelven fogalmazták újra a marxizmust mint kortárs tudományt. Bár tisztában vannak vele, milyen velejárói vannak egy 19. századi „izmus”-nak, ragaszkodnak hozzá, hogy jelezzék, ehhez a hagyományhoz tartoznak és ezt a hagyományt folytatják.¹⁴⁹

ELŐRETEKINTÉS

A fenti áttekintésből mindenekelőtt az tűnik ki, hogy a klasszikus marxizmus – politikából, társadalomtudományból és filozófiából álló – háromszögének megroppanása felemás következményekkel járt. Az észak-atlanti régióban (és ehhez jórészt hasonlóan a világ többi részén, néhány indo-latin-amerikai helyi kivételtől eltekintve) a marxista politika vagy eltűnt, vagy teljesen marginalizálódott; de még a legjobb esetben is – ahogy

¹⁴⁷ Uo. 473.

¹⁴⁸ Uo. 474.

¹⁴⁹ Uo. 460.

egy keralai, tripurai vagy nyugat-bengáli szimpatizáns fogalmazná – időlegesen lekerült a napirendről. A szocialista horizont, amely harminc éve még vörösen tündökölt, mára eltűnt a láthatárról.

Mindazonáltal a baloldali szellemiség alkotóereje nem halt el. Talán már túl van a legjelentősebb pillanatain: túl Marx és Engels nagy napjain, túl a II. Internacionálén (Kautskytól Leninig), túl a nyugati marxizmuson (Lukáctól Gramsciig), túl a keleti és déli marxizmuson (Maótól Mariáteguiig), de még Althusseren, Bourdieu-n és különböző nemzetiségű kortársaikon is túl. Ma azonban az intellektuális baloldal jóval termékenyebb, mint, mondjuk, ötven vagy negyven évvel ezelőtt. A hatvanas évek generációja nem hódolt be, s ez különösen igaz azokra, akik még 1968 romantikus pillanata előtt radikalizálódtak. A diskurzus fent jelzett tematikai változásainak értéke vitatható, ugyanakkor nem tűnik ígéretes célpontnak a leleplező kritika számára. Az álláspontok jelenlegi repertoárjával aligha elégedett mindenki, de legalább csatlakozási pontokat biztosít majdnem minden baloldali számára.

A generációkat formáló tapasztalatok hatása azonban többnyire tartós, és e sorok írójának kritikai távolságtartása is természetesen megkérdőjelezhető. Nézetei olyanok, mint egyvalakinek az 1960-as évek nemzedékéből, aki kortársairól, elvtársairól vagy egykori elvtársairól ír. De mit tartogat a jövő?

A kapitalizmus még mindig kitermeli – és a jövőben is ki fogja termelni – a vele szembeni haragot. Ennyiben, ellenállás és kritika tekintetében, a 19. századtól a 20. századon át egész a 21. századig a folyamatosság fennmarad. Majdnem teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy a jövő filozófusai publikálnak majd új Marx-olvasatokat. A 21. század antikapitalista ellenállói és kritikusai aligha felejtik el az elmúlt kétszáz év szocialista és

kommunista horizontját. De hogy a másfajta jövő hajnalát ugyanolyan színekben látják-e majd, az nem biztos, sőt inkább nem valószínű. Bizonyára antikapitalista társadalomtudósok új nemzedékei születnek majd, sokan fogják még olvasni Marxot, de az már kétséges, hogy sokan tartják-e majd értelmes dolognak marxistának nevezni önmagukat. A klasszikus marxista háromszög megroppant, és nem sok esély van rá, hogy valaha is helyreáll.

A hatvanas évek baloldalának kitartása áthidal egy fontos történelmi cezúrát. Ez a generáció látta a munkásosztályt ereje teljében a fejlett kapitalizmus éveiben, és látta azt is, amikor hanyatlásnak indult. Látta a forradalom arcát 1968-ban, és tanúja volt a forradalmi perspektíva 1989 és 1991 közötti összeomlásának, mely távlat még 1789-ben, illetve 1917-ben nyílt meg. Sőt, időközben megtapasztalta a 20. század végének őszinte szexuális és gender-forradalmát is. Ez volt az a generáció, amely átélte – és kritikával illette – az észak-atlanti kapitalizmus tetőzését, és amely később tanúja volt annak, ahogy Kelet- és Dél-Ázsia visszatér a világ színpadára.

A rendelkezésre álló hely és idő szűkös volta, valamint bizonyos nyelvi akadályok miatt ez az áttekintés az észak-atlanti és észak-amerikai világra korlátozódott. A leggyilkosabb bombázókat és rakétákat még mindig innen indítják, de a 21. századi kapitalizmus sorsát eldöntő legfőbb frontvonal már nem itt húzódik. Ezért válik rendkívül fontossá a globális elméletalkotás és – még inkább – a globális dimenziójú empirikus vizsgálgódás.

Latin-Amerika új, radikális lendülete jóval alaposabb elemzésre vár. Abból a termékeny kölcsönhatásból pedig, amit a hazai terepen helytálló indiai marxizmus és a Dél-Ázsia briliáns „posztkoloniális” diaszpórájában tapasztalható szellemi alkotóerő találkozása táplál, valami olyasminek kell születnie, ami egyre inkább tük-

rözi a régió növekvő jelentőségét és rejtélyes összetettségét. Kínában a vékony baloldali értelmiségi réteg azzal a semmihez nem hasonlítható előnnyel rendelkezik, hogy a világtörténelem jelenleg zajló fordulatát az első sorból szemlélheti. Ezek mind olyan források, melyekből felbecsülhetetlen értékű tudományos eredmények fakadhatnak, melyek nem csupán a világ jobb megértéséhez segíthetnek hozzá bennünket, de a változás perspektíváit is felmutathatják.

A jelenlegi helyzetben egyfajta *dacos alázat* látszik a legmegfelelőbb intellektuális hozzáállásnak. Dac a tőke és a birodalom erőivel szemben, bármilyen hatalmasak legyenek is. Alázat az eljövendő új világ iránt, s mindaz iránt, amit tanulás és felejtés terén megkövetel majd tőlünk.

Név- és tárgymutató

- A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* (Lukács), 113
- A család, a magántulajdon és az állam eredete* (Engels), 90
- A felvilágosodás dialektikája* (Horkheimer és Adorno), 93, 102–103, 108
- A finánc-tőke* (Hilferding), 115
- A föld rabjai* (Fanon), 133
- A kockázat-társadalom* (Beck), 159
- A kommunikatív cselekvés elmélete* (Habermas), 104
- A nemzetek gazdagsága* (Smith), 193
- A nemzetiségi kérdés és a szociáldemokrácia* (Bauer, Otto), 91–92
- A nő és a szocializmus* (Bebel), 91
- A növekedés határai* (Meadows), 55
- A posztmodern* (Jameson), 47
- A szent család* (Engels–Marx), 94
- A szociális forradalom* (Kautsky), 108
- A tőke* (Marx), 8, 93, 95, 116, 130, 151, 154, 171
- Actuel Marx* (folyóirat), 216
- Adam Smith in Beijing* (Arrighi), 181, 193
- Adler, Max, 114, 138
- Adorno, Theodor W. és Kelet-Európa tekintélyelvű rendszerei, 117
- kritikai elmélet, 206
- materializmus, 96
- Mills, 103
- nyugati marxizmus, 110
- Popper, 101–102
- szociológia, 120
- Adorno művei:
- A felvilágosodás dialektikája*, 93, 102–103, 108
- Korreferátum*, 101/31. jegyzet
- Minima Moralia*, 108
- Negative Dialektik*, 108
- AFRICOM (United States Africa Command), 71
- Afrika, 24, 70–72
- AKP (Igazság és Fejlődés Pártja [Törökország]), 60
- al-Dzsazíra, 75
- Alexander, Jeffrey, 47, 153/8. jegyzet
- Állam és forradalom* (Lenin), 211
- államok, 19–28, 182–186
- Althusser, Louis, 111, 127, 138–139, 149, 177, 184, 188, 208, 222
- Altwater, Elmar, 191, 216
- amerikai jobboldal, 158
- Amerikai Szociológiai Társaság, 198

- Amin, Samir, 72, 135, 175
 anarchizmus, 122
 anarchoszindikalizmus, 122
 Anderson, Perry, 110–113, 117–118, 128, 215
 Anderson művei:
 Az abszolutista állam, 128
 Passages from Antiquity to Feudalism, 128
 Antiimperialista Liga, 134
 antimodernizmus, 51–53
Argument, Das (folyóirat), 216–217
 Arrighi, Giovanni, 172–174, 181, 192–194
 ASEAN (Association of Southeast Asian Nations), 19, 76–77
 ATTAC (Association for the Taxation of Financial Transactions for the Aid of Citizens), 53
 ausztromarxizmus, 82, 114–115, 139
Az abszolutista állam (Anderson), 128
Az angol munkásosztály születése (Thompson), 127, 176
Az égitestek körforgásáról (Kopernikusz), 154
Az egydimenziós ember (Marcuse), 108
Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka (Lenin), 92
Az Isten városáról (Szent Ágoston), 167
Az út a hatalomhoz (Kautsky), 108
 Ágoston, Szent, 167
 Badiou, Alain, 165, 212
 Balibar, Etienne, 177–179, 184–185, 188, 206, 217
 Baloldal Demokratikus Pártja (Olaszország), 201
 baloldal,
 elméleti-politikai álláspontok, 197
 európai tudósok, 199
 1960-as évek nemzedéke, 222
 észak-amerikai, 198–199
 kitartó, 215–221
 kudarcai és vereségei, 38–42
 nem marxista baloldal, 201–204
 sikerei, 37–38
 baloldali hegelianusok, 94
 Baran, Paul, 131
 Bardhan, Pranab, 194
 Barrett, Michèle, 121
 Bauer, Otto, 91, 115, 179
 Bauer, Bruno 94, 107
 Bauman, Zygmunt, 160, 209
 Beauvoir, Simone de, 121, 216
 Bebel, August, 91
 Beck, Ulrich, 159–160
 A kockázat-társadalom, 159
 belle epoque, 143
 Benjamin, Walter, 110–112, 118
 Bensaïd, Daniel, 219
Beyond Left and Right (Giddens), 200/101. jegyzet
Beyond US Hegemony (Amin), 175
 Bidet, Jacques, 218
 bin Laden, Oszama, 62
 Binghamton (NY), 172
 birodalmi gondolat, 143
 Blair, Tony, 68, 83, 87, 204
 Bloch, Ernst, 111, 140, 168, 172

- Boer, Roland, 168
 Bolívar, Simon, 7
 Boron, Atilio, 51
 Bourdieu, Pierre, 163, 176, 195, 202, 222
 Bowles, Samuel, 194
 Braudel, Fernand, 174
 brazil munkáspárt (Partido dos Trabalhadores – PT), 53, 59
 Brazília, 24, 40, 59, 61–62, 64, 76, 86, 88, 141, 146
 Brenner, Robert, 132, 175/52. jegyzet, 192–194
 Brenner-vita, 132, 192
 Bretton Woods, 28
 brit ipari forradalom, 43, 179–180
 Brit Tudományos Akadémia, 163
 buddhizmus, 59
 Burawoy, Michael, 133, 204, 219–221
 Bush, George W., 62, 64, 72, 87
 Bush-kormányzat, 67, 75, 87
 Butler, Judith, 187
- Callinicos, Alex, 219
 Canclini, Néstor García, 51
Capital and Class (folyóirat), 216
 Cardoso, Fernando Henrique, 131
 Carver, Terrell, 205
 Castells, Manuel, 190, 208, 213–214
 Chandra, Bipan, 136
Chaos and Governance in the Modern World System (Arrighi és Silver), 174
 Chávez, Hugo, 50, 65
 Cheney, Dick, 87
 Chomsky, Noam, 198
 civil társadalom, 183, 199
- CLASCO (Latin American Council of Social Sciences), 51
 Clinton, Hillary, 87
 CODESRIA (Council for the Development of Social Science Research in Africa), 51
 Cohen, Gerald Allan, 128, 138
 Colletti, Lucio, 111, 117
Companion to Social Theory (Turner, ed.), 11
 Correia, Rafael, 65
 CPI(M) (Indiai [Marxista] Kommunista Párt), 76
 Mumbai, 53
Critical Companion to Contemporary Marxism (Bidet–Kouvelakis, eds.), 219
Critique (folyóirat), 216
Critique de la raison dialectique (Sartre), 127
Critique de la raison politique (Debray), 165
- Csehszlovákia, 31, 124, 200
- darwinizmus, 46, 49, 157
Das Prinzip Hoffnung (Bloch), 172
 Davis, Mike, 33, 198
De la lutte des classes à la lutte sans classes? (Balibar), 178
 Debray, Régis, 128, 164, 208
 Debray művei:
Critique de la raison politique, 165
Dieu an itinéraire, 165
Le feu sacré, 165
 Dél bankja, 65
 Dél-Afrika, 70–72, 76, 85, 135, 141, 143, 146

- Delanty, Gerard, 11
- Dél-Ázsia, 24, 33–34, 75–76, 86, 223–224
- Délkelet-Ázsia, 22, 77
- Dél-Korea, 21, 23, 32–33, 77–78
- demokrácia
keresztény-, 60, 122
szociál-, 30, 37–38, 54, 63, 88, 90, 122, 142, 199–202, 206
- Demokratikus Front Palesztina Felszabadításáért (DFLP), 74
- Demokratikus Párt (Olaszország), 201
- Der Spätkapitalismus* (Mandel), 47
- Derrida, Jacques, 152, 205, 207
- Desai, Meghnad, 204
- Descartes, René, 97
- Deutscher, Isaac, 126–127
- Dialectical Investigations* (Ollman), 218
- dialektika, 138–140
- Dieu an itinéraire* (Debray), 165
- Die Neue Zeit* (folyóirat), 122
- Dobb, Maurice, 126
- Eagleton, Terry, 167
- Eclipse of Reason, The* (Horkheimer), 103
- Economic and Political Weekly*, (Mumbai), 76
- Economics of Global Turbulence, The* (Brenner), 19
- Ecuador, 35, 65
- Edwards, John, 66
- Egyesült Államok (USA), 66–67, 131, 168–175
- Einstein, Albert, 141
- elfogadás, 16–17, 34–36
- Elnyomott Népek Kongresszusa, 135
- Empire* (Hardt–Negri), 165, 190, 210, 213
- Enciklopédia*, 154
- Engels, Friedrich, 56, 90–95, 107, 123, 139, 148, 222
- Envisioning Real Utopias* (Wright), 170
- Eros and Civilization* (Marcuse), 103
- erőszak, 87–88, 185
- Értekezés a módszerről* (Descartes), 97
- Észak-Afrika, 71, 85
- Észak-Amerika, 20, 38, 54, 65–67, 119, 131–133, 164, 168–175
- észak-amerikai baloldal, 133, 168, 198
- észak-atlanti világuralom, 61
- Északkelet-Ázsia, 78–79
- Észak-Korea, 24, 40
- Európa, 15, 43, 50, 68–70, 164–168, 179, 191
lásd még Kelet-Európa; Nyugat-Európa
- európai baloldal tudósai, 199
- európai marxizmus, 122–123, 124–127, 216
- evangelikalizmus, 35, 158
- Fanon, Frantz, 133
- fejlődés, 30, 55
- fejlődésorientált iskola, 55
- felvilágosodás, 43, 81–83, 89, 95
- feminizmus, 38, 121, 179, 188
- fenntartható fejlődés, 55
- Fogarasi Béla, 109
- foglalkoztatás, 32–33

- Forces of Labour* (Silver), 181, 214
francia forradalom, 43, 125,
179, 206
Franciaország, 30, 58, 60, 68,
122–123, 125, 141–143, 150,
196, 202, 216, 219
Frankfurti Iskola, 93, 96, 100,
102, 104, 107–110, 118, 207
Fraser, Nancy, 208
Friedmann, Georges, 120
Fritz, Wolfgang, 167, 216–217
fundamentálisizmus, 35, 41,
57–58, 60, 158–159
futurizmus, 168–175
G-20/G-22, 76
gazdaságtan, politikai, 95–96,
102–104, 131, 138, 148, 180,
183, 191–196, 205, 215,
217–218
gender, 34, 38, 90, 176, 179,
187–188, 214, 223
*General Theory of Exploitation and
Class*, A (Roemer), 195
geopolitika
Afrikában, 70–72
Dél-Ázsiában, 75–76
Délkelet-Ázsiában, 77
Európában, 68–70
Észak-Amerikában, 65–67
Északkelet-Ázsiában, 78–79
Nyugat-Ázsiában, 72–75
Szovjetunió után, 60–65
*Geschichte der Lage der Arbeiter
unter dem Kapitalismus*
(Kuczynski), 124
Giddens, Anthony, 200–201
globalizáció, 19, 49, 51, 139, 157,
171, 182, 186
*Globalization and Egalitarian
Redistribution* (Bardhan, ed.),
194
Glyn, Andrew, 193
Godelier, Maurice, 129
Goldmann, Lucien, 110, 117
Goldthorpe, John, 178
Gorbacsov, Mihail, 69, 167
Gouldner, Alvin Ward, 95
Gramsci, Antonio, 109–112,
116, 118, 125, 129, 149, 168,
206, 222
Guha, Ranajit, 52, 136
Gunder Frank, André, 133, 177,
183
Gurvitch, Georges, 123
gyarmatellenes mozgalmak, 133–135
gyarmatosítás 7, 133, 155, 158
gyáripari munkások, 33
Habermas, Jürgen, 104–107,
111, 118, 166, 184, 206–207
Habib, Irfan, 136
hagyományos elmélet, 97
hálózatok, 189–191
Hamász, 59
*Handbook on European Social
Theory*, The (Delanty, ed.), 11
Hardt, Michael, 166–167, 190,
210–214
harmadik út, 159, 200–201
Harvey, David, 171
hatalommegoszlás, 14
Haug, Frigga, 121, 216–217
Haug, Wolfgang Fritz, 167,
216–217
hegeliánus marxizmus, 112
Hegemony and Socialist Strategy

- (Laclau–Mouffe), 176, 184, 206
Hét tanulmány a perui valóságról és egyéb írások (Mariátegui), 130
 Hezbollah, 59
 hidegháború, 14–15, 21, 70, 82, 106, 117, 145, 199, 216
 Hilferding, Rudolf, 115
 Hill, Christopher, 126
 hindutva, 59
Historical Materialism (folyóirat), 216, 218
Historisch-Kritisches Wörterbuch des Marxismus (enciklopédia), 217
 Hobsbawm, Eric, 126
 Hochfeld, Julian, 124
 Hollandia, 34, 37, 58, 122, 147, 219
 homoszexualitás, 187
 Honneth, Axel, 207–208
 Hook, Sidney, 130
 Horkheimer, Max és,
 Kelet-Európa tekintélyelvű rendszerei, 117
 kritikai elmélet, 96–98, 206
 szociológia, 120
 társadalomtudomány, 99
 nyugati marxizmus, 110
 Wallerstein, 132
 Horkheimer művei:
 A felvilágosodás dialektikája, 93, 102–103, 108
 The Eclipse of Reason, 103
 Horowitz, David, 66
 Ho Si Minh, 44, 134

 Ianni, Octavio, 51
 Igazság és Fejlődés Pártja (Adalet ve Kalkınma Partisi – AKP [Törökország]), 60
 IMF (Nemzetközi Valutaalap), 15, 30, 32
 imperializmus, 143
 India, 24, 33, 35, 50, 52–53, 57, 59, 61, 75, 134–136, 141, 174, 181
 individualizmus, 17, 35, 39
 Indonézia, 21–22, 39, 57, 60, 77, 134–135, 141
 Internacionálé, II., 93, 148, 210, 222
 Internacionálé, III. (Komintern), 56, 93, 134
 intézményi innováció, 51
 ipar leépítése, 32, 48
 iparosítás, 32
 lásd még ipar leépítése
 iraki háború, 67, 83
 iszlám fasizmus
 tudatosításának hete, 66
 iszlamizmus, 60, 147
 Itoh, Makoto, 137
 IWW (Industrial Workers of the World), 167
 Izrael, 72–75

 Jameson, Fredric, 47–49, 133, 153, 160, 168–169
 Japán, 78, 137, 154
 Jay, Martin, 111, 113, 118, 133
 Jelcin, Borisz Nyikolajevics, 69
 Jessop, Bob, 118
 jobboldal, amerikai, 158
 jóléti állam, 19–21, 37, 171, 188, 200, 201
 Jones, Gareth Stedman, 176
 jövedelem-újraelosztás, 23
 Jugoszlávia, 124

- kálvinista protestantizmus, 122
 Kambodzsa, 24, 77
 Kanada, 23, 67
 Kant, Immanuel, 94–95
 kapitalista modernitás, 14, 157
 kapitalizmus 16/2. jegyzet, 68,
 84–85, 144, 173–174, 222
Karl Marx's Theory of History
 (Cohen), 128
 Kasmír, 75
 katolicizmus, 59, 146, 167
 katolikus egyház, 59, 122
 Kautsky, Karl, 108, 122, 148
 Kautsky művei:
A szociális forradalom, 108
Az út a hatalomhoz, 108
 Keane, John, 199
 Kelet-Ázsia, 23, 28, 79, 137, 200
 kelet-ázsiai nyitott fejlesztési
 modell, 21–23
 Kelet-Európa, 68–70, 117,
 122–124, 172, 183, 199, 203
 kereskedelem, nemzetközi, 25
 Kereskedelmi Világszervezet
 (WTO), 15, 76, 82
 kereszténydemokrácia, 60, 122
 kereszténység, 59, 166–167, 209
 Kerr, Charles H., 130
 Kína és
 Afrika, 70
 fejlődés, 22, 55, 78–79
 gazdaság, 24, 30, 33, 76,
 78–79, 193–194
 geopolitika, 78–79, 137, 174
 kommunizmus, 39–40, 62,
 78–79, 85, 145, 181, 224
 kulturális forradalom, 128,
 142, 145
 marxizmus, 78, 136
 kínzás, 63
Knowledge for What? (Lynd),
 98–99
 kollektivizmus, 17, 35–36
 Kollontaj, Alekszandra, 121
 Komintern, 56, 93, 134
Kommunista Kiáltvány, (Marx), 7,
 55, 90, 92, 154
 kommunista párt, 53, 62, 71, 74,
 76, 78, 109, 113, 116–117, 123,
 135, 145–146
 kommunizmus, 39, 77, 89
 Kongó 41, 70
 Kopernikusz, Nikolausz, 154
 Korpi, Walter, 201–202
Korreferátum (Adorno), 101/31.
 jegyzet
 Korsch, Karl, 109–111, 115–117,
 139, 149
 Kosambi, D. D., 136
 Kouvelakis, Stathis, 218
 környezetvédelem, 36, 39,
 41–42, 49, 55–56
 közép-európai marxista
 tradíció, 191
 közrend ellenőrzése, 42
 köztulajdonba vétel, 30
 kritika/bírálat (critique), 43,
 94–95, 101–103
 kritikai elmélet és
 Adorno, 206
 fejlődése, 101–103
 fogadtatása, 133
 Horkheimer, 96–100, 206
 klasszikus szövegei, 107
 Marcuse, 96–97
 német kritikai elmélet, 206
 nyugati marxizmus, 108–110
 októberi forradalom, 116–118

- politikai gazdaságtan, 106
kritikai gondolkodás/
kriticismus (criticism)
94–95, 101–103
Kuba, 24, 37, 40, 44, 86, 130
kubai forradalom, 30, 142
Kucinich, Dennis, 66
Kuczynski, Jurgen, 124
kupon-szocializmus, 170
Kwaśniewski, Alexander, 68
- Laclau, Ernesto, 176–177,
184–185, 188, 206
Laosz, 24, 77
Latin-Amerika, 145–147, 165, 223
Latin-Amerikai
Társadalomtudományi
Tanács (CLASCO), 51
Le feu sacré (Debray), 165
Le Monde Diplomatique
(folyóirat), 53
Lefebvre, Henri, 110, 117, 120,
125, 138, 149
Lengyelország, 124
Lenin, Vlagyimir Iljics, 56, 83,
92, 109, 116, 148, 165–166,
185, 204, 210–211
leninizmus, 83
Les structures sociales de l'économie
(Bourdieu), 195
Levelek a börtönből (Gramsci), 109
liberalizmus, 44, 90, 122, 141, 147
lásd még neoliberalizmus
Linera, Alvaro Garcia, 161
Lire le Capital (Althusser), 127
Löwenthal, Leo, 111
Lukács György, 109–117, 139,
149
Lukács művei:
- A bolsevizmus mint erkölcsi
probléma*, 113
Taktika és etika, 115
Történelem és osztálytudat, 109,
113, 115
Lumumba, Patrice, 70
Luxemburg, Rosa, 174
Lynd, Robert, 98–100
Lyotard, Jean-François, 46
- Mamdani, Mahmood, 135
Mandel, Ernest, 47, 111
Mann, Michael, 186, 190
Mao Ce-tung, 136, 148
Marcuse, Herbert és
kritikai elmélet, 96–97
nyugati marxizmus, 111
szociológia, 120
USA-ban, 131
Marcuse művei:
Az egydimenziós ember, 108
Eros and Civilization, 103
Soviet Marxism, 117
- Mariátegui, Jose Carlos, 130
Marx, Karl, 7–9, és
Habermas, 105
kritika és tudomány, 95
marxizmus, 148
modernitás, 7, 92, 154
öröksége, 9, 139, 143,
151–152, 163, 205, 217–219,
222–223
politikai gazdaságtan
bírálata, 148, 217–218
társadalmi dialektika
elmélete, 104
történelmi fejlődés, 30, 157
történelmi materializmus,
56, 148

Marx művei:

A tőke, 8, 93, 95, 116, 130, 151, 154, 171

Kommunista Kiáltvány, 7, 55, 90, 92, 154

A szent család, 94

Marxism Today (folyóirat), 216

Marxismus und Philosophie, (Korsch), 109, 115

marxista történetírás (konferencia), 163

marxizmus

gyarmati felszabadítás, 133

ausztromarxizmus, 114–115

Csehszlovákiában, 124

európai marxizmus,

124–127, 216

hatvanas–hetvenes években, 142

nyolcvanas–kilencvenes években, 144

felsőoktatásban, 50, 129

feminizmus, 121

filozófusai, 138, 149

Franciaországban, 123, 125

hegelianus marxizmus, 112

Indiában, 135–136

Indonéziában, 135

szellemi hagyomány, 197

Japánban, 137

Jugoszláviában, 124

Kelet-Európában, 123–124

Kínában, 78, 136

gyarmatosítás, 133

közép-európai marxizmus, 191

leninizmus, 83

Lengyelországban, 124

Marx, 148

modernitás, 89–94, 120–124, 136, 138, 154–159

modernizmus, 57

Nagy-Britanniában, 123, 126

Németországban, 123

neomarxizmus, 128–129, 206, 209–214

Norvégiában, 123

kifejezési eszköz, 122

Nyugat-Európában, 126, 149

nyugati marxizmus,

108–120, 134, 191

októberi forradalom, 123

Olaszországban, 122–123, 125

Oroszországban, 123

öröksége, 8

Pakisztánban, 135

politikai gazdaságtan, 137–138

posztmodernizmus, 158

társadalmi átalakulás, 80

története, 120–124, 147–152, 221–224

tudományos marxizmus, 204–205

Újvilágban, 129–137

lásd még posztmarxizmus

Marx kísértetei (Derrida), 205

Marx l'intempestif (Bensaïd), 219

Marx-kutatás, 204

Marx's Revenge (Desai), 204

Materializmus és empirio-kriticizmus (Lenin), 109

materializmus, 8, 56, 96, 107, 148

Matzner, Egon, 191

Meadows, Donella H., 55/36.

jegyzet

Meillassoux, Claude, 129

- Merleau-Ponty, Maurice,
108–109, 111–113, 118
migráció, 34, 67, 81, 129, 147,
183
Mills, C. Wright, 100, 103
Minima Moralia (Adorno), 108
Mi szól a szocializmus mellett?
(Einstein), 141
Mitchell, Juliet, 121
modernitás
amerikai jobboldal, 158
definíciója, 152–154
fordulata, 144–147
jobboldali megújítása, 49
kapitalista modernitás, 157
gyarmatosítás, 133, 154
Marx, 7, 92, 154
marxizmus, 89–94, 120–124,
136, 138, 154–159
narratívái, 155, 158
ottomán birodalom, 137
Őfelsége lojális ellenzéke, 89
posztmodernizmus, 158
szellemi pozíció, 159–160
modernizáció, 34, 44–46, 153/8.
jegyzet
modernizmus, 44–48, 53–57,
153/8. jegyzet
lásd még antimodernizmus;
posztmodernizmus
Moi, Toril, 188
Monthly Review (folyóirat), 131,
141, 198, 216
Monthly Review Press, 131
Morales, Evo, 65, 146, 161
morális diskurzus, 86–88
Morishima, Mishio, 137
Mouffe, Chantal, 176, 184, 186,
206
Mukhia, Harbans, 136
Multitude (Hardt–Negri), 192, 212
mumbai Szociális Világforum,
53, 76, 161
Nagy-Britannia, 26–27, 30, 123,
126, 150, 196
nagykoalíció, 160
nagyvállalatok, 15/1. jegyzet,
26–28
Navarro, Vicente, 178
Negative Dialektik (Adorno), 108
Negri, Antonio, 166–167, 190,
210–214
nem marxista baloldal, 201–204
Németország, 37, 58, 94, 101,
109, 125, 131, 159
szociáldemokrata pártja,
91/2. jegyzet
német Zöldek, 87
nemzetek feletti szereplők, 14
nemzetközi piacok, 28–29
nemzetközi szereplők, 14–15
nemzetközi tőke, 28–29
Nemzetközi Valutaalap (IMF),
15, 30, 32
neoliberalizmus, 39, 48, 69, 83,
156, 158, 200
neomarxizmus, 128–129, 206,
209–214
neoricardiánusok, 129, 191
Népi Front Palesztina
Felszabadításáért, 74
New Left Review (folyóirat),
10–11, 127, 215–216
Nigéria, 71, 141
Nobel-díj, 142
nonkonformizmus, 50
Norvégia, 123, 130

- nukleáris fegyverek, 75
- nyomortelepek, 35
- Nyugat-Ázsia, 72–75, 85
- nyugat-ázsiai iszlamista harci
kedv, 75
- Nyugat-Európa, 20, 38–39, 54,
71, 85, 126, 142, 149
- nyugati marxizmus, 108–120,
134, 191
- Oakley, Ann, 187
- Obama, Barack, 66
- OECD (Gazdasági Együttmű-
ködési és Fejlesztési Szerve-
zet), 20–22, 22/5. jegyzet
- Offe, Claus, 182, 207
- Ollman, Bertell, 218
- októberi forradalom, 109, 110,
116–118, 119, 123, 139, 212
- olaj, 41, 48, 65, 69, 72–75
- Olaszország, 122–123, 125,
142–143, 213
- On Belief* (Žižek), 166
- On Populist Reason* (Laclau), 177
- Oroszország, 60, 64, 69–70, 106,
122–123
- Ortiz, Renato, 51
- Ossowski, Stefan, 124
- osztály, 43, 79, 175–182
- ottomán birodalom, 137
- Öböl-térség sajtója 75
- Őfelsége lojális ellenzéke, 89, 155
- Pakisztán, 75–76, 135
- Palesztina, 59, 66, 73–74
- Palesztin Felszabadítási
Szervezet (PFSZ), 74
- Parallax View, The* (Žižek), 212
- Passages from Antiquity to
Feudalism* (Anderson), 128
- Past and Present* (folyóirat), 126
- patriarchalizmus/férfiuralom,
34, 38, 85
- Pál, Szent, 165
- perui kommunizmus, 130/79.
jegyzet
- PFSZ (Palesztin Felszabadítási
Szervezet), 74
- piaci dinamika, 28–32, 80
- piacok, nemzetközi, 28–29
- Picasso, Pablo, 141
- Pinochet, Augusto, 30
- Planet of Slums* (Davis), 33–34
- Pouvoir politique et classes sociales*
(Poulantzas), 128
- politikai gazdaságtan, 95–96,
102–105, 131, 137–138, 148,
180, 183, 191–196, 205, 215, 217
- politikai mező dinamikája, 36–42
- politikai síkok és terek, 16–19,
79–88
- Pollock, Friedrich, 102
- Pollock, Jackson, 47
- Popper, Karl, 101–103
- populizmus, 38, 44, 90, 122,
146, 177
- Positivismusstreit, 101
- Postmodern Marx, The* (Carver),
205
- Postone, Moishe, 217–218
- posztmarxizmus, 206–209
- posztmodernizmus, 46–50,
152–162, 188, 205, 209
lásd még modernizmus
- posztoszocializmus, 151,
199–201

- Poulantzas, Nicos, 128
Pour Marx (Althusser), 127
 privatizáció, 18, 30–32, 49, 80, 143
Prokla (folyóirat), 216
 protestantizmus, 35, 59, 122
 Przeworski, Adam, 133, 195
 Putyin, Vlagyimir, 69–70
- queer-elmélet, 187
 Quijano, Aníbal, 161
- radikalizmus, 38, 44–45, 72, 100, 122, 191, 211, 215
 rasszizmus, 37, 179
 Renner, Karl, 115
Rethinking Marxism (folyóirat), 216
 revolution, 153–154
 Révai József, 109
Rivista del Manifesto (folyóirat), 216
 Roemer, John, 170, 195
 Roemer művei:
 General Theory of Exploitation and Class, A, 195
 Theories of Distributive Justice, 195
 Rohe, Mies van der, 46
 Russell Sage Alapítvány, 195
- Sader, Emir, 51
 Sartre, Jean-Paul, 110, 112, 117, 120, 127, 133, 138, 149, 185, 207, 216
Science and Society (folyóirat), 198, 216
 Scott, James C., 52
- Scott, Joan, 176
 Sen, Amartya, 195
 Sennett, Richard, 204
 Shivji, Issa, 135
 Silver, Beverly, 174, 181, 214
Singular Modernity, A (Jameson), 49
 Smith, Adam, 181, 193
 Sneevliet, Henricus, 134
 Soboul, Albert, 125
Socialisme ou Barbarie (Franciaország), 46
Socialist Register (folyóirat), 181, 198, 216
Sociological Imagination, *The* (Mills), 100
 Sousa Santos, Boaventura de, 186, 203
Soviet Marxism (Marcuse), 117
Sozialismus (folyóirat), 216
Spaces of Hope (Harvey), 171
 Spanyolország, 25, 122
 Spencer, Herbert, 46
 Sraffa, Piero, 129
 Stiglitz, Joseph, 65
Subaltern Studies (Guha), 52
 Subaltern Studies Group, 136
Sublime Object of Ideology, *The* (Žižek), 211
 Suhrkamp Verlag, 159
 Svédország, 30, 54, 60, 130, 142
 Sweezy, Paul, 131
- szekularizáció, 34, 52, 58
 szembeszegülés, 16–17, 32–36, 79, 83
 szeptember 11-ei terrortámadás (2001), 63–64, 75

- szexualitás, 187–188
- Szingapúr, 21, 77
- szociáldarwinizmus, 46, 49, 157
- szociáldemokrácia, 30, 37–38, 54, 63, 88, 90, 122, 142, 199–203, 206
- szociális biztonság, 23
- Szociális Fórum mozgalom, 52
- Szociális Világforumok, 52, 53, 55, 76, 81, 88, 145, 161, 203
- szocializmus, 30, 56–57, 141–143, 149–150, 158, 169, 172, 198, 213
lásd még kupon-szocializmus; posztoszocializmus; transzszocializmus
- szociológia, 102–103, 114, 119–120, 124–129, 136, 138, 152, 176, 178, 180, 189–190, 195, 200, 202, 212, 219–220
- Szorokin, Pityirim, 123
- Szovjetunió, 10, 14, 24–25, 31, 39–40, 55, 60–65, 82, 117, 142, 145, 167
- Sztálin, Jozsif Visszarionovics, 63, 126, 148
- Szuez inváziója, 15
- Taktika és etika* (Lukács), 115
- társadalmasiasodás, 98
- társadalmi dialektika elmélete, 104
- társadalmi modernitás, 153/8. jegyzet
- társadalomelmélet, 162, 197–199, 203
- társadalomtudományok, 99, 101, 119, 125, 204
- Tartós Egyenlőtlenség a Verseny Világában (projekt), 195
- technológiai fejlődés, 42
- tekintélyelvűség 35, 49
- telekommunikáció, 42
- televízió, 42
- Temps Modernes, Les* (folyóirat), 216
- teológia, 164–168
- Terray, Emmanuel, 129
- Thatcher, Margaret, 30, 158
- Theories of Distributive Justice* (Roemer), 195
- Theory of Capitalist Development, The* (Sweezy), 130
- Thompson, Edward, 52, 126–127, 176
- Thomson, George, 126
- Three Concepts of Politics* (Balibar), 188
- Ticklish Subject, The* (Žižek), 211
- Tilly, Charles, 186, 204
- Time, Labor and Social Domination* (Postone), 217
- Tosel, André, 219
- totalitás, 113
- Toward the Understanding of Karl Marx* (Hook), 130
- tőkeáramlás, a Föld egészére kiterjedő, 28–29
- tőkemérleg, 26/6. jegyzet
- Történelem és osztálytudat* (Lukács), 109, 113, 115
- történelmi materializmus, 8, 56, 148
- történészcsoport (Nagy-Britannia kommunista pártja), 126

- transzszocializmus, 84–88
 trockizmus, 111, 116
 tudományos marxizmus, 204–205
 Turner, Bryan, 11
- Unger, Roberto Mangabeira, 186, 203
 Unidad Popular (Chile), 30
 Uno, Kozo, 137
 urbanizáció, 54, 89
 utópia, 168–172
Utopistics (Wallerstein), 172
 Újvilág, 43, 100, 129–137
- Valós Utópiák Projekt (sorozat), 170
 Venturi, Robert, 47
 Vietnam, 14, 21, 24, 28, 30, 37, 41, 77, 85, 134
 Világbank, 15, 32, 65, 82, 143
 világhrendszer-elmélet, 132, 181, 192
 Vodafone, 26
 Volpe, Galvano Della, 110
- Wałęsa, Lech, 68
 Wallerstein, Immanuel, 132, 172–175, 192
 Warhol, Andy, 47
 Weber, Max, 8, 109, 114, 158, 218
What Should the Left Propose? (Unger), 203/110. jegyzet
 White, Harrison, 189
 Wickham, Chris, 163
 Williams, Raymond, 126, 133
 Wissenschaft, 148
 Wright, Erik Olin, 169–170, 180–181, 204, 219–220
- WTO (Kereskedelmi Világszervezet), 15, 76, 82
- Zeitschrift für Sozialforschung* (folyóirat), 106/43. jegyzet
 Zetkin, Clara, 121
 Žižek, Slavoj, 165–166, 176, 185, 188, 209–214
 Žižek művei:
On Belief, 166
Parallax View, The, 212
Sublime Object of Ideology, The, 211
Ticklish Subject, The, 211